

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 1+2+3+32+9

Година (XXXI) XXIII vol. 77.

Број 3/2023

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комунологију и примењену политику

ISSN 1451-4281

Број 3/2023 Год. (XXXI) XXIII vol. 77 стр. 1-276

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
„Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке свеске”
1994. као научни часопис излази од 2002. године

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Светозара Марковића бр. 36

Телефон: 011/3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs

E-mail: pr@ips.ac.rs

www.ips.ac.rs

www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/

За издавача:

др Миша Стојадиновић (виши научни сарадник)

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић (научни саветник)

Редакција:

др Драган Марковић (научни саветник), проф. др Зоран Милошевић (научни саветник), проф. др Јован Базић (редовни професор), др Владан Станковић (виши научни сарадник), др Сања Шуљагић (виши научни сарадник), др Сања Стошић (научни сарадник), др Александар Лукић (научни сарадник), проф. др Драган Јовашевић (редовни професор), мр Александра Мирковић (истраживач–сарадник), др Марија Ђорић (виши научни сарадник), др Милена Пешић (научни сарадник), др Миодраг Радојевић (научни сарадник)

Секретари:

МА Андреа Матијевић (истраживач–сарадник),

МА Милица Топаловић (истраживач–приправник)

Лектура и коректура:

Ања Маљевић

Савет часописа:

академик Елена Малишева, проф. др Миролjub Јевтић (редовни професор), др Никола Жутић (научни саветник), др Драган Новаковић (научни саветник), др Дубравка Стајић (виши научни сарадник), проф. др Брацо Ковачевић (редовни професор), проф. др Урош Шуваковић (редовни професор), др Снежана Грк (научни саветник), др Маријана Максимовић (научни сарадник), проф. др Димитриј Константинович Безњук (редовни професор), проф. др Кирил Шевченко (редовни професор), др Михаил Лобанов (доцент)

Слог и штампа:

Донат граф, Београд

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

О ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Дејан Бурсаћ

ФАКТОРИ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ
У ЗАТВОРЕНОМ ПРОПОРЦИОНАЛНОМ
ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ..... 11-28

Милан Јовановић, Саво Симић

ДЕТЕРМИНИШУЋИ КОНТЕКСТУАЛНИ ФАКТОРИ
ВАНРЕДНИХ ИЗБОРА 2022. ГОДИНЕ У
РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ.....31-55

ПИТАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Сања Шуљагић

О ДРЕВНОСТИ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ.....59-87

Ђуро Бодрожич

НАЦИОНАЛИЗАМ – ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА
И ПРОГРАМСКА НАЧЕЛА.....89-105

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

Бранко Надовеза

ПОЛИТИКОЛОШКА МИСАО ЛУКЕ ЗРНИЋА.....109-117

Данијела Лакић

ФАКТОРИ УСПОНА ИТАЛИЈАНСКЕ РАДИКАЛНЕ
ДЕСНИЦЕ СА ОСВРТОМ НА ЊЕНЕ
ФАШИСТИЧКЕ ЕЛЕМЕНТЕ119-140

Андреа Јовановић

IN THE REALM OF FREEDOM, EQUALITY
AND PROPERTY: IDEOLOGICAL ASPECTS
OF HUMAN RIGHTS.....143-162

АКТУЕЛНО

Александар Ковачевић

ДОСТОЈАНСТВЕН РАД НА ЛОКАЛНИМ
ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА У СРБИЈИ..... 167-192

Маријана Максимовић

ИЗАЗОВИ ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ
НА ПОЧЕТКУ ХХИ ВЕКА:
ПОЈАМ, ПОДЕЛА И ЗНАЧАЈ.....195-216

Ђурђица Станковић

ЈУЖНО КИНЕСКО МОРЕ КАО ЗАМРЗНУТИ
КОНФЛИКТ У ИНДО-ПАЦИФИКУ..... 219-246

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Зоран Радоњић

ЈУГОСЛАВИЈА, ПОСЛЕДЊИ ДАНИ 1989–1992.
КЊИГА ТРЕЋА – РАЗАРАЊЕ ДРЖАВЕ,
СТВАРАЊЕ ДРЖАВА.....251-255

CONTENTS

ON THE ELECTION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Dejan Bursać

THE FACTORS OF GEOGRAPHICAL REPRESENTATION
IN A CLOSED-LIST PR SYSTEM: THE CASE OF THE
REPUBLIC OF SERBIA..... 11-28

Milan Jovanović, Savo Simić

DETERMINING CONTEXTUAL FACTORS
OF THE 2022 SNAP ELECTIONS IN THE
REPUBLIC OF SERBIA.....31-55

THE QUESTIONS OF NATIONAL IDENTITY

Sanja Šuljagić

ON THE ANTIQUITY OF SERBIAN IDENTITY
IN KOSOVO AND METOHIIJA..... 59-87

Duro Bodrožić

NATIONALISM – INTELLECTUAL HISTORY
AND PROGRAMMING PRINCIPLES..... 89-105

FROM THE HISTORY OF POLITICAL IDEAS AND PRACTICE

Branko Nadoveza

POLITICAL THOUGHT OF LUKA ZRNIĆ.....109-117

Danijela Lakić

THE FACTORS OF THE RISE OF ITALIAN RADICAL
RIGHT WITH THE REFLECTION ON ITS
FASCIST ELEMENTS..... 119-140

Andrea Jovanović

IN THE REALM OF FREEDOM, EQUALITY AND
PROPERTY: IDEOLOGICAL ASPECTS OF
HUMAN RIGHTS.....143-162

CURRENT ISSUES

Aleksandar Kovačević

DECENT WORK AT LOCAL DIGITAL PLATFORMS
IN SERBIA..... 167-192

Marijana Maksimović

CHALLENGES OF ECONOMIC DIPLOMACY
AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY:
CONCEPT, DIVISION AND SIGNIFICANCE.....195-216

Đurđica Stanković

THE SOUTH CHINA SEA AS A FROZEN CONFLICT
IN THE INDO-PACIFIC..... 219-246

REVIEWS

Zoran Radonjić

YUGOSLAVIA, LAST DAYS 1989–1992.
BOOK THREE – DESTRUCTION OF THE STATE,
CREATION OF THE STATES.....251-255

УВОДНИК

Тему трећег броја Политичке ревије представљају радови под насловом *Изборни систем у Републици Србији*, дакле, тзв. класични политиколошки чланци. У првом тексту се анализира пропорционални изборни систем и приказује територијална репрезентативност Народне скупштине Републике Србије у оквиру последњих девет изборних циклуса, од 2000. године (Д. Бурсаћ), а у другом детерминишући фактори ванредних избора у Републици Србији 2022. године. Аутори (С. Симић и М. Јовановић) указују да се ради о четири кључна детерминишућа фактора: поред назадовања демократије и оспоравања изборних услова, ту су још и они који се јављају као продукт актуелних политичких збивања у виду еколошких протеста, опозиционог бојкотавања избора и рата у Украјини. Као централни фактор издваја се изостанак међупартијског дијалога и опозиционог учествовања на изборима 2020. године, што је произвело готово једностраначко представничко тело и недостатак парламентарног плурализма.

У рубрици о српском идентитету, национализму и интелектуалној историји ради се о два веома информативна, садржајна и истраживачки провокативна чланка, и сваки на свој начин побуђује пажњу читалаца. У тексту о древности српског идентитета на Косову и Метохији аутор аналитичко-синтетичком методом излаже смернице за доказивање изворишта српског идентитета на Косову и Метохији, односно у некадашњој „Старој Србији”, користећи при томе различите примарне и секундарне изворе који се односе на резултате археолошких истраживања, српске државне документе, артефакте, хералдику и народна предања... (С Шуљагић). У другом тексту о национализму, аутор (Ђ. Бодрожих) полази од става да је „национализам положен у основе модерног света, без овог учења немогуће је разумети не само политичку историју нашег света, већ и културне токове уопште”.

Такође, вашу пажњу усмеравамо и на вредне радове из рубрике која говори о историји политичких идеја и савремене праксе, као и на наредну рубрику коју чине три актуелна чланка, од којих један разматра питање достојанственог рада на локалним дигиталним платформама у Србији, други расправља на тему изазова савремене економске дипломатије, а трећи актуелизује горуће геополитичко питање замрзнутог конфликта у Јужном кинеском мору.

Као и у већини претходних бројева Политичке ревије, и актуелни број садржи рубрику *Осврти и прикази*, а у њој се налази приказ књиге из не тако давне политичке и националне историје, која указује на геополитичке процесе који још увек трају.

Редакција Политичке ревије вас обавештава да радове за четврти број часописа прима до 1. новембра 2023. године.

Главни и одговорни уредник
Др Момчило Суботић, научни саветник

О ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

11

Дејан Бурсаћ

ФАКТОРИ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ
РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ У ЗАТВОРЕНОМ
ПРОПОРЦИОНАЛНОМ ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ

31

Милан Јовановић, Саво Симић

ДЕТЕРМИНИШУЋИ КОНТЕКСТУАЛНИ ФАКТОРИ
ВАНРЕДНИХ ИЗБОРА 2022. ГОДИНЕ
У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

УДК 327.7/8:324(497.11)
DOI: 10.5937/pr77-44022
Оригинални научни рад

*Дејан Бурсаћ**

Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд

ФАКТОРИ ТЕРИТОРИЈАЛНЕ РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ У ЗАТВОРЕНОМ ПРОПОРЦИОНАЛНОМ ИЗБОРНОМ СИСТЕМУ: СЛУЧАЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак

Аутор у овом раду мапира обрасце територијалне репрезентативности Народне скупштине Републике Србије у оквиру последњих девет изборних циклуса, од 2000. године. У том периоду, у Србији се примењује пропорционални изборни систем затворених листа у којем се расподела мандата врши на целој територији земље као једној изборној јединици. Према теорији, такав систем је непогодан за територијалну репрезентативност јер гласачи дају глас националним листама у целини, без утицаја на редослед кандидата, те посредно систем не пружа подстицаје политичким странкама да кандидују регионално избалансиране листе. Међутим, чак и у том оквиру значајан број посланика долази из различитих локалних самоуправа или округа широм Србије. Ниво анализе рада су управо окрузи, а притом се утврђују обрасци потпредстављености и натпредстављености, те се идентификују потенцијални фактори утицаја (демографски, економски, географски) који могу да утичу на повећану или смањену пропорцију (удео изабраних представника у односу на удео популације) посланика из неког округа.

* dejan.bursac@ifdt.bg.ac.rs.

Кључне речи: политичка географија, територијална репрезентативност, избори, пропорционални изборни систем, Народна скупштина Републике Србије

УВОД

Задатак изборног система јесте да грађанима обезбеди политичко представљање. Међутим, аутори се споре око природе и квалитета представљања које пружају различита институционална решења. Кључни спор налази се на размеђу два главна типа изборног система: већинског и пропорционалног. Уобичајена је претпоставка да пропорционални системи не производе равномерно географско представљање, већ да су фокусирани на обезбеђивање правичне заступљености политичких партија, на уштрб територијалног принципа. Са друге стране, већински системи, упркос диспропорционалним резултатима у погледу односа процента гласова и процента представника који одређена партија може да има, као предност нуде релативно равномерну локалну заступљеност, узевши у обзир заснованост система на принципу територијално организованих једномандатних изборних јединица (Hain 1986; Norton 1997). Наравно, постоји и читав низ прелазних модалитета, било мешовитих система, било варијација унутар једног од два апсолута који су осмишљени управо да би ублажили екстремне ефекте два система. Ипак, постоји уверење да пропорционални системи, посебно они који немају значајне механизме за обезбеђивање територијалне заступљености (попут више изборних јединица, регионалних листа или система преференцијалног гласања), нуде веома мало подстицаја актерима да обрате пажњу на равномерну локалну заступљеност кандидата (Carey and Shugart 1995; Andre and Depauw 2013). Систем какав се у Србији примењује на изборима за Народну скупштину од 2000. године пример је једног од екстрема. Ради се о изузетно затвореном и крутом механизму избора представника: пропорционалном изборном систему затворених листа, у коме се алокација мандата одвија унутар целе земље као једне изборне јединице. Претпоставка је да тај систем не обезбеђује ни приближно равномерну територијалну заступљеност у највишем представничком телу: третирање целе територије као једне изборне јединице погодан је терен за метрополизацију тј. екстремну натпредстављеност

централних урбаних подручја, а затворене листе у којима нема екстерних (гласачких) утицаја на редослед изабраних кандидата такође обесмишљавају могуће подстицаје за гласаче да употребљавају сазнајне пречице попут пребивалишта кандидата, а које могу да им помогну у доношењу гласачких одлука (Shugart, Valdini and Suominen 2005). Просто речено, ако равномерна регионална заступљеност унутар листе не може да помогне партијама да стекну више гласова, зашто би се оне трудиле да регионално балансирају листе?

Упркос томе, тешко је порећи да у Народној скупштини, у претходних 23 године колико је у употреби овај изборни систем, не постоји регионална заступљеност у неком нивоу. Задатак овог рада је стога да испита трендове и покуша да утврди правилности територијалне репрезентативности избора унутар система затворених листа са једном изборном јединицом, као и да тестира могуће факторе утицаја који подстичу партије да кандидују више посланика из неких делова земље, на уштрб других.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Географска близина сматра се једним од темеља везе између бирача и изабраних представника. Ту релацију је прилично лако утврдити у већинским изборним системима, у којима се представник бира на географски омеђеној територији, чије становнике изабраник онда и представља у законодавном телу. У таквим системима, дистанца је снажан фактор утицаја на бирачке одлуке, идентификован у серији студија, које се баве нпр. изборима у САД (Rice and Macht 1987), Великој Британији (Arzheimer and Evans 2014), Ирској (Gorecki and Marsh 2012), Канади (Cutler 2002), Аустралији (Studlar and McAllister 1996). Ипак, неколико студија показује да гласачи преферирају географски блиске кандидате и у другим облицима изборних система који нису фокусирани на појединачног кандидата, иако су подстицаји и странкама и гласачима да трагају за географском репрезентативношћу у тим системима доста нижи – просто јер је и веза између гласача и изабраног представника није територијализована. Поједини аутори тај концепт називају дескриптивном репрезентацијом (Childs and Cowley 2011), сматрајући под тим настојање грађана да их у представничком телу репрезентује особа са којом имају дељене одређене атрибуте, били они класни, расни, етнички, полни или у овом случају, географски. У случају

територијалне репрезентације, концепт се односи на важност коју гласачи инвестирају у представљање од стране географски блиских кандидата. Иако је та веза мање изражена у пропорционалним системима, посебно у онима у којима редослед кандидата на изборним листама не селекутују грађани већ партијске централе, она по неким истраживачима ипак постоји.

Примера ради, аутори који су истраживали трендове географске заступљености посланика у системима затворених листа са једном изборном јединицом на примерима Израела и Холандије (Latner and McGann 2005) утврдили су да су парламенти обе ове државе донекле географски репрезентативни, те су истакли трендове натпредстављености великих урбаних центара који чине политичке и економске метрополе. Та натпредстављеност се остварује на уштрб метрополама суседних подручја и изазвана је двосмерном претпоставком: гласача, којима је метропола довољно блиска да би се сматрала политички представљеним од стране кандидата који долазе одатле; и политичара, којима су гласачи у суседним подручјима релативно близу, те могу без великих логистичких препрека да воде кампање на тим локацијама. Поред тога, ови аутори су значајно утврдили и да постоји натпредстављеност удаљених региона и рубних провинција, где географска дистанца у ствари стоји у функцији политичке посебности, будући да грађани у тим деловима анализираних земаља не осећају толику повезаност са метрополама, а вероватније је и да имају нешто другачију локалну културу или чак етнички састав од метропола, те гласачи тамо захтевају себи блиске кандидате на изборима у складу са теоријом дескриптивне репрезентације, а на шта политичке странке реагују када састављају изборне листе. Налази ових аутора наводе на закључак да чак и у систему какав има Србија, гласачи и посредно странке имају подстицај да доносе политичке одлуке тако што узимају у обзир географско пребивалиште кандидата.

Гласачи посебно добро схватају ове сигнале: присуство географски блиског представника у парламенту, иако изборни систем можда није територијално организован, не значи да тај представник неће заступати интересе те територије или бити привржен њеним локалним темама и проблемима. Заступљеност локалних кандидата стога може да се покаже као корисна за одређену територију, било кроз алокацију буџетских средстава (Fiva and Halse 2016; Carozzi and Repetto 2016) или подизање свести о локалним питањима кроз

парламентарне наступе (Borghetto, Santana Pereira and Freire 2020), те гласачи могу да преферирају понуду локалних кандидата управо из тих разлога. Већ изабрани посланици се стога неретко труде да максимизују гласове и обезбеде евентуални реизбор тако што позиционирају свој политички бренд унутар одређеног локалног контекста и географске препознатљивости, иако изборни систем можда није нужно организован на тим принципима (Schulte-Cloos and Bauer 2021).

Први тренд који су приметили Латнер и Мекган, натпредстављеност метрополе, више пута је доказан и у контексту различитих анализа територијалне представљености у Србији. Велики број народних посланика који пребивалиште имају у Београду, чији је удео у укупном броју парламентарца натпросечно виши од удела главног града у укупној популацији Србије, остварен је на сваким изборима у оквиру пропорционалног изборног система са једном изборном јединицом, и то на уштрб великог броја локалних самоуправа које немају нити једног представника у парламенту, а чији проценат варира од 2000. године између 49% и чак 66% непредстављених градова и општина (Бурсаћ 2020). Овом тренду, поред институционалног фактора оличеног у изборном систему, неподстицајном за обезбеђивање територијалне репрезентативности, такође значајно доприноси и наслеђена централизација главног града типична за друштва посткомунистичког европског истока, али исто тако и актуелни политички контекст. Наиме, поједине анализе (2020) показују значајну корелацију између броја листа у парламенту и неравномерне територијалне представљености, при чему повећан политички плурализам парадоксално утиче негативно на географску заступљеност. Објашњење за то се може наћи у структури политичке сцене у Србији у последњих десетак година: наиме, будући да је већина политичких партија кадровски концентрисана у престоници, кључна пролазна места на њиховим листама заузимају управо кандидати са пребивалиштем у Београду, те прелазак цензуса већег броја партија доприноси и већој метрополизацији, односно потпредстављености већег броја општина. И супротно, када цензус пређе тек неколико листа, мандате добијају и посланици са нижих пролазних места на овим листама, а они су обично територијално раштркани. У складу са тим, географску репрезентативност у оквиру овог рада ћемо третирати као заступљеност различитих делова земље у парламенту, те тестирати налазе наведених студија на примеру

Србије, у настојању да утврдимо шта утиче на потпредстављеност или натпредстављеност одређених територијалних јединица.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Истраживање ћемо спровести у временском оквиру примене пропорционалног система затворених листа унутар једне изборне јединице, дакле од парламентарних избора из децембра 2000. године до последњих, одржаних у априлу 2022. То чини укупно девет изборних циклуса за анализу. Посебно је значајно што је у току овог периода (пред изборе 2012. године) промењен Закон о избору народних посланика на начин који може да утиче на понашање селектората и последично на одлуке гласача: наиме изборне листе су закључане, тако да су се мандати додељивали у односу на претходно утврђен редослед на поднетој листи, за разлику од претходне ситуације када су странке (најчешће њихови лидери) бирали посланике са листе кандидата након избора, тј. након што постане јасно колико мандата имају на располагању. Тиме је бар у начелу (и у оквиру пропорционалног система и даље фокусираног на партије, а не на кандидате) нешто повећан подстицај гласачима да траже додатне информације о појединачним кандидатима (између осталог и информацију о пребивалишту), јер постоји одређена доза извесности да ће кандидати који се налазе на вишим позицијама на листи извесно постати посланици, те ће и локација гласача тим путем можда добити представљање у парламенту.

Јединица анализе ће бити територије управних округа, у оквиру којих ћемо мапирати представљеност: као апсолутни број посланика, али и као индекс пропорционалности, тј. однос између удела посланика из неког округа и удела броја становника округа у укупној популацији Србије у датом тренутку изборног циклуса, чиме уствари добијамо тачну слику о натпредстављености или потпредстављености одређеног дела земље (сви подаци о пребивалишту посланика преузети су из: Михајловић и Радоњић 2010; Републичка изборна комисија 2023). Да бисмо проверили јачину предиктора представљености неког округа, ови подаци ће бити укрштени у моделу са неколико могућих фактора утицаја: популацијом, развијеношћу (мереном кроз удео у укупном БДП Републике Србије), удаљеношћу од главног града (како би се проверила Латнерова и Мекганова теза о натпредстављености метропола и

рубних подручја која демонстрирају посебне друштвене одлике, у контрасту са слабом представљеношћу подручја средње удаљености од центра), као и уделом етничких мањина у становништву округа (како би тестирали утицај мањинског представљања и посебно механизма позитивне дискриминације тј. одсуства изборног цензуса за листе националних мањина, али и промене настале овом мером уведеном пред изборе 2007. године, а шта може да утиче на повећану репрезентативност етнички мешовитих округа). Треба напоменути да ће управни окрузи на територији Косова и Метохије бити изузети из детаљније анализе, због недостатка економских и демографских података за то подручје.

НАЛАЗИ И ДИСКУСИЈА

Иако нам подаци о апсолутном броју посланика анализирани по окрузима и изборним циклусима не говоре све о представљености, будући да нису стављени у релацију са популацијом одређеног округа, ипак из њих можемо уочити одређене трендове кроз време (видети Табела 1). Тако Београд очекивано у сваком циклусу даје висок број народних посланика, који се креће између трећине и готово половине састава парламента. Релативно велики број посланика кроз цео период долази и из Јужнобачког, Нишавског, Шумадијског и Рашког округа, што није изненађење будући да се ради о окрузима чија седишта су највећи градови у Србији (Нови Сад, Ниш и Крагујевац), уз додатак да је Рашки округ једини у коме се налазе два града са популацијом већом од сто хиљада становника (Краљево и Нови Пазар), те такође округ са значајним присуством бошњачке националне мањине и њених политичких странака које имају централу у Новом Пазару, што може да објасни раст броја посланика од укидања цензуса за странке мањина пред изборе 2007. године.

Табела 1. Апсолутни број народних посланика по окрузима, за период 2000–2022.

	2000	2003	2007	2008	2012	2014	2016	2020	2022	просек
Београд	80	76	81	83	119	88	105	96	105	92.56
Западнобачки	3	6	3	6	3	5	5	4	4	4.33
Јужнобанатски	6	9	9	6	5	7	5	6	4	6.33
Јужнобачки	21	18	24	19	20	24	23	20	30	22.11
Севернобанатски	7	5	2	3	2	2	4	5	2	3.56
Севернобачки	6	4	7	8	6	4	5	5	4	5.44
Средњобанатски	10	5	5	9	6	6	3	5	4	5.89
Сремски	5	6	7	7	5	6	6	7	6	6.11
Златиборски	15	12	8	9	5	6	5	11	7	8.67
Колубарски	3	4	4	5	3	3	3	3	2	3.33
Мачвански	9	8	9	9	5	8	6	4	5	7
Моравички	8	10	7	5	6	9	8	7	4	7.11
Поморавски	5	5	5	6	5	6	5	5	7	5.44
Расински	4	8	8	7	3	5	5	6	5	5.67
Рашки	8	9	11	11	9	14	14	13	13	11.33
Шумадијски	10	10	9	10	11	12	9	8	10	9.89
Борски	3	3	3	3	2	2	1	2	1	2.22
Браничевски	3	4	7	5	2	6	3	3	3	4
Зајечарски	5	5	3	5	4	2	2	2	2	3.33
Јабланички	4	8	5	4	3	5	3	5	4	4.56
Нишавски	14	11	10	8	11	13	11	9	10	10.78
Пиротски	2	3	3	3	2	2	1	2	2	2.22
Подунавски	3	5	7	5	3	3	5	5	5	4.56
Пчињски	4	6	4	6	5	5	4	10	6	5.56
Топлички	3	3	2	3	1	2	2	2	1	2.11
КиМ	9	7	7	5	4	5	7	5	4	5.89

Са друге стране, остали делови земље са израженим присуством политички организованих етничких мањина не показују сличне обрасце, чак супротно. Једина два округа у земљи у којима Срби као етничка група не чине већинску популацију, већ Мађари (Севернобачки и Севернобанатски), бележе значајно смањење представљања у апсолутним бројевима у последњих 23 године. Такође, у односу на прве изборе са једном изборном јединицом 2000.

године, запажени су континуирани трендови пада броја посланика, видљиви у већини војвођанских округа, као и у Златиборском, донекле Мачванском и у последњем изборном циклусу, Моравичком округу. Косово и Метохија сумарно такође бележи сталан пад броја представника. Већина југа и истока земље, уз Колубарски округ, даје релативно мали број представника кроз свих девет изборних циклуса. Политички контекст може да објасни изненадан али једнократан раст који су Пчињски и Златиборски округ забележили на изборима 2020. године: наиме бојкот ових избора од стране опозиције и последични улазак 188 посланика са листе СНС у парламент условио је да мандате добију и неки од кандидата из ова два округа, који су били традиционално ниже пласирани на изборним листама у претходним циклусима. Поред тога, из оба округа у парламент је ушло неколико додатних посланика странака мањина (албанских у Пчињском и бошњачких у Златиборском округу), што је опет заслуга нижег нивоа конкуренције ових избора, у комбинацији са додатном мером позитивне дискриминације уведеном почетком 2020. године, по којој се резултат мањинских листа додатно множи коефицијентом 1,35.

Коефицијент представљености, израчунат као релативни однос удела популације одређеног округа у укупној популацији земље и удела броја посланика тог округа у парламенту, при чему се вредност коефицијента 1 узима као савршена пропорција популације и посланика, даје јасну слику територијалне представљености у претходних више од две деценије (видети Табела 2). Према овом, много прецизнијем показатељу, Београд је значајно натпредстављен, у неким изборним циклусима узимајући и дупло више посланика него што чини проценат популације престонице. Поред Београда, континуирану благу натпредстављеност срећемо само у неколико случајева: у Јужнобачком и Рашком управном округу. У првом случају верујемо да се ради о утицају Новог Сада као „другог града”, односно политичког, економског, културног и демографског центра, док је у Рашком округу натпредстављеност извесно функција како урбанизације (два града са преко сто хиљада становника), тако и политичког организовања бошњачке етничке мањине на том простору. Повремену натпредстављеност стичу и Шумадијски, као и Моравички округ, док је Нишавски најчешће благо испод савршене вредности представљености, што показује да, упркос великом броју посланика из Ниша и околине, та бројка још увек није досегла удео популације овог дела земље у укупном становништву.

Табела 2. Коефицијент представљености (удео посланика у односу на удео популације) по окрузима, за период 2000–2022.

	2000	2003	2007	2008	2012	2014	2016	2020	2022	просек
Београд	1.52	1.45	1.54	1.58	2.07	1.53	1.82	1.67	1.67	1.65
Западнобачки	0.42	0.84	0.42	0.84	0.46	0.76	0.76	0.61	0.69	0.64
Јужнобанатски	0.57	0.86	0.86	0.57	0.49	0.68	0.49	0.59	0.41	0.61
Јужнобачки	1.06	0.91	1.21	0.96	0.94	1.12	1.08	0.94	1.32	1.06
Севернобанатски	1.27	0.90	0.36	0.54	0.39	0.39	0.78	0.97	0.45	0.67
Севернобачки	0.90	0.60	1.05	1.20	0.92	0.61	0.77	0.77	0.66	0.83
Средњобанатски	1.44	0.72	0.72	1.29	0.91	0.91	0.46	0.76	0.67	0.88
Сремски	0.45	0.54	0.63	0.63	0.46	0.55	0.55	0.64	0.56	0.55
Златиборски	1.44	1.15	0.77	0.86	0.50	0.60	0.50	1.10	0.73	0.85
Колубарски	0.47	0.62	0.62	0.78	0.49	0.49	0.49	0.49	0.35	0.53
Мачвански	0.82	0.73	0.82	0.82	0.48	0.77	0.57	0.38	0.50	0.65
Моравички	1.07	1.33	0.93	0.67	0.81	1.21	1.07	0.94	0.56	0.95
Поморавски	0.66	0.66	0.66	0.79	0.67	0.80	0.67	0.67	1.02	0.73
Расински	0.46	0.92	0.92	0.81	0.36	0.59	0.59	0.71	0.64	0.67
Рашки	0.82	0.93	1.13	1.13	0.85	1.33	1.33	1.23	1.16	1.10
Шумадијски	1.00	1.00	0.90	1.00	1.08	1.17	0.88	0.78	0.99	0.98
Борски	0.61	0.61	0.61	0.61	0.46	0.46	0.23	0.46	0.26	0.48
Браничевски	0.45	0.60	1.05	0.75	0.32	0.95	0.47	0.47	0.50	0.62
Зајечарски	1.09	1.09	0.65	1.09	0.96	0.48	0.48	0.48	0.55	0.76
Јабланички	0.50	1.00	0.62	0.50	0.40	0.66	0.40	0.66	0.58	0.59
Нишавски	1.10	0.86	0.79	0.63	0.84	0.99	0.84	0.69	0.78	0.83
Пиротски	0.57	0.85	0.85	0.85	0.62	0.62	0.31	0.62	0.69	0.66
Подунавски	0.43	0.71	1.00	0.71	0.43	0.43	0.72	0.72	0.76	0.66
Пчињски	0.53	0.79	0.53	0.79	0.90	0.90	0.72	1.79	0.81	0.86
Топлички	0.88	0.88	0.59	0.88	0.31	0.63	0.63	0.63	0.34	0.64

У периоду након укидања цenzуса за странке мањина, натпредстављен је био и Севернобачки округ, што је последица присуства посланика мађарских етничких странака са пребивалиштем у Суботици и Бачкој Тополи. У наредним изборним циклусима, иако су мађарске странке континуирано освајале сличан број мандата, представљеност овог округа је смањена, примарно из два разлога: диверзификација листе мађарске мањине са кандидатима који долазе из различитих округа, а са друге стране смањен изборни успех и

самим тим мањи број посланика проевропских грађанских странака, које су део своје подршке црпеле и међу етничким мањинама, те су имале подстицај да истичу кандидате из етнички мешовитих округа, посебно оних на северу земље.

Коефицијенти (Табела 2) показују да је уствари већина територије Србије потпредстављена (вредности мање од 1), те да многи окрузи не дају ни упола онолико посланика колико би било очекивано с обзиром на њихов број становника, тј. удео у популацији Србије. У значајном броју случајева је видљив пад у односу на изборе 2000. када су осетно натпредстављени били банатски окрузи, као и Златиборски, Зајечарски, Нишавски, Моравички – што опет може бити објашњено последицама политичког контекста: наиме странке тада победничке коалиције ДОС имале су снажна упоришта у више градских центара широм земље, те су њихови кандидати долазили у значајном броју из нпр. Зрењанина, Кикинде, Ниша, Ужица, Зајечара или Чачка (видети Бурсаћ 2020).

Уколико коефицијенте представљености упоредимо са налазима Латнера и Мекгана (Latner and McGann 2005), видимо да се они тек делимично поклапају са њиховим закључцима о територијалним обрасцима представљености у пропорционалном систему са једном изборном јединицом. Идентификована је натпредстављеност метропола односно централних урбаних области (у овом случају, Београда и донекле Јужнобачког округа тј. Новог Сада) и то на уштрб околних подручја која показују ниске нивое репрезентације, будући да је близина већим политичким центрима стављена у сврху представљања од стране њих. Ипак, трендови из поменуте студије се не реплицирају у погледу истакнутих коефицијената рубних и удаљених подручја, где би географска дистанца управо требало да има функцију креирања засебне политичке потражње, будући да би грађани у теорији требало да буду подстакнути да их у парламенту представља кандидат који је њима близак у регионалном или чак етничком контексту, а у поређењу са удаљеним политичарима из престонице. Са изузетком Рашког округа, на примеру Србије то није случај. Удаљени окрузи који имају одређене регионалне посебности и веће присуство етничких мањина (север Војводине, југ и исток Србије) у просеку показују веома ниске коефицијенте. Да бисмо проверили шта утиче на овакве исходе, формирали смо неколико једноставних регресионих модела.

Тестирали смо утицаје на две зависне варијабле: просечан број посланика по округу за последњих девет изборних циклуса, као и просечан коефицијент представљености сваког округа. Иницијални тестови корелације показују да се број посланика очекивано налази у изузетно снажној позитивној вези ($p=0.990$) са уделом популације, што логично значи да насељенији окрузи дају већи број посланика, на шта свакако утиче тренд метрополизације. Слично се може рећи и за ниво развијености, операционализован у виду удела у БДП ($p=0.994$), али и БДП сваког округа по глави становника ($p=0.688$), који је тестиран да би се одстранио утицај насељенијих округа у којима је номинални БДП природно виши. Поред тога, број посланика демонстрира статистички значајну умерено јаку негативну корелацију ($p=-0.415$) са удаљеношћу од престонице, што је последица тога што велики број представника долази из Београда и градова који се налазе у релативној близини престонице. Етнички састав округа, са друге стране, не показује статистички значајну везу са бројем посланика. До сличних вредности корелације долазимо и приликом тестирања коефицијента представљености појединачних округа. Ова варијабла такође показује снажну позитивну корелацију са уделом популације округа ($p=0.822$) и уделом БДП ($p=0.783$), као и умерену корелацију са БДП по глави становника сваког округа ($p=0.427$). Са друге стране, удаљеност и етнички састав нису статистички значајни.

Модели израђени на основу ових налаза (видети Табела 3) показују да наведене варијабле објашњавају огроман проценат варијансе у оба случаја, иако пријављујемо да се ради о моделима са малим бројем опсервација (25 округа, тј. подручје града Београда и 24 управна округа).

Табела 3. Предиктори броја посланика (модел 1) и коефицијента представљености округа (модел 2)

	модел 1	модел 2
(constant)	-2.763* (1.176)	.663** (.125)
удео популације	1.369** (.430)	.054** (.008)
удаљеност од престонице	.007* (.004)	.000 (.000)
удео БДП	1.422* (.247)	

БДП <i>per capita</i>		-.207 (.136)
етнички састав	.024 (.022)	.004* (.002)
R ²	.993	.769
N	25	25

Зависна варијабла: просечан број посланика (модел 1); просечан коефицијент представљености (модел 2)

Стандардна грешка у загради; * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

Добијени резултати демонстрирају јак утицај предиктора удела БДП и удела популације на просечан број посланика који долази из неког округа, што нас води закључку да су најнасељенији и најразвијенији окрузи управо они који дају највећи број посланика у апсолутним бројкама у пропорционалном изборном систему са једном изборном јединицом. У преводу, економски у демографски центри уједно представљају и политичке центре у којима постоје организоване партијске структуре довољно јаке да утичу на састав листа, а такође и велики демографски центри вероватно представљају значајно бојиште за гласове, па странке имају подстицај да истакну локалне кандидате високо на листи, да би сигнализирани приврженост одређеном граду, општини или уопштено делу земље. Удаљеност од престонице, иако статистички значајна, показује готово занемарљиву предиктивну вредност, док фактор етничког састава нема ефекат ни у једној тестираној варијанти (за потребе модела, тестирали смо опције укупног удела мањинске популације, као и удела политички организоване мањинске популације, тј. само оних мањина чије етничке странке се такмиче на парламентарним изборима).

Други модел тестирао је утицај на коефицијент представљености упросечен за претходних девет изборних циклуса, и у њему се статистички значајним показују само две варијабле: етничка, која сигнализира да окрузи у којима постоји веће присуство мањина могу захваљујући томе да очекују одређену натпредстављеност. Додуше ова варијабла има врло ниску предиктивну вредност, што може да буде последица тога да само бошњачка мањина континуирано утиче позитивно на већу представљеност округа у коме је заступљена, док се у случају мађарске и албанске мањине то јавља тек спорадично, а остале мањине не успевају да се политички организују до нивоа који би значајно утицао на представљеност делова земље у којима

живе. Удаљеност и БДП (у овом случају смо тестирали БДП по глави становника, због колонеарности варијабли унутар модела) нису дали резултате, али се као фактор са највећом јачином коефицијента истакао удео популације, поново показујући да најнасељенији окрузи имају натпросечно вишу представљеност, што је и логично када анализирамо податке. Наиме, једина три округа са коефицијентима представљености вишим од вредности 1 су Београд, Јужнобачки и Рашки округ, који су такође и први, други и четврти округ по броју становника у Србији, док популационо трећепласирани Нишавски округ има просечну вредност коефицијента од 0.83, што је релативно високо у поређењу са остатком Србије. Ова четири највећа округа заједно чине 44% становништва земље по последњем попису, али у просеку из њих заједно долази 136.78 посланика од 2000. године, што је 54.71% састава парламента. Ситуација је још драстичнија у последњих неколико изборних циклуса, те је рецимо у актуелном парламенту чак 158 парламентарца (63.2%) из ова четири округа. Са друге стране, управо најслабије насељени окрузи Србије су и најлошије представљени, те из њих долази удео посланика који је много нижи од удела њихове популације у становништву Србије. Значајан изузетак у овом обрасцу чине релативно добро насељени Сремски, Мачвански и Колубарски округ, који упркос томе што заједно чине скоро 11% становништва Србије, дају у просеку тек око 6% посланика, те су им и засебни коефицијенти представљености ниски. Могуће је да ту у пракси видимо функцију дистанце у смислу налаза које су истакли Латнер и Мекган, о томе да су подручја која се налазе у непосредној близини великих урбаних центара уствари слабије представљена јер се грађани идентификују са политичарима из престонице и престоница им је лако доступна, док политичарима из главног града не представља проблем да обидазе ове лако приступачне градове и општине у кампањи, али и ван ње.

ЗАКЉУЧАК

Кроз анализу представљености 25 округа у претходних девет изборних циклуса, овај рад пружа неколико закључака у вези са ефектима које пропорционални систем затворених листа са једном изборном јединицом има на територијалну репрезентативност. Превасходно, утврђена је драстична натпредстављеност главног града Београда, што није изненађење. Осим тога, свега два округа у

Србији су константно натпредстављена: Јужнобачки, чије седиште Нови Сад је такође важан политички и економски центар; као и Рашки округ. Само у погледу последњег можемо да утврдимо утицај фактора дистанце као значајног: Рашки округ је довољно удаљен од политичких центара да би се развила потражња за локалном понудом кандидата, а томе пресудно доприноси и мешовити етнички карактер овог подручја, те чињеница да се репрезентација чланова парламента из редова мањинских листа бошњачке етничке заједнице у највећој мери остварује управо из овог округа, у којем се налазе и централе парламентарних странака Бошњака. Међутим, фактор дистанце се није реплицирао континуирано на друге сличне случајеве, рецимо на Севернобачки округ који је политичко седиште странака мађарске мањине, или Пчињски округ у погледу албанске мањине, иако представници обе ове групације редовно стичу мандате у парламенту. Стога не можемо претпоставити да фактор дистанце од престонице утиче на представљање на целој територији Србије, већ искључиво у зависности од контекста, тј. од случаја до случаја. Са друге стране, као важни фактори повећаног нивоа представљања неког округа показали су се демографија и економија, те можемо закључити да ће добро насељени и економски развијени делови земље давати већи број, па чак и натпропорционално већи број, народних посланика. Логика иза те тврдње јесте да се у економским и демографским центрима води већа политичка борба за гласове (којих је више у тим подручјима), те се странкама исплати да високо на листама позиционирају кандидате са локалним пребивалиштем, као значајан сигнал гласачима. Додатно, странке вероватно имају бољу организациону и кадровску инфраструктуру у развијенијим и насељенијим окрузима, те су способне да на тим местима истакну локалне кандидате и воде им локализоване кампање – што би посебно могло важити за оне политичке партије које чине опозицију у последњих десетак година. Иако смо претпостављали да би промене изборног законодавства у последње две деценије могле имати ефекат (укидање цензуса за мањинске листе и закључавање изборних листа, тј. додела мандата по редоследу), он је био тек краткотрајан и очитовао се у неколико појединачних случајева, без трајних последица по територијалну представљеност.

Ова студија је дала опште оквире представљања и мапирала обрасце по окрузима и изборним циклусима, притом утврђујући неколико најважнијих предиктора територијалне репрезентативности.

Будућа испитивања ове теме свакако би требало да посвете простор детаљнијем испитивању утицаја на представљеност, као и питању селектората, односно подстицаја политичким странкама да формирају регионално балансиране листе, чија се анализа у овом раду задржала на нивоу претпоставке. Кроз добијање детаљнијих одговора о мотивима унутарстраначких одлучилаца, закључци о утицају на територијалну репрезентативност Народне скупштине били би комплетнији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Бурсаћ, Дејан. 2020. „Тридесет година метрополизације парламента.” У *Како, кога и зашто смо бирали. Избори у Србији 1990-2020. године*, ур. М. Јовановић и Д. Вучићевић. Београд: Службени гласник; Институт за политичке студије.
- Михајловић, Верица, и Зоран Радоњић. 2011. *Две деценије вишестраначја у Републици Србији: устави, избори и носиоци власти 1990–2010*. Београд: Службени гласник.
- Републичка изборна комисија [РИК]. 2023. *Републичка изборна комисија*. Последњи приступ 12. април 2023. <https://www.rik.parlament.gov.rs/>
- Andre, Audrie, and Sam Depauw. 2013. “District Magnitude and Home Style of Representation in European Democracies.” *West European Politics* 36 (5): 986–1006.
- Arzheimer, Kai, and Jocelyn Evans. 2014. “Candidate geolocation and voter choice in the 2013 English County Council elections.” *Research and Politics* 1 (2): 1–9.
- Borghetto, Enrico, Jose Santana Pereira, and Andre Freire. 2020. “Parliamentary Questions as an Instrument for Geographic Representation: The Hard Case of Portugal.” *Swiss Political Science Review* 26 (1): 10–30.
- Carey, John M., and Matthey S. Shugart. 1995. “Incentives to Cultivate a Personal Vote: a Rank Ordering of Electoral Formulas.” *Electoral Studies* 14 (4): 417–439.
- Carozzi, Felipe, and Luca Repetto. 2016. “Sending the pork home: Birth town bias in transfers to Italian municipalities.” *Journal of Public Economics* 134: 42–52.

- Childs, Sarah, and Phillip Cowley. 2011. "The Politics of Local Presence: Is there a Case for Descriptive Representation?" *Political Studies* 59: 119.
- Cutler, Fred. 2002. "The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice." *The Journal of Politics* 64 (2): 466–490.
- Fiva, John H., and Askil H. Halse. 2016. "Local favoritism in at-large proportional representation systems." *Journal of Public Economics* 143: 15–26.
- Gorecki, Maciej A., and Michael Marsh. 2012. "Not just 'friends and neighbours': canvassing, geographic proximity and voter choice." *European Journal of Political Research* 51 (5): 563–582.
- Hain, Peter. 1986. *Proportional Misrepresentation: The Case against PR in Britain*. Hampshire: Wildwood House.
- Latner, Michael, and Anthony McGann. 2005. "Geographical representation under proportional representation: The cases of Israel and the Netherlands." *Electoral Studies* 24 (4): 709–734.
- Norton, Phillip. 1997. "The Case for First-Past-The-Post." *Representation* 34: 84–88.
- Rice, T. W., and A. A. Macht. 1987. "The Hometown Advantage: Mobilization or Conversion." *Political Behavior* 9 (3): 257–262.
- Schulte-Cloos, Julia, and Paul C. Bauer. 2021. "Local candidates, place-based identities, and electoral success." *Political Behavior*, online first, DOI: doi.org/10.1007/s11109-021-09712-y
- Shugart, Matthew S., Melody E. Valdini, and Kati Suominen. 2005. "Looking for Locals: Voter Information Demands and Personal Vote-Earning Attributes of Legislators under Proportional Representation." *American Journal of Political Science* 49 (2): 437–449.
- Studlar Donley T., and Ian McAllister. 1996. "Constituency Activity and Representational Roles among Australian Legislators." *The Journal of Politics* 58 (1): 69–90.

Dejan Bursac*

Institute for Philosophy and Social Theory, Belgrade

THE FACTORS OF GEOGRAPHICAL REPRESENTATION IN A CLOSED-LIST PR SYSTEM: THE CASE OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

The author maps the patterns of geographical representation in the National Assembly of the Republic of Serbia over the last nine electoral cycles, since the year 2000. During that period, a closed-list PR system is implemented in Serbian elections, within a single nationwide constituency. According to the theoretical expectations, such a system is unsuitable for equal geographical representation, because voters choose national lists as a whole, without affecting the order of the candidates, so the system does not provide incentives for parties to offer regionally balanced lists. However, even within that framework, a significant number of elected representatives come from different local subdivisions. Within districts as this paper's level of analysis, the author is determining underrepresentation and overrepresentation patterns, as well as potential demographic, economic, or geographical factors affecting the representation ratio, i.e. the share of elected representatives in relation to the share of the district's population.

Keywords: political geography, geographical representation, elections, PR list, closed list, National Assembly of the Republic of Serbia

* dejan.bursac@ifdt.bg.ac.rs

* Овај рад је примљен 15. априла 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 324(497.11)“2022”
DOI: 10.5937/pr77-44382
Оригинални научни рад

*Милан Јовановић**

Факултет политичких наука, Београд

*Саво Симић***

Институт за политичке студије, Београд

ДЕТЕРМИНИШУЋИ КОНТЕКСТУАЛНИ ФАКТОРИ ВАНРЕДНИХ ИЗБОРА 2022. ГОДИНЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ***

Сажетак

Циљ истраживања у овом раду је утврђивање четири кључна контекстуална политичка узрочника у обликовању политичког оквира за одржавање ванредних парламентарних избора 2022. године. Неки од њих припадају процесима дужег трајања попут назадовања демократије и оспоравања изборних услова, док су други продукт актуелних политичких збивања у виду еколошких протеста, опозиционог бојкотавања избора и рата у Украјини. Као централни фактор издвајамо изостанак међупартијског дијалога и опозиционог учествовања на изборима 2020. године, производећи готово једностраначко представничко тело и недостатак парламентарног плурализма. Упоредо сагледавамо и континуирану демократску ерозију Републике Србије, што је спречило дугорочно консолидовање демократских институција. Под другим узроком подразумевамо изборну калкулацију владајуће странке у обједињавању

* milan.jovanovic@fpn.bg.ac.rs.

** savo.simic@ips.ac.rs.

*** Овај чланак је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

београдских избора са председничким и парламентарним. Као трећи фактор издвајају се еколошки протести 2021. године, иницирани након доношења спорних нормативних аката без претходно спроведене јавне делиберације. Четврти повод за нове изборе обухватио је позиционирање Србије у оквиру сукоба између Русије и Украјине, захтевајући преиспитивање опште воље грађана и консензус водећих политичких актера по питању Космета.

Кључне речи: избори, Република Србија, стабилнокрагија, политичке партије, бојкот избора, грађански протести, геополитички утицај

ИЗОСТАНАК МЕЂУПАРТИЈСКОГ ДОГОВОРА О ИЗБОРНИМ УСЛОВИМА, БОЈКОТОВАЊЕ ИЗБОРА И НЕГАТИВНИ ДЕМОКРАТСКИ ПОКАЗАТЕЉИ

Ванредни парламентарни избори у Републици Србији, за разлику од других европских држава не представљају изузетак већ правило. Од увођења вишестраначја у нашој држави одржано је укупно тринаест парламентарних избора са последњим изборима 2022. године док су, изузимајући прве вишестраначке изборе из 1990. године, само избори 1997, 2007, 2012. и 2020. године били редовни (CRTA 2022). Пракса честих изборних циклуса (од 2012. до 2016. године била су одржана три избора за непуне четири године) потенцијално би указивала на нестабилност политичких прилика или немогућност формирања стабилне скупштинске већине, што није био случај од 2014. године (Јовановић 2016, 258–259). Међутим, чести изборни циклуси и опструкција опозиције у Скупштини од стране власти одржавали су сталну напетост на политичкој сцени.

Лидери највећег опозиционог блока, Савеза за Србију, хетерогеног састава формираног током септембра 2018, изјавили су на оснивачкој скупштини да се „нису окупиле само да би сменили власт коју предводи председник Србије и Српске напредне странке Александар Вучић” (N1 i Beta 2018). Поред осталог, заједничко

окупљање под једним кишобраном требало је да означи борбу за успостављање услова слободних и поштених избора: регулисање функционерске кампање, медијске једнакости, финансирања изборних кампања и притиска на бираче. Након председничких избора 2017. године политичка ситуација се постепено заоштрава, да би 23. новембра 2018. уследио напад на Борка Стефановића у Крушевцу и тиме је започета серија протеста у децембру, прво под називом „Стоп крвавим кошуљама”, потом преименована наредне године у „1 од 5 милиона” након што је председник Србије изјавио да неће правити уступке опозицији макар на улице изашло 5 милиона незадовољних грађана. Средином 2019. формиран је стручни тим покрета „1 од 5 милиона” са задатком да дефинише и конкретизује захтеве учесника протеста. Препоруке су се односиле на тадашње неравноправно изборно такмичење власти и опозиције док су институционалне реформе, попут оних о изборном систему, логично остале у другом плану. Ток будућих преговора о изборним условима трасиран је прво на Факултету политичких наука од јула до октобра 2019. године, а затим и под покровитељством делегације Европског парламента од октобра до децембра за један део опозиционих партија које нису биле задовољне напретком дијалога на поменутом Факултету. Препреке успешних преговора биле су: 1) Посредништво невладиних организација и европарламентараца тј. изостанак директних преговора између представника власти и опозиције; 2) Немогућност брзе и системске медијске корекције натпредстављености власти и потпредстављености опозиције у медијима са националном фреквенцијом (Јовановић 2021, 276). Пријемчивост изборног бојкота за опозиционе актере може се приписати и дуготрајним протестима чији би ефекат био поништен прихватањем изборних услова и потребом опозиције за алармирањем међународне заједнице о неприкладном политичком стању у Србији. Изборна кампања је обележена не само негативним карактеристикама режима попут нарушене поделе власти, пропаганде и недемократичности већ и злоупотребом ванредног стања у циљу подизања рејтинга, изразитом контролом медија, перманентном функционерском кампањом, расписивањем избора у току пандемије Ковид-19, међусобним оптужбама и дискредитацијом представника власти и опозиције (Slavujević 2020, 334). Епилог међупартијске дискрепанције носио је са собом одређене последице за обе стране у преговорима. Опозиција окупљена око „Савеза за Србију” унапред се морала одрећи будућег

институционално-политичког ангажмана на временски период до расписивања наредних парламентарних избора што је додатно слабило њену финансијску стабилност и видљивост у бирачком телу док је власт одузимала легитимитет изборном процесу и губила међународни углед минималне демократске државе.

Парламентарни избори 2020. били су један од четири редовна изборна циклуса и први избори одржани по новом механизму спуштеног изборног прага за парламентарне и локалне изборе са 5 на 3%, на предлог председника Србије и Српске напредне странке Александра Вучића. Новина у изборном систему није била плод међупартијских преговора, него једнострано донета одлука власти. Да је постојала искрена намера за побољшање изборног система, био би бар примењен ефекат диференцираног изборног прага за коалиције. Супротно томе појављивала се нелогичност да је на изборима 2020. године 11 актера окупљених око Уједињење демократске Србије имало исти задатак, прескакање цензуса од 3%, као и било који други самостални политички актер (Vučićević 2020, 188). Још један од разлога за извођење таквог закључка јесте у даљем растакању умереног плурализма партијског система јер „смањење цензуса води ка већој фрагментацији и ка екстремном плурализму” (Orlović 2020, 39). Спуштање изборног прага било је део стратегије владајуће партије да подстакне улазак појединих опозиционих партија у изборну арену, пре свега политичких актера из „Савеза за Србију”, снижавајући улог изборног бојкотавања. Касније ће се испоставити да је ова изборна тактика имала парцијални ефекат јер су неке од партија узеле учешће на изборима попут Суверениста, Покрета слободних грађана и ДСС.

Избори 2022. нису остали упамћени само као вишестраначки тридесетогодишњи јубилеј већ и по многим другим значајкама. Првобитно заказани за 24. април, увођењем ванредног стања поводом пандемије Ковид-19, избори су померени за 21. јун чиме су опозицији ускраћени адекватни услови за учествовање у активної изборној кампањи. Појавила се нова-стара линија поделе на власт и опозицију као главни расцеп у Србији (Spasojević 2020, 74). Изборна излазност била је најнижа у историји савременог српског парламентаризма са 48,93% изашлих бирача. Резултатом излазности били су задовољни и власт и опозиција, први јер су тврдили да је низак одзив последица страха грађана од пандемије, а други јер су сматрали да је излазност испод 50% доказ да законодавно тело нема

легитимитет (Jovanović i Vučićević 2020, 638). Изузимајући четири мањинске листе (СВМ, СДА Санџака, СПП и Уједињена долина), снижени изборни праг прескочиле су само три странке добивши могућност да имају своје представнике у Народној скупштини: СНС са 60,65% или 188 мандата, СПС са 10,38% или 32 мандата и СПАС са 3,83 % гласова или 11 мандата. Са изборним резултатом од 188 посланика листа на челу са Српском напредном странком је остварила најбољи резултат у досадашњем партијском деловању и могла је не само да самостално формира Владу већ и да мења Устав (Kostić 2022). Шапићев СПАС је упркос његовом интервјуу у *Времену* пред београдске изборе 2018. како „(...) више не постоји ни један посто шансе да са СНС можемо да направимо било какав договор око заједничког управљања Београдом” (Hrašovec 2021), на крају ипак извршио фузију СПАС-а са СНС-ом 29. маја 2021. године, доневши доминантној парламентарној већини још 11 мандата. Тако је само посланички клуб СНС бројао 180 посланика у последњем сазиву не рачунајући ПУПС и СДПС са одвојеним посланичким клубовима. Једину опозицију у партијском скупштинском распреду чиниле су мањинске листе СДА Санџака и Уједињена Долина, тада део заједничког посланичког клуба. Четири опозиционе странке биле су делимично близу изборног прага – изузимајући СВМ као мањинску листу – али нису прешле цензус од 3% и у њих убрајамо: Покрет за обнову краљевине Србије са 2,67%, Доста је било са 2,30%, Демократску странку Србије са 2,24% и Српску радикалну странку са 2,05 % гласова (RZS 2020). Бачени гласови, који се састоје од збира гласова странака које нису прешле цензус и неважећих гласачких листића чинили су бројку од 534.068 (Jovanović i Vučićević 2020, 638). Необични изборни резултати појавили су се у Врању, када је Савез војвођанских Мађара са 1.265 гласова заузео треће место у овом граду на изборима за републички парламент (странка чији назив носи локалитет политичког деловања (војвођанских Мађара); Балинт Пастор је изјавио да је „Савез војвођанских Мађара изборну кампању водио искључиво у АП Војводини и граду Београду”) (Balac 2020).

У међувремену тренд опадања, тековина демократског управљања, значајно је узнапредовао у Србији и другим државама Западног Балкана. Србија је према извештају Фридом Хауса (*Freedom House*) „Државе у транзиту” (*Nations in transit*) израђен почетком маја 2020. године, прешла из категорије полу-консолидованих

демократија у хибридне режиме, који комбинује ауторитарну праксу унутар демократских институција. То је први пут од 2003. године да према овом извештају Србија више не припада породици демократских држава. Додуше Србија није никада била високо позиционирана полу-консолидована демократија, али је од 2012. године присутан константан пад на демократским скалама. Још 2013. године према Демократском индексу ЕИУ (*Economist Intelligence Unit*) Србију је само 13 места делило од класификације у хибридне режиме (Jović, Anđelković, i Bulatović 2014, 87). На примарне дефекте неколико последњих изборних циклуса, присутне у сфери медијске независности и притисака на бираче, указивали су готово сви претходни извештаји посматрачких мисија ОЕБС и последњи извештај Тајса Ретена (*Thijs Reuten*), шефа посматрачке мисије европарламентарца на изборима 2022. у Србији (Reuten 2022, 2). Иако је изненађење власти негативном категоризацијом извештаја било присутно, Србија је дужи временски период све теже одржавала баланс на танкој демократској жици.

Прва категоријална промена извршена је истим извештајем из 2019. године, који осим мерних промена није био дискурзивно поткрепљен, па је тада Србија потпала у хибридни режим за 0,1 поен тј. са оцене 4,04 на 4,00 (Nations in Transit 2019, 8), док се полу-консолидоване демократије рачунају у опсегу од 4,01 до 5,00. Гранична разлика од 0,1 није се могла сматрати релевантном за искључиво одређење Србије изборним ауторитаризмом како Шедлер (*Andreas Schedler*) назива хибридне режиме. За разлику од претходног, извештај Фридом Хауса из 2020. године указао је на наставак благе и постепене демократске ерозије. Нова оцена дата Србији била је 3,96 без могућности пренебрегавања мале разлике од прошле године, са коментаром да је годину дана раније: „Србија усвојила више од половине закона по хитној процедури, да је разлика између партијских и државних активности замагљена са притисцима на бираче посебно у јавном сектору и привлачењем бирача кроз једнократне или вишекратне мере социјалне помоћи” (Freedom House 2020, 8–9).

Уз претходне напомене да се ради о организацији чији је један од највећих финансијера Џорџ Сорос (*George Soros*) и да је извештај писао само један новинар БИРН-а (*Balkan Investigative Reporting Network*), прво је реаговао председник Србије Александар Вучић изјавом да поменути извештај Фридом Хауса не представља

добру вест и да „има у извештају и ствари које су истините и на којима морамо да радимо и да их поправљамо” (Beta, 2020). За њим је подробније интервенисала председница Владе Србије Ана Брнабић 13. маја документом под називом „Анализа извештаја Фридом Хауса Земље у транзицији за 2020. Одбацивање тврдњи о демократском назадовању у Србији.” У одговору директору Фридом Хауса Мајклу Абрамовицу (*Michael Abramowitz*), премијерка је заузимајући апологетски став, указала на методолошку и резултатску незаснованост тврдњи у вези за коначном оценом организације. Прво је изнела чињеницу да Србија спада у најразвијенију демократију региона Западног Балкана управо према извештају Фридом Хауса и да ако се упореди обједињени просек других држава Западног Балкана са Србијом 2020. године, Србија предњачи са 0,31 (Brnabić 2020, 7). Друго, Србија је доживела најмањи демократски пад са 0,04 у односу на 2019. годину, посматрајући чак и државе Централне Европе међу које спадају Чешка, Пољска, Мађарска, Бугарска и друге (8). Треће, премијерка је реаговала упоредном анализом овог са другим демократским извештајима попут Бертелсмановог индекса политичке трансформације (*BPT Index*) и/или индекса демократије EIU (*EIU Democracy Index*) који су Србију, за разлику од Фридом Хауса, категорисали у мањкаве, слабе или дефектне демократије (9). Чак су и такви извештаји указивали на континуирани пад демократских капацитета. Ковачевић приказује да је Бертелсманов (*Bertelsman*) индикатор владавине права у Србији износио: 2006 – 6,8; 2008 – 7,0; 2010 – 6,8; 2012 – 7,0; 2014 – 7,3; 2016 – 7,3; 2018 – 6,8; 2020 – 6,0. Уједно Србија је добила најслабију оцену индикатора за кривично гоњење поводом злоупотребе јавне функције још од 2006. године (Ковачевић 2020, 143–144). Последња, четврта примедба односила се на податак да је Србија изгубила статус демократије само због индикатора корупције, због чијег је пада са 3,75 на 3,5 Србија постала хибридни режим, премда су индикатори других организација које се баве корупцијом остали непромењени (12–15). Поред наведеног истиче се превелики фокус извештаја на медије, бојкот избора и на ограничавање опозиције у управљању од стране владајуће странке, а да се параметри националног демократског управљања (NDI) за Србију нису променили (16). Након одговора је реаговао председник Фридом Хауса Мајкл Абрамовиц истакнувши да организација и даље стоји иза извештаја упоредо објаснивши методологију његове израде: „Сваке године, Фридом хаус сарађује са локалним аналитичарима,

који припремају извештаје о земљи и предлажу оцене за сваку од њих. Потом се овај нацрт дели на три до пет анонимних рецензената по тим земљама, који затим дају повратне информације и оцењују предлоге резултата које су доставили локални аутори или аутор. Коначно, о налазима и резултатима за свих 29 земаља дискутује стручни саветодавни одбор Земаља у транзицији, да би извештај потом проверио и уредио Фридом хаус пре његовог објављивања” (Diković 2020).

Премда одређене поставке председнице Владе нису погрешне, необично је да се паралелно позива на одличне демократске показатеље извештаја и на најмањи демократски пад Србије, истовремено га оспоравајући. Међународни извештаји нису истоветно и једнозначно указивали да је Србија хибридни режим, али су сви бележили постепену ерозију демократских индикатора у Србији. Уколико упоредимо Србију са државама у окружењу и даље постоји компаративна предност демократских показатеља, али ако исте показатеље упоредимо са Србијом од пре 10–15 година, што је најмеродавнија опсервација прогреса/регреса, тешко би било задовољити се тренутним положајем. Евидентно је да је уложени труд челника српске политике у побијању негативних демократских кретања извештаја Фридом Хауса, имао за циљ смањење притиска домаће и међународне јавности поводом круњења угледа демократске државе што је неумитно произвело потребу за плурализацијом скупштинске сцене новим ванредним изборима.

У условима без опозиционих представника посредством бојкота, једнострано спуштеног изборног прага, ерозије демократског управљања и спорних изборних учесника од којих су многи имали више потписа подршке за проглашење изборне листе него гласова на изборима, нови ванредни избори били су очито једина алтернатива готово једностраначкој Народној скупштини.

ОБЈЕДИЊАВАЊЕ ИЗБОРА И МОБИЛИЗАЦИЈА БИРАЧА ЗА ОСИГУРАЊЕ ИЗБОРНЕ ПОБЕДЕ ВЛАСТИ У БЕОГРАДУ

Податак да председник Србије фигурира као доминантна и медијски најприсутнија личност у политичком животу заправо не представља новину. Упркос томе што је целе 2016. године говорио

да му „не пада на памет да се кандидује за председника” (Antonić 2020, 562) премијер Вучић је то учинио 2017. године, претходном успоставом договора са Николићем да одустане од нове кандидатуре. Истраживања јавног мњења указивала су да Вучић има изборну подршку од преко 50% на изборима 2017. године, али је постојала атмосфера несигурности да ли ће остварити победу у првом или ће се ићи у други круг па су опозициони лидери позивали грађане да изађу на изборе и гласају против Вучића (Stojanović i Dragaš 2017, 377). На крају безуспешно јер како је истраживање Ипсос Адрије (*IPSOS Adria*) илустративно утврдило: „Грађани верују Вучићу па онда никоме” (Tanjug 2017). Додуше убедљивој победи у првом кругу председничких избора са 55,08%, допринели су и гласови коалиције СПС-ЈС и мањинске СБМ, које нису истицале своје кандидате већ договорно подржале лидера Напредњака. Исту подршку у трци за други председнички мандат Александар Вучић ће добити на изборима 2022. године. Истакнутост његове личности за страначку кампању присутна је у чињеници да је био у називу свих изборних листа Напредне странке на парламентарним изборима почевши од 2014. „Александар Вучић – Будућност у коју верујемо”; 2016. „Александар Вучић – Србија побеђује”; 2018. „Александар Вучић – Зато што волимо Београд!” 2020. „Александар Вучић – За нашу децу” и 2022. године „Александар Вучић – Заједно можемо све”. Председникова медијска заступљеност пре почетка изборне кампање 2022. године износила је 92%, док су сви остали председнички кандидати заједно делили 8% укупног времена. Током прве три недеље кампање, њему посвећено време, као председнику и кандидату, смањило се са 92 на 85%, од чега је позитивно представљање чинило 80% а неутрално 20 % (CRTA 2022, 5). Са мањим разликама перманентна медијска кампања током и ван изборне кампање била је присутна и у претходним изборним циклусима. Рејтинг и заступљеност председника Србије био је битан сегмент опозиционих захтева током претходних преговора да се парламентарни, председнички и београдски избори временски раздвоје, као и да председник уједно не буде носилац свих изборних листа већ да носилац изборне листе мора бити кандидат за посланика (Antonić 2022, 156). Наравно такви захтеви опозиције нису наишли на прихватање од стране представника власти, логично услед утицаја који лидер Напредњака има на одржавање страначког изборног рејтинга.

Избори у Београду увек имају посебан интензитет што због избора градоначелника главног града, што због објективних показатеља. Како истиче Миливојевић: „Буџет Београда већи је од буџета Војводине, затим у Београду живи најмање једна четвртина а можда и близу једне трећине грађана Србије” (Cvetković 2022). Избори за главни град били су важни и за власт и за опозицију. Опозиција је видела шансу да преузме дизгине власти после деценије празног хода док се за владајућу партију ови избори могу сматрати потврдом политичког преимућства. Бојкотовање избора 2020. изнедрило је повољну информацију за опозиционе лидере. Слаба изборна излазност од 38,27% (RZS 2020) у Београду представља значајан пад када се упореди са излазношћу на београдским изборима из 2018. од 51,09% (GIK 2018). Додатно рекордан пад излазности од 27,04% у главном граду, праћен натполовичним негативним одговором на уставном референдуму 2022. године, истицао је податак да власт губи подршку не само у Новом Саду и Нишу него и у Београду (Lončar 2022, 201–202). Реакција владајуће партије била је потрага нове личности за београдске изборе и неутралисању потенцијалне конкуренције. Заменик градоначелника Београда формално од 2018. године, заправо *de facto* први човек главног града, Горан Весић, није успешно одговорио на захтеве грађења страначког имиџа. Део одговорности за рушење у Херцеговачкој носио је под окриљем градске власти, односно као градски менаџер. На функцији заменика градоначелника открио је споменик Стефану Немањи, а контроверзе је изазвала цена споменика чија висина остаје тајна до 2023. године (Jelovac 2021). Пробијање рокова за реновирање Трга републике, сеча стабала на Калемегдану и Ушћу због пројекта гондоле, били су догађаји без афирмативне реакције у јавности.

Без личности са добром репутацијом у сопственим редовима, Напредњаци су се одлучили за екстерног кандидата у лику Александра Шапића. Успешно на власти читаву деценију (2012–2022) на београдској општини са највећом популацијом – Нови Београд, Шапић на изборима 2018. самостално остварује завидан успех као треће пласирани са 9,01% (GIK 2018). Након поменутих парламентарних избора 2020. прешавши цензус са СПАС-ом, што већини од учесника није пошло за руком, Шапић се истиче као кандидат са искуством у Београду и задовољавајућом изборном подршком. Ипак фузија СПАС-а са Напредном странком убрзо је произвела негативан ефекат по Шапићеву изборну утемељеност.

Истраживање агенције Фактор Плус рађено пре најаве спајања ових странака од 28. априла до 5. маја, показало је да Шапићев СПАС са 4% подршке, колико му је претходно истраживање дало, сада имао подршку од 3,4%, што је била плаћена цена уласка у владајућу коалицију (Blis 2021). Напредна странка је овим потезом елиминисала део политичке конкуренције на наредним београдским изборима и добила кандидата за градоначелника. На супротној страни изгубила је кохезију унутар страначким сукобима и, као што ће се испоставити, Шапићеву изборну подршку. Наиме Ђорђе Вукадиновић наводи да је након трансфера у СНС, Шапића следило свега 20% његових гласача (Jelovac 2022).

Спајање свих избора произвело је опозиционо расипање финансијских средстава, првенствено на парламентарне и председничке изборе, што је значило мање доступних ресурса за опозициону београдску кампању (Lončar 2022, 201). Сада су истраживања јавног мњења указивала да би председник лако обновио други мандат у првом кругу (Institut za evropske poslove 2022; Ipsos 2022; Šta Srbija misli 2022; Nova Srpska Politička Misao 2022), док је сам Вучић изјавио да ће сваки резултат испод 60 сматрати неуспешним (Beta 2022). Са доминантне позиције у јавном мњењу, председник Србије је својим присуством у обједињеној кампањи за изборе је требало да осигура изборну победу у главном граду. Задатак је био делимично испуњен, јер је градска изборна листа Напредне странке освојила 48 мандата, 38,1% или 348.345 гласова (ГИК 2022). Делимично, јер је добила највећи број мандата и са СПС-ом могла да формира већину, али у односу на 2018. годину изгубила је 18 хиљада присталица (тада је резултат износио 366.461 гласова). Александар Шапић који је на прошлим градским изборима самостално имао 73.425 гласова, очигледно уопште није допринео Напредњацима у новој изборној кампањи, штавише произвео је пад подршке.

Без спајања избора остаје отворено да ли би Напредњаци успели да сачувају, иако ослабљену, опет владајућу позицију у Београду, узевши у обзир и могућност да је Шапићева изборна подршка могла да буде већа да није дошло до претходног утапања у Српску напредну странку. Тако је обједињавање председничких и парламентарних са београдским изборима, поред бојкотовања опозиције и пораста демократског кредита који је Србија све теже отплаћивала, био један од тактичких разлога за нове превремене изборе и осигуравање подршке и изборну победу у главном граду.

АРТИКУЛАЦИЈА ПОЛИТИЧКОГ НЕЗАДОВОЉСТВА ПОСРЕДСТВОМ ЕКОЛОШКИХ ПРОТЕСТА

Еколошки протести 2021. године би се иницијално могли приписати негативним усмерењем државе на животну средину, што се може сматрати делимично тачним исказом. Основа еколошких протеста била је изражена не само у нормативној инструментализацији нових еколошких изазова већ су еколошке теме у сржи протеста представљале „брзовезујући лепак”, експресију претходно нагомиланог, политичког незадовољства грађана (Jovanović i Vučićević 2022, 309). Недостатком представника опозиције у Скупштини и уз крупне одлуке власти без претходне консултације са јавним мњењем, еколошки протести били су ванинституционално поднети амандмани грађана поводом доношења спорних закона. Осим мини-хидроелектрана, чију је изградњу држава неплански убрзала у намери да достигне задати циљ Енергетске заједнице од 27% производње електричне енергије из обновљивих извора до 2020. године (Galup, Vejnović, i Pehčevski 2019, 10), грађане је узнемирило и најављено ископавање минерала јадарита, назван по реци Јадар по којој ће и пројекат добити име, богатог литијумом и бором. Лознички минерал поседује изнимну вредност с обзиром на његово скорашње откриће 2004. године у Србији од стране компаније Рио Тинто, уз податак да се „у лежишту Јадар налази близу 10 % истражених ресурса литијума у свету” (Anđelković 2021). Литијум је постао незаобилазан у европским намерама да се у будућности трансформише и ослони на чисту – зелену енергију (Vodinić 2021).

Држава и компанија Рио Тинто виделе су у овом пројекту простор за економску добит посредством експлоатације рудних ресурса. Тако су тадашњи министар рударства и енергетике Александар Антић, у име Владе, и представници компаније Рио Тинто 2017. потписали Меморандум о разумевању о пројекту Јадар, а премијерка најавила почетак производње литијума за 2023. годину (Milovančević 2021). Јавност је остала обазрива наредне четири године, када је окидач еколошких протеста изазван изненадном променом Закона о експропријацији и Закона о референдуму и народној иницијативи.

Измене Закона о референдуму и народној иницијативи које је изгласало 178 посланика Народне скупштине 25. новембра 2021. године (Otvoreni parlament 2021, 4), а једном од њих укинут је цензус

излазности за успешност референдума, оправдаване су усклађивањем са Уставом из 2006. године тј. чланом 203. који образлаже да је референдумска промена усвојена ако је већина од изашлих бирача потврди. Измена предложеног Закона и његово усклађивање са Уставом није била нормативно спорна одлука колико је упитна била њена хронополитичка димензија. Наиме, Закон о референдуму и народној иницијативи требао је да буде усклађен са Уставом до 2009. године доношењем Уставног закона за његово спровођење којим је утврђена ова обавеза (Vlada Republike Srbije 2021). Чак и да се узме у обзир немогућност Напредњака да донесу измену Закона одмах након преузимања власти 2012, законско усклађивање иницирано је у друштвено неповољном тренутку једанаест година након добијања формалних овлашћења. Посебно дискутабилан у том тренутку, али и тренутно, јесте члан 49¹ Закона који омогућава Народној скупштини да распише референдум за један део територије тачније више јединица локалне самоуправе (Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi 2021). За расправу остаје питање зашто би Народна скупштина расписивала референдум за више јединица локалне самоуправе уместо локалних скупштина. Индикативно је да се члан 49, без излазног цензуса за референдумску потврду, могао и може се злоупотребити у сврху прибављања легитимитета за отварање рудника у долини реке Јадар. Неоправданост члана 49 у предлогу Закона праћена је члановима 43 да Народна скупштина може донети одлуку, супротно ороченој на референдуму, након две године од одржавања референдума и 44 да се исто питање може поставити на новом референдуму у року од годину дана након расписивања и одржавања претходног референдума (Ivošević 2021). Датум за промену Закона 25. новембра 2021. и одржавање референдума 16. јануара 2022. најавио је Председник Скупштине Ивица Дачић 12. новембра 2021. (RSE 2021) иако према смерницама Венецијанске комисије, нов закон или измењене одредбе постојећег не би требало примењивати наредних годину дана. У конкретном случају, рок од усвајања Закона до одржавања референдума био је мањи од два месеца.

Предлог закона о експропријацији је истоветно претходном Закону, унео новине подложне злоупотреби за пројекат Јадар. У првом члану додаје се други став којим се сви поступци овог Закона

¹ Овај члан уведен је 2021. и није био присутан у претходном Закону о референдуму из 1994. године.

подводе под ознаку хитни. Чланом 2 предлога мења се члан 6 у коме се назначавала да се привремено заузимање земљишта продужава на додатне три године. У члану 20 који се тиче утврђивања јавног интереса унета је одредница о експропријацији због реализације пројеката од посебног значаја за Србију и за пројекте на основу међународно закљученог уговора. У истом члану став 7, Влада би била дужна да одлуку о предлогу утврђивања јавног интереса скрати са 90 на 15 дана док би грађани, према промени члана 29 став 3, били обавезни да се изјасне о експропријацијском предлогу у року од 5 дана (Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o eksprorijaciji 2021). Предлог Закона усвојен је 26. новембра 2021. гласовима 159 посланика.

Без конструктивне расправе у јавности и без присуства опозиције у Скупштини одлуке о промени два Закона произвеле су кризу легитимитета и еколошке протесте, који су кулминирали 27. новембра и 4. децембра 2021. када су блокирани главни путеви и саобраћајнице у Београду, Новом Саду, Шапцу, Крагујевцу и другим градовима и местима. Председник Србије је 8. децембра потписао Закон о референдуму и рекао да ће бити усвојене одређене примедбе Венецијанске комисије попут укидања таксе од 30 динара за народну иницијативу и продужења рокова за референдум из чланова 43 и 44.² Закон о експропријацији вратио је на поновно разматрање Скупштини, Владу критиковао због „алкавости и немара” којом је повукла предлог Закона пре него што га је председник вратио Скупштини на разматрање (Rogač 2021) и изјавио да су еколошки захтеви испуњени те да је све даље политика (Beta 2021). Претходно супротстављени дискурс постао је усмерен ка попуштању Владе која је начелно испунила обећање да се пројекат Јадар неће реализовати. Премијерка је изјавила да ће подржати одлазак Рио Тинта на захтев грађана (FoNet i Prva 2022), а потом и 20. јануара 2022. додала како Влада укида уредбу о просторном плану (Stevanović i Vujić 2022). Смиривањем бирачког тела пред изборе СНС у својој предизборној трци почиње са афирмацијом и употребом еколошких спотова нпр. 7. марта „Еколошка мапа чисте Србије”, 17. марта „Улажемо у зелене инвестиције” и 21. марта „Градићемо капиталне зелене пројекте”. Слична формулација је присутна и у спотовима који се не тичу

² Касније су, новим изменама и допунама Закона о референдуму и народној иницијативи, рокови за чланове 43 и 44 продужени на четири године рачунајући период од одржавања претходног референдума.

непосредно екологије попут „Вучић: Погледајте семафор” на коме су истакнута еколошка улагања власти (Nedeljković 2022, 37).

Међутим, на становишту европског аналитичара Капућине Меј (*Capucine May*) уступци власти у повлачењу пројекта Јадар и остављања закона о експропријацији били су део политичке стратегије за опште изборе у априлу 2022. године. „Када буде поново изабран, очекујемо да ће СНС задржати свој став о изградњи рудника. Чињеница да је Влада до сада одбијала да размотри потенцијалну забрану ископавања литијума у Србији указује на то” (Jamasmie 2022).

Еколошки протести представљали су изазов за владајућу партију јер су без адекватне реакције могли да се „прелију” на изборну кампању. Један од разлога попуштања је стратешки потез СНС-а у предупређивању таласа ширења протеста и могућих изборних изненађења. Одговорност за отварање рудника преносила се на претходне носиоце власти а Влада и председник нису изградили јединствен став о овом питању. Изборима у априлу грађани су желели потврду да рудник у долини реке Јадар, према предизборном обећању, неће бити изграђен, а компанија Рио Тинто да пројекат неће бити потпуно обустављен. Амбивалентан однос наставља да егзистира, поготово са изјавом председника од 7. априла тј. четири дана након избора, да је одлука о обустави изградње рудника од стране компаније Рио Тинто била погрешна (B92 2022).

УКРАЈИНСКИ РАТ У ФУНКЦИЈИ КУПОВИНЕ ВРЕМЕНА ЗА ФОРМИРАЊЕ НОВЕ ВЛАДЕ

Иако се овај разлог може сматрати неочекиваним и непланираним, рат у Украјини успоставио је кулминацију Другог хладног рата насталог након 1999. године (Samardžić 2021, 266), створивши енергетску, економску и политичку кризу широм Европе и поставивши Србију пред појачане међународне притиске. Политика садашњих српских званичника усмерена је ка Европској унији, више у дискурсу него у пракси, јер управо су тим заокретом од Радикала ка Напредњацима, остварили изборни преокрет 2012. године и постали погодан политички партнер на партијској сцени. Бриселским споразумом из 2013. године формализивани су односи Београда и Приштине и њихови преговори у оквирима ЕУ, али 2014, анексијом Крима Србија се не придружује мерама Уније „истичући да ће то свакако урадити када приступање у чланство ЕУ буде извесно”

(Novaković 2022). Неопходност реорганизације унутар Уније након Брегзита 2016, успостава нове методологије приступа кроз кластере, могућност да се затворена поглавља поново могу отворити, давање статуса кандидата Украјини и Молдавији 23. јуна 2022. пре него Босни и Херцеговини, док Албанија и Северна Македонија тада нису добиле зелено светло за отварање приступних преговора на самиту у Бриселу, уз присутан наратив о сталном одлагању коначног датума приступа за Србију и Црну Гору, подстицајни су догађаји за давање изговора државама Западног Балкана у даљој стагнацији ка чланству. Односи са ЕУ додатно се усложњавају у случају Србије, захтевима њених чланица да се ултимативно мора одрећи територијалног интегритета и суверенитета и признати самопроглашено Косово. Последњи сусрет пред изборе Вучића и Куртија у Бриселу 19. јула 2021. оцењен је према Вучићевим речима лошијим од оног 15. јуна 2021. на коме такође није учињен никакав помак у дијалогу (EWB 2021). Дилема: 1) и Косово и ЕУ; 2) Косово без ЕУ; 3) ЕУ без Косова; 4) ни једно ни друго (Кнежевић 2021, 75–89), делује све компликованије за дефинисање у стално присутним тензијама на спољнополитичком плану.

Отварањем фронта у Украјини 24. фебруара српско руководство нашло се у процепу, хармонизације са спољном и безбедносном политиком ЕУ или задржавања неутралног става. Иако је 2. марта Србија осудила агресију на Украјину у Уједињеним нацијама, Ивица Дачић је истог дана изјавио да је увођење санкција против интереса Србије (RTS 2022), а Вучић 1. марта да ће одолевати увођењу санкција докле год је могуће. Поруке челника владајуће коалиције указивале су на њихову упућеност поводом склоности и афинитета бирачког тела у Србији. Сузана Грубјешић је добро приметила да би испитивања јавног мњења указала да око 80% грађана не подржава увођење санкција Русији, што су касније анкете и показале. Свесна негативних ставова грађана на увођење санкција Руској Федерацији и афективних односа српског народа према руском, владајућа странка би сврставањем у европски блок изгубила не само додатни део бирачког тела на изборима 2022. већ и међународну подршку Руске Федерације око косовског чвора. Очување међународног легитимитета СНС-а, одржавано је неутралним или негативним гласањима у Уједињеним нацијама поводом руске инвазије. У избегавању појачаних притисака Уније до потенцијалног расплета сукоба, избори у априлу представљали

су политичку срећу у несрећи док се са функционисањем техничке Владе наставило наредних шест месеци, све до 26. октобра 2022. када је формирана нова Влада.

ЗАКЉУЧАК

Резимирајући читав период од избора 2020. до 2022. као основни контекстуални фактори одржавања нових ванредних избора издвајају се: 1) недостатак демократског легитимитета без опозиције у скупштинским клупама што је утицало на негативне међународне демократске извештаје и сврставање Србије у хибридне режиме; 2) обједињавање парламентарних и председничких избора са београдским. Еродирање међународног легитимитета српске власти изборним бојкотом опозиције, натерао је на тактику спуштања изборног цензуса а како ни она није уродила плодом, ванредни избори указали су се као нужност. Иако је власт прихватила да препусти део изборног колача на парламентарним изборима, није била спремна да се одрекне власти па је тражен најбољи модалитет за приступ београдским изборима. Иницијално је пронађен кандидат за београдски изборни маратон, међутим фузија СПАС-а са СНС-ом условила је даљи пад подршке у главном граду. Једино решење за владајућу странку било је у обједињавању других избора са београдским, како би председник Србије могао да својим личним изборном рејтингом допринесе задовољавајућој изборној победи. Остали узроци су спорадично утицали на развој политичке динамике и прилагођавања изборним циљевима. Владајућој странци нису погодвали нови протести пред изборе, чиме их је сужени маневарски простор натерао на прилагођавање захтевима укидања и модификације спорних законских решења. Неочекивана инвазија Руске Федерације на Украјину такође се показала као ситуациони фактор сврставања без повољног исхода по међународни положај Републике Србије, али су избори омогућили да се купи време, одлука пролонгира а као оправдање је узета прелазна техничка Влада чија су овлашћења ограниченог обима или према Закону о Влади (чл. 17, ст. 1.) прелазног карактера.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Andelković, Nataša. 2021. „Jadarit, Rio Tinto i životna sredina: Šta treba da znate o nalazištu litijuma u Srbiji.” 20. januar 2021. *BBC*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-55646178>.
- Antonić, Slobodan. 2020. „Predsednički izbori u Srbiji 1990–2020.” U *Kako, koga i zašto smo birali: izbori u Srbiji 1990–2020. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 471–583. Beograd: Službeni glasnik i Institut za političke studije.
- Antonić, Slobodan. 2022. „Predsednički izbori u Srbiji 2022: Ubedljiva pobjeda – Neizvesna budućnost.” U *Aprilski izbori 2022. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, posebno izdanje, 153–176. DOI: 10.22182/spm.specijal42022.7.
- B92. 2022. „Odluka o zabrani Rio Tinta pogrešna, mogao je to da bude najrazvijeniji kraj Srbije.” *B92*, 7. april 2022. <https://www.b92.net/biz/vesti/srbija/odluka-o-zabrani-rio-tinta-pogresna-mogao-je-to-da-bude-najrazvijeniji-kraj-srbije-2136281>.
- Balać, R. 2020. „Balint Pastor: Čudan rezultat u Vranju – slučajnost.” *Danas*, 26. jun 2020. <https://www.danas.rs/vesti/politika/izbori-2020/balint-pastor-cudan-rezultat-u-vranju-slucajnost/>.
- Beta. 2020. „Vučić: Izveštaj Fridom hausa neozbiljan i pun netačnosti.” *NI*, 11. maj 2020. <https://rs.n1info.com/vesti/a598451-vucic-izvestaj-fridom-hausa-neozbiljan-i-pun-netacnosti/>.
- Beta. 2021. „Vučić: Ispunili smo sve ekološke zahteve, dalje je sve politika.” *Danas*, 10. decembar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/politika/vucic-ispunili-smo-sve-ekoloske-zahteve-dalje-je-sve-politika/>.
- Beta. 2022. „Vučić: Sve ispod 60 odsto podrške smatraću neuspehom.” *Danas*, 28. mart 2022. <https://www.danas.rs/vesti/politika/izbori22/vucic-sve-ispod-60-odsto-podrske-smatracu-neuspehom/>.
- Blic. 2021. „Istraživanje rejtinga: SNS prvi, Šapić pao.” *Nova*, 10. maj 2021. <https://nova.rs/vesti/politika/istrazivanje-rejtinga-sns-prvi-sapic-pao/>.
- Brnabić, Ana. 2020. „Analiza izveštaja Fridom Hausa Zemlje u tranziciji za 2020. Odbacivanje tvrdnji o demokratskom nazadovanju u Srbiji.” *Danas*, 13. maj 2020. <https://www.danas.rs/wp-content/uploads/2020/05/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7>

- %D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D0%B2%D0%B5%D1%88%D1%82%D0%B0%D1%98%D0%B0-%D0%A4%D1%80%D0%B8.pdf.
- CRTA. 2022. „Izbori u Srbiji 13. put – više vanrednih nego redovnih.” *CRTA*, 16. februar 2022. <https://crt.rs/izbori-u-srbiji-13-put-vise-vanrednih-nego-redovnih/>.
- CRTA. 2022a. „Varljivi pluralizam u izbornoj kampanji.” *CRTA*, 18. mart 2022. <https://crt.rs/wp-content/uploads/2022/03/Posmatracka-misija-Crte-Preliminarni-izvestaj-o-monitoringu-medija-Varljivi-pluralizam-u-izbornoj-kampanji.pdf>
- Cvetković, Ljudmila. 2022. „Žestoka borba za vlast u Beogradu.” *Radio Slobodna Evropa*, 30. mart 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/izbori-beograd-glasanje-gradona%C4%8Delnik/31777877.html>.
- Diković, Jelena. 2020. „Fridom haus stoji iza nalaza za Srbiju.” *Danas*, 19. maj 2022. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/fridom-haus-stoji-iza-nalaza-za-srbiju/>.
- EWB. 2021. “Second Vučić-Kurti meeting ends with no agreements.” *EWB*, 19. jul 2021. <https://europeanwesternbalkans.com/2021/07/19/second-vucic-kurti-meeting-ends-without-any-agreement/>.
- FoNet, i Prva. 2022. „Brnabić: Ukoliko ljudi žele da Rio Tinto ode iz Srbije, podržacu to.” *NI*, 18. januar 2022. <https://rs.n1info.com/vesti/brnabic-ukoliko-ljudi-zele-da-rio-tinto-ode-iz-srbije-podrzacu-to/>.
- Freedom House. 2019. “Nations in Transit.” *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/202005/NIT_2019_FINAL_score_change_explanations.pdf.
- Freedom House. 2020. “Nations in Transit – Dropping the Democratic Facade.” *Freedom House*, 6. maj 2020. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf.
- Galup, Pipa, Igor Vejnović, i Davor Pehčevski. 2019. „Hidroelektrane na Zapadnom Balkanu – Ko plaća, a ko zarađuje?” *Bank Watch*. <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/09/who-pays-who-profits-RS.pdf>.
- Gradska izborna komisija [GIK]. 2018. „Rezultati glasanja Grad Beograd i opštine – grafički prikaz.” *Grad Beograd*. <https://www.beograd.rs/lat/gradska-vlast/1746534/>.
- Gradska izborna komisija [GIK]. 2022. „Ukupan izveštaj o rezultatima izbora za odbornike skupštine grada Beograda.” *Gradska*

- izborna komisija 9. maj 2022. https://www.beograd.rs/images/file/b220a5e4abcb99b227d7b884e2aafc8f_8127807777.pdf.
- Hrašovec Milanović, Ivana. 2021. „SPAS za SNS.” *Vreme*, 12. maj 2021. <https://www.vreme.com/vreme/spas-za-sns/>.
- Institut za evropske poslove [IES]. 2022. „Saopštenje za javnost.” *Institut za evropske poslove* 30. mart 2022. <https://iea.rs/blog/2022/03/30/saopstenje-za-javnost/>.
- Ipsos. 2022. „Saopštenje agencije Ipsos Strategic Marketing – Konačne procene rezultata predsedničkih i parlamentarnih izbora 2022. godine.” *Ipsos*, 31. mart 2022. <https://www.ipsos.com/sr-rs/izbori2022>.
- Ivošević, Zoran. 2021. „Suverenost građana i referendum.” *Danas*, 17. novembar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/vladavina-prava/suverenost-gradjana-i-referendum/>.
- Jamasmie, Cecilia. 2022. “Serbian elections could improve chances for Rio Tinto’s lithium project.” *Mining.com* 1 April 2022. <https://www.mining.com/serbian-elections-could-help-rio-tinto-save-lithium-project-analyst/>.
- Jelovac, Jelena. 2021. „Sve nepodopštine većitog zamenika Gorana Vesića.” *Nova*, 20. avgust 2021. <https://nova.rs/vesti/politika/sve-nepodopstine-vecitog-zamenika-gorana-vesica/>.
- Jelovac, Jelena. 2022. „Naprednjaci sa Šapićem imaju 134.742 glasa manje u Beogradu.” *Nova*, 5. april 2022. <https://nova.rs/izbori-2022/naprednjaci-sa-sapicem-imaju-134-742-glasa-manje-u-beogradu/>.
- Jovanović, Milan. 2016. „Instrumentalizacija parlamentarnih izbora 2016. godine – Start za predsedničke izbore 2017 godine.” U *Izbori u Srbiji 2016 godine: “Istorijska” ili “Pirova” pobeda*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 257–283. Beograd: Institut za političke studije.
- Jovanović, Milan. 2021. „Od zahteva za slobodne i poštene izbore do izborne reforme – Dijalog vlasti i opozicije u Srbiji 2019. godine.” *Sociološki pregled* 55 (2): 267–292. DOI: 10.5937/socpreg55-32525.
- Jovanović, Milan, i Dušan Vučićević. 2020. „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije 1990–2020.” U *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 583–646. Beograd: Institut za političke studije.

- Jovanović, Milan, i Dušan Vučićević. 2022. „Referendum kao plebiscit za aprilsko izborna takmičenje.” U *Aprilski izbori 2022. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, posebno izdanje, 307–336. DOI: 10.22182/spm.specijal42022.14.
- Jović, Nikola, Stefan Anđelković, i M. Bulatović. 2014. „Politički aktivizam i izborna participacija mladih koji stiču izborna pravo.” U *Izbori u Srbiji 2014. godine: Politička rokada*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, 85–106. Beograd: Institut za političke studije.
- Knežević, Miloš. 2021. *Dijalozi o Kosovu i Metohiji*. Beograd: Institut za političke studije.
- Kostić, Svetislav. 2022. „Piše prof. Kostić: Drugačiji pogled na rezultate izbora ili zašto sam prezadovoljan.” *021.rs*, 5. april 2022. <https://www.021.rs/story/Info/Misljenja-i-intervjui/302164/Pise-prof-Kostic-Drugacij-pogled-na-rezultate-izbora-ili-zasto-sam-prezadovoljan.html>.
- Kovačević, Despot. 2020. „Manjkavost regulacije izbornih kampanja – Funkcionerska kampanja.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 141–158. Beograd: Fakultet političkih nauka; Čigoja štampa.
- Lončar, Jelena. 2022. „Izbori za odbornike skupštine grada Beograda 2022. godine – Akteri, rezultati, posledice.” U *Aprilski izbori 2022. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan Vučićević, Srpska politička misao, posebno izdanje, 197–222. DOI: 10.22182/spm.specijal42022.9.
- Milovančević, Vojislav. 2021. „Ekskluzivno: Dokument Vlade Srbije u kom obećava dozvole Rio Tintu.” *Nova 1*. decembar 2021. <https://nova.rs/vesti/politika/ekskluzivno-dokument-vlade-srbije-u-kom-obecava-dozvole-rio-tintu/>.
- Mladenović, Miljan. 2022. „Šta Srbija misli. 28. mart 2022.” *Istraživanja.rs*. <https://istrazivanja.rs/predizborno-istrazivanje-mart-2022/>.
- N1 i Beta. 2018. „U Beogradu i zvanično formiran Savez za Srbiju.” *N1*, 2. septembar 2018. <https://rs.n1info.com/vesti/a416890-formiran-savez-za-srbiju/>.
- Nedeljković, V. 2022. „Politički TV spot u predizbornim kampanjama u Srbiji: fokus na 2022.” *Novosadska novinarska škola*. <https://novinarska-skola.org.rs/wp-content/uploads/2022/08/Politicki-TV-spot.pdf>

- Novaković, Igor. 2022. „Pozicija Srbije u kontekstu rata u Ukrajini – razlozi i perspektive.” *Heinrich Boll Stiftung*, 25. mart 2022.. <https://rs.boell.org/sr/2022/03/25/pozicija-srbije-u-kontekstu-rata-u-ukrajini-razlozi-i-perspektive>.
- Nova Srpska Politička Misao. 2022. „NSPM: Izbori 3. aprila 2022 – projekcija rezultata.” *Nova Srpska Politička Misao*, 31. mart 2022. <http://www.nspm.rs/hronika/nspm-izbori-3.-aprila-2022-projekcija-rezultata.html?alphabet=l>.
- Orlović, Slaviša. 2020. „Smanjenje izbornog praga i bojkot izbora: Fragmentacija i polarizacija partijskog sistema Srbije.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dušan Milenković, 29–42. Beograd: Fakultet političkih nauka; Čigoja štampa.
- Otvoreni parlament. 2021. „Parlament pod lupom – Broj 17.” *Otvoreni parlament*. <https://otvoreniparlament.rs/istrazivanje/65>.
- Reuten, Thijs. 2022. „Parliamentary and Presidential elections in Serbia – 3 April 2022.” *European Parliament*. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/249223/2022-04-04_SERBIA_Final-Statement-EP.pdf.
- Rogač, M. 2021. „Ne može vlada da povuče zakon koji je usvojila skupština.” *Istinomer*, 9. decembar 2021. <https://www.istinomer.rs/izjava/ne-moze-vlada-da-povuce-zakon-koji-je-usvojila-skupstina/>.
- RSE. 2021. „Dačić: Referendum o promeni Ustava u Srbiji trebalo bi da se održi 16. januara.” *RSE*, 12. novembar 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/dacic-referendum-o-ustavu-16-januara-2022/31558155.html>.
- Radio Televizija Srbije [RTS]. 2022. „Dačić za RTS: Oni koji traže da uvedemo sankcije Rusiji su protiv Srbije.” *Radio Televizija Srbije*, 2. mart 2022. <https://www.rts.rs/vesti/politika/4722826/ivica-dacic-srbija-rusija-sankcije-interesi.html>.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2020. „Izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije – jun 2020.” *Republički zavod za statistiku* <https://publikacije.stat.gov.rs/G2020/Pdf/G20206003.pdf>.
- Samardžić, Nikola. 2021. *Drugi Hladni rat. Zapad i Rusija: 1990–2019*. Beograd: Laguna.
- Slavujević, Zoran. 2020. „Teme izbornih kampanja – U vrtlogu neznanja, laži, vlastoljublja i srebroljublja.” U *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990–2020. godine*, ur. Milan Jovanović i Dušan

- Vučičević, 303–346. Beograd: Službeni glasnik i Institut za političke studije.
- Spasojević, Dušan. 2020. „Strukturalni defekti izbornog zakonodavstva Srbije.” U *Dijalog o izborima 2020.* ur. Milan Jovanović i Dušan Milenković, 69–86. Beograd: Fakultet političkih nauka; Čigoja štampa.
- Stevanović, Katarina., i Predrag Vujić. 2022. „Srbija, ekologija i Rio Tinto: ‘Stavili smo tačku na Rio Tinto’ – kaže premijerka Ana Brnabić, šta piše u obimnoj dokumentaciji.” *BBC*, 20. januar. 2022. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-60072036>.
- Stojanović, Boban. i Sunčica Dragaš. 2017. „Election Analysis: The 2017 Presidential elections in Serbia.” *Srpska politička misao*, 58(4): 371–384. DOI: 10.22182/spm.5842017.20.
- Tanjug. 2017. „IPSOS: Građani veruju Vučiću pa onda - nikome.” *Blic*, 7. april 2017. <https://www.blic.rs/vesti/politika/istrazivanje-ipsos-gradani-veruju-vucicu-pa-onda-nikome/xtprfdh>.
- Vlada Republike Srbije. 2021. „Predlog novog zakona o referendumu u potpunosti usklađen sa Ustavom.” *Vlada Republike Srbije* 25. novembar 2021. <https://www.srbija.gov.rs/vest/593059/predlog-novog-zakona-o-referendumu-u-potpunosti-uskladjen-sa-ustavom.php>.
- Vlada Republike Srbije. 2021. „Predlog zakona o izmenama i dopunama Zakona o eksproprijaciji.” *Vlada Republike Srbije*. <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/091121/091121-vest13.html>.
- Vodinić Rakić, Vesna. 2021. „Kvaka Rio Tinto.” *Peščanik*, 2. avgust 2021.. <https://pescanik.net/kvaka-rio-tinto/>.
- Vučičević, Dušan. 2020. „Reforme izbornog sistema Srbije: ‘Od “nema izmena u izornoj godini” do ‘menjamo radi jačanja demokratije’ u samo nekoliko meseci.” U *Dijalog o izborima 2020.*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 179–193. Beograd: Fakultet političkih nauka; Čigoja štampa.
- Zakon o referendumu i narodnoj inicijativi [ZRNI]. 2021. „Službeni glasnik Republike Srbije” br. 111/2021 i 119/2021.

Milan Jovanović

Faculty of Political Sciences, Belgrade

Savo Simić

Institute for Political Studies, Belgrade

DETERMINING CONTEXTUAL FACTORS OF THE 2022 SNAP ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Resume

The goal of this research is to determine four key contextual political factors in shaping the political framework for holding snap parliamentary elections in 2022. Some of them belong to long-term processes, such as the decline of democracy and opposition contestation of election conditions, while others are the products of current political events, such as environmental protests, opposition boycotts of elections, and the war in Ukraine. As a central factor, we single out the absence of inter-party dialogue and opposition participation in the 2020 elections, which produced an almost one-party representative body and a lack of parliamentary pluralism. Simultaneously we observe continuous democratic erosion of the Republic of Serbia, which prevents the long-term consolidation of democratic institutions. By the second cause, we imply the electoral calculation of the ruling party in unifying the Belgrade local elections with the presidential and parliamentary elections to ensure electoral victory. Environmental protests in 2021, initiated after the adoption of disputed normative acts without public deliberation, stand out as the third factor. The fourth reason for new elections included the positioning of Serbia within the conflict between Russia and Ukraine, requiring a review of the general will of the citizens and the consensus of the leading political actors on the issue of Kosovo and Metohia.

Keywords: elections, Republic of Serbia, stabilocracy, political parties, electoral boycott, civil protests, geopolitical influence

* Овај рад је примљен 7. маја 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

ПИТАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

59

Сања Шуљагић

О ДРЕВНОСТИ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА
НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

89

Буро Бодрожич

НАЦИОНАЛИЗАМ – ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА
И ПРОГРАМСКА НАЧЕЛА

УДК 94(=163.41)(497.115)

DOI: 10.5937/pr77-45777

Оригинални научни рад

Сања Шуљагић*

Институт за политичке студије, Београд

О ДРЕВНОСТИ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ**

Сажетак

У овом тексту аутор аналитичко-синтетичком методом излаже смернице за доказивање изворишта српског идентитета на Косову и Метохији, односно у некадашњој „Старој Србији”. Аутор је користио различите примарне и секундарне изворе који се односе на резултате археолошких истраживања, српске државне документе, артефакте, хералдику и народна предања, да докаже древност Пећке патријаршије и значај територије данашњег Косова и Метохије као средњовековног средишта државности и духовности српског народа. У тексту је аутор навео црквену јурисдикцију, законе, моралне вредности, народне обичаје и манире и остале тековине којима се средњовековна српска државност надовезала на ранију црквену јурисдикцију и традицију Прве Јустинијане. Аутор је такође назначио важност Косова и Метохије за српски идентитет у контексту генеалогске, политичке и културне повезаности средњовековне српске династије Немањића и њених огранака-династија са средњовековним бугарским, грчким, влашко-молдавским и руским династијама.

* sanja.suljagic@ips.ac.rs

** Чланак је настао у оквиру научно-истраживачког рада Института за политичке студије, реализованог уз подршку Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Кључне речи: Срби Трибали, Пећка патријаршија, династија Немањића, Дечанске хрисовуље, Стара Србија, Косово и Метохија

О ДОКАЗИМА АУТОХТОНОСТИ СРБА ТРИБАЛА НА ПОДРУЧЈУ ДАНАШЊЕГ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Да би се разумело сложено питање Косова и Метохије у савременом периоду, потребно је да се анализира свеукупни значај подручја Косова и Метохије за идентитет српског народа и државе кроз историју.

У смислу доказивања древности и континуитета идентитета српског народа кроз векове на Балканском полуострву, подручје Косова и Метохије, односно подручје некадашње „Старе Србије”, посебно је богато народним ношњама, натписима на црквама који указују на рачунање времена од времена Великог потопа; осим тога, и усмене народне песме, државни документи, црквена житија и родослови, хералдика и остали артефакти сведоче о древности српског идентитета на Балканском полуострву. Неки од најважнијих доказа древности и континуитета идентитета српског народа на Балканском полуострву, као што су различите средњовековне српске државне повеље, цркве, споменици и грбовници владара из српске средњовековне династије Немањића, потичу из некадашње „Старе Србије”, односно са територије данашњег Косова и Метохије. Ови писани докази и артефакти показују да су Срби, као и остали словенски народи и Грци, све до периода реформи цара Петра Великог у Русији у осамнаестом веку (*О писаним впредь Генваря с 1 числа 1700 года* 1830, 680–681) и краља Милана Обреновића у Србији у деветнаестом веку (Стеванчевић 2012, 259–60), рачунали време према старом српском (трачком, словенском) календару од 5508. године пре Христа,¹ којим се рачунало време од почетка обнове људске цивилизације након Великог потопа у *Старом Завету* (*Стари завет*, „Књига постања” 6.13–20). Према општесветском

¹ Ромејски цар Василије Други је 988. године озваничио у Ромејском (Константинопољском) царству употребу овог календара којим се рачунало време од Великог потопа од 5508. године пре Христа. Ромеји су, уз пар усамљених примера на појединим саборима у историји, рачунали године такође и према Антиохијској ери и према Александријској ери, што је један од доказа да време календара који је озваничио цар Василије Други није изворно био ромејског порекла.

миту о Великом потопу и *Старом Завету*, након Великог потопа насељавање народа на одређеним подручјима света било је објављено Божјом вољом народима на којем подручју да се населе (*Стари Завет* „Постање” 10.2; 25.4; „Хронике” 1.5; „Језекиљ” 38.6; Bruant 1807, 229–274). Рачунање времена по оваквом древном календару од 5508. године пре Христа сведочи да су средњовековни Срби одржавали хиљадама година дуго предање о „Србима Трибалима” као њиховим древним прецима, за које је средњовековни ромејски историчар Лаоник Халкокондил тврдио да су били „најстарији народ на свету” (*Chalcosondylae* 1650), односно потомци древних „Срба Кимера”, како су такође били називани, према Нојевом најстаријем сину Јафету, односно према Јафетовом најстаријем сину Гомеру (*Tafel* 1839, 142) и другим Јафетовим синовима (*Jordan* 1745, 178–181; *Voisjoslin* 1878, 194–195). У српском *Законику цара Душана*, цара Стефана Душана Немањића такође је, у складу са древним српским календаром рачунања времена, било записано да је тај царски законик био објављен 6857. године (1349), а цар Душан је на свом грбовнику био означаван „царем Кимера” (*Законик благовернога цара Стефана Душана* 1975, 165; *Wappen des serbokroatischen Zaren Stephan Stephan Nemagnich* 1892). Један од експлицитних доказа изједначавања Срба са етнонимом-синонимом Кимера, древних потомака старозаветног најстаријег Јафетовог сина Гомера (*The hymns of Callimachus* 1755, 88; *Ivantchik* 1993, 130; 146; *Olmo Lete and Sanmartín* 2015, 297–298; 408), био је и израз *Cimmericorum Serbiotarum terra* филолога Теофила Тафела за „земљу Срба Кимера” у деветнаестом веку (*Tafel* 1839, 142). Као доказ древности и аутохтоности Срба на Балканском полуострву може се узети и натпис исписан старим српским писмом на цркви Пресвете Богородице Огидитрије у Муштутишту код Призрена на Косову и Метохији, пре покушаја уништавања те цркве у јуну 1999. године од стране албанских сепаратиста. Како овај натпис упућује, црква Пресвете Богородице Огидитрије била је подигнута 6823. године, односно 1315. године након рођења Христа (*Томовић* 1974, 48; *Ивановић* 1984, 8–9; *Srbijadanas.net* 2014) према старом српском (словенском, трачком) календару, који се подудара са рачунањем времена од почетка обнове људске цивилизације након Великог потопа у *Старом Завету* (*Стари завет*, „Књига постања” 6.13–20). Такво рачунање времена у складу са древним српским народним календаром изражено је и у народним песмама са територије Косова и Метохије које су сакупили и компилирали

Владимир Бован, Драган Јацановић, Милош Милојевић, Аљоша Арсеновић и остали српски етнологи, антрополози, историчари и теолози; оно представља један од важних доказа и објашњења навода у *Историјској хроници* константинопољског историчара Лаоника Халкокондила, насталог на основу старости српског календара, језика, писма, народних песама и митологије, да су Срби Трибали били „најстарији народ на свету” (*Chalcocondylae* 1650).

Према посланицама првих хришћанских апостола у *Новом завету* и осталим историјским изворима из времена владавине Старог Римског царства на Балканском полуострву, Свети Павле, Тит и остали апостоли су лично покрштавали народ у тадашњим „Илирику”, „Далмацији” и „Македонији” (*Нови завет*; Стојановић 1927, 46; 53; 194; Милановић 2008, 209–273). Уз остале различите историјске изворе и артефакте, да су тај народ били древни Срби Трибали сведочи и забележен навод географа и историчара Птоломеја у другом веку да је у његово време „постојао град Пећ”, чијег архиепископа је касније у средњем веку цар-историчар Јован Кантакузин називао „архиепископом Грка и Трибала” (*Assemani* 1755, 38).

Да је један те исти народ припадао јурисдикцији ранохришћанске цркве на том простору „Старе Србије” сведочи то што претхришћанска археолошка насеља на Балканском полуострву археолози називају насељима „Трибала”. Тај један те исти народ „Трибалима” су означавали најпре антички а потом и ромејски историчари вековима у низу. Етнограф и филолог Павел Шафарик сматрао је етноним „Трибал” хеленизованим обликом етнонима „Србаљ” (Шафарик 1823, 42–45), као и филолог Маргалитс Еде, који је Трибале такође називао и „дардански Срби” (*Triballi = Szrbali, dardaniai szerbek*) (Ede 1918, 105). За становништво некадашње далматинскоилирске (ромејске) провинције Превалис (Загарчанин 2014, 49–52), односно за античко становништво са Балканског полуострва, употребљен је у *Јустинијановом законику* 8 израз „Трибалис”, а историчар Аурелије Виктор је у свом делу *De Caesaribus* 25.1 (*О цесарима*) за римског цара Максимиана Трачанина „трачког порекла” писао да је био *praesidens Treballicae* (владар Трибала). О томе да тај народ – „Трибале” на Балканском полуострву, који се спомињу у време римског цара Диоклецијана, вековима касније ромејски историчари називају „Срблиани” или „Серблои Трибали” у деветнаестом веку опширније је писао географ и етнограф Вилхем Томашек (*Tomashcek* 1893, 90). Такође у хиландарском рукопису број

230 *Житије Светог Ахилија*, где се описује како је Свети Ахилије почетком четвртог века проповедао хришћанство међу Трибалима, Свети Ахилије је о Трибалима писао: „Ови Тривали се, дакле, сопственим језиком називају Србима” (Иванова 2003, 168). Од времена владавине Римског царства на Балканском полуострву до времена владавине преднемањихке династије, односно до времена српских владара из династија Дрванића, Властимировића, захумских владара Белоје и Крајине, краља Светог Јована Владимира (такође називаног „краљем Трибала у српским земљама” у ромејским изворима), Војисављевића, Константина Бодина и осталих владара,¹ није било забележеног масовног изумирања нити масовних иселавања овог народа, такозваних „Трибала”, са Балканског полуострва на друга подручја у свету од античког периода до средњег века. Та чињеница објашњава да се у случају „Срба Трибала”, који се спомињу у историјским изворима из различитих временских епоха, ради о континуитету живљења једног те истог народа на Балканском полуострву, са истим календаром, народним песмама, народним ношњама, грнчаријом, обичајима и манирима, митовима и хералдиком, који су се преносили кроз векове. Да су Срби чували у својој свести кроз историју успомену на своја древна знамења и обичаје из давнина сведочи и један познати трибалски предмет са симболом трискелеса који се налази на гробу Првослава Немањића у цркви Ђурђеви ступови у Беранама. Сходно томе, може се закључити да су у српској владарској лози трибалски симболи били чувани бар до тринаестог века, када су многобројни ромејски (константинопољски) историчари бележили Србе као „Србе Трибале”. Србе су као Трибале у тринаестом веку записивали историчари Никита Хонијат и Георгије Пахимер; у четрнаестом веку патријарх Филотеј, Теодор Метохит, Нићифор Григора, Јован Кантакузин, Манојло Холобол, Михајло Палеолог, Манојло Фил, Теодор Хиртакин, Тома Магистар, Алексије Ламбин, Јосиф Калоте, Григорије Акиндин, Теофан Ватопедски и у петнаестом веку Дука, Критовул, Георгије Сфранцис, Лаоник Халкокондил и остали ромејски историчари.

У деветнаестом веку, 1839. године, такође је филолог Теофил Тафел у свом познатом делу о историји и географији Солуна и његове околине, позивајући се на историјску хронику Светог Еустахија, солунског архиепископа и историчара из дванаестог

¹ Ови владари описани су у Летопису Попа Дукљанина, Порфиригенитовом Управљању царством и средњовековним српским изворима.

века, земљу „кимерских Срба” називао „земљом Трибалијом” (Tafel 1839, 142). С друге стране, и историчар Никола Томасео је за Србе тврдио да су „Срби Трибали, Сербли, Сораци, Сервиани, односно антички Скити” били „врло писмен народ, старији и од старих Римљана” (Tommaso 1842, 5–6). Такође, као што постоје историјски списи који вековима у низу експлицитно спомињу Србе као „Трибале” на Балканском полуострву, тако постоји и симбол главе дивљег вепра прободене стрелом који вековима у низу симболизује земљу Срба Трибала у европској и српској хералдици. Тај грб је постојао у периоду владавине деспота Стефана Лазаревића, као и у периоду владавине династије Бранковића, а такође су и хералдичари, писци, картографи и зографи Павле Ритер Витезовић и Христофор Жефаровић приказивали симбол главе дивљег вепра прободене стрелом као грб Срба Трибала. Истоветни симбол дивљег вепра прободеног стрелом као симбол Српског царства – Трибалије (*das Kaisertum der Sirfie*) приказивали су такође и Улрих фон Рихентал и остали европски хералдичари (Richental 1596; Соловјев 2000; Шуљагић 2020, 229–234). Почетком деветнаестог века, српски устаници против Османске турске власти стављали су симбол Трибалије, главу дивљег вепра прободеног стрелом, на државне печате и државне заставе. Приликом преноса ковчега са посмртним остацима војда Карађорђа у цркву Оплепац 1930. године, српски војвода Петар Бојовић и војска том приликом носили су заставе са крстовима, оцилима и грбом Срба – Трибала на њима (Шуљагић 2020, 242–243), а свест о томе да је знак дивљег вепра прободеног стрелом био симбол древних Срба Трибала и њихове државе кроз историју постоји и данас.

ПРОЦВАТ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ ДИНАСТИЈЕ НЕМАЊИЋА

За средиште средњовековне државе српски владари, као што су били краљ Константин Бодин и цар Душан Немањић, изабрали су Призрен на данашњем Косову и Метохији (Чемерикић 2003, 55–56). Тадашње српско краљевство и царство, касније познато као територија „Старе Србије”, археолог Џон Артур Еванс описао је као територију познату по бањи Бањска и рудницима Трепча, Звечани и Ново Брдо, са оближњом „планином пуном руда” Копаоником

и повезаном са територијом Рашке са важним древним црквама Светог Петра и Павла, Ђурђеви стубови и Сопоћани (Evans 1883). Према историчару Критовулу и осталим средњовековним ауторима, средњовековно краљевство „Старе Србије” било је познато по својој култури, рудницима, тврђавама и војсци (Kritovoulos 1954, 99–100; Critobuli 1983, 95–96). У њему су били развијени рударство, уметност, војна струка и вештине, архитектура, занати, сточарство и пољопривреда (Николић 2010; Шуљагић 2012). Средњовековна српска војска, хваљена у делима Критовула и разних средњовековних историчара, била је потребна држави под управом средњовековне династије Немањића због атрактивног географског положаја Србије и њених природних ресурса и саобраћајница. Будући да су напади коалиције папе и Шарла Првог и касније и осталих европских династија, на, како су били означавани, „шизматике” из династија Немањића и Палеолога, обично долазили из правца Јадранског, Јонског и Егејског приморја (Van Tricht 2011, 185–186; Choniates 1984, 6; Lala 2008, 28–29; 108; Ducellier 1981, 329), у југозападним деловима Старе Србије био је посебно јак, уз култове светих Архангела Михаила и Гаврила, светог Николе и светог Георгија као заштитника средњовековних српских владара, такође и култ светаца-ратника Меркурија, Теодора Стратилата и Теодора Тиронског, као и краља Јована Владимира и Краљевића Марка из лозе Мрњавчевића. Свечи-ратници били су овековечени у лику ратника који јашу на коњу и убијају аждају, од данашњих Охрида, Струмице, Ћустендила и Сера до северних делова Балканског полуострва (Петровић 2002, 267; 269–270; Donev 2004, 48; Ковачевић-Столић 2015). У таквој српској средњовековној држави са израженим слављењем светаца и светаца-ратника, са средиштем у Призрену и архиепископијом и патријаршијом Српске православне цркве у Пећи, управљало се према светосавској компилацији хришћанских константинопољских и словенских закона и српског народног закона *Законоправило* (книга *Кормчег*). Компилација *Законоправило*, коју је саставио и уредио први српски архиепископ и утемељитељ српске државе, цркве, права и просвете Свети Сава, била је значајна не само за српски народ, него и за све православне словенске народе, јер је од 1273. године надаље компилација *Законоправило* допринела уобличењу црквене хијерархије у готово свим православним словенским државама (Franklin 2002, 138–147).

Подручје Косова и Метохије било је и остало значајно не само за историју српског народа, већ и за историју Константинопољског царства и свих средњовековних царстава и краљевстава. Након освајања Константинопоља од стране западних крсташа, у времену владавине Латина у Константинопољу, Свети Сава је приликом проглашења аутокефалности Српске православне цркве у цркви Свете Софије у Nikeји, од константинопољског цара Теодора Првог Ласкариса и патријарха Манојла Сарантена добио десницу Светог Јована Крститеља и круну константинопољских царева за миропомазање свог брата принца Стефана Првовенчаног. Тим чином је српско краљевство, уз царства у Nikeји, Солуну и Трапезунту, постало једна од држава-наследница Константинопољског царства, све до 1261. године када су владари из династије Палеолог обновили Константинопољско царство (Станојевић [1935] 1998); *Свети Сава у руском царском летопису* 2012; Bredenkamp 1996; Ацовић 2007, 38–39). Синтеза археолошких истраживања и навода из многобројних средњовековних српских, бугарских житија, летописа и родослова и осталих светских извора потврђује да су владари из српске династије Немањића потицали од породичне линије римских/константинопољских царева словенског порекла Филипа „Арамејца”, Ликинија, Константина Великог и Управе Јустинијана, и да су Немањићи наставили њихов концепт јединства хришћанске православне духовне и царске власти у такозваној „држави-теодулији”, озваниченој Царском одлуком бр. 6 у *Јустинијановом закону* (Стојановић 1927; Sevcenko 1982; Barnes 1978, 78; Петков 1986, 145–146; 371–372; Шуљагић 2020). Осим што су градили цркве на темељима ранохришћанских цркава на територији данашњег Косова и Метохије, владари из династије Немањића су на истој територији такође саградили четири дворца: Неродимље, Пауни, Сврчин и Штимље код данашњег Урошевца, на темељу палата преднемањићких владара од шестог до једанаестог века (CirKovic 1989, 83).

Цар Душан Немањић подигао је за време своје владавине у четрнаестом веку манастир Светих Архангела Михаила и Гаврила у комплексу свог двора у Призрену, по узору на свог претка краља Милутина Немањића, који је, након што је одбранио Анадолију и источни Медитеран од напада војних трупа Персијанаца и Турака, подигао манастир Светих Архангела Михаила и Гаврила крај цркве Светог Гроба Христовог у Јерусалиму (Српски манастир Светих

Архангела у Јерусалиму 2021; Српски манастир у Јерусалиму 2021). Слављење светаца и ратника заштитника у Србији је, поготово након чувене битке српске и турске војске на Косову пољу 1389. године, попримило, уз димензију библијског *Новог завета*, такође и димензију Косовског завета борбе српског народа за „крст часни и слободу златну” и одредило Косово поље као „најсветије поље Србиново”. Ликови кнеза Лазара, Милоша Обилића, старог Југ Богдана и његових девет синова Југовића, Стефана и Лазара Мусића и осталих српских витезова, до данашњих дана су слављени у српској народној поезији, чиме је „читава српска средњовековна историја претворена у непомични вербални споменик” (Павловић 2000, 164). Након Косовског боја, тадашње фирентинске дипломате и турски историчари хвалили су храброст одреда властелина Вука Бранковића у Косовском боју и „Милоша Обилића и његове формације витезова који су убили турског султана”, али због великог броја изгинулих мушкараца способних за рад у Косовском боју, у каснијим деценијама Османска турска војска је лако улазила у испражњене српске територије (Fejer 1835, 256, Николић 2010, 29–30; Фајфрић 2000).

Територијом Србије наставили су да владају потомци владара Немањића и њихових огранака-династија, као што је био син кнеза Лазара Хребељановића деспот Стефан Лазаревић, који је за потребе ратовања држао „народну војску” и објавио *Закон о рудницима* 1412. године, према којем је била установљена институција војног, судског и управног војводе у познатом рударском месту Ново Брдо на данашњем Косову и Метохији, односно у тадашњој деспотовини Србији (Катанчевић 2016, 231–232). Захваљујући *Законику о рудницима* деспота Стефана Лазаревића профит тадашње српске рударске производње је премашивао петину укупне европске производње племенитих метала (Марковић 1999; Николић 2010, 125–126; Станојловић-Гајић 1894, 216; 258–259; Лемајић 2006). Деспот Стефан Лазаревић дао је да се на споменику на Косову пољу уклешу стихови песме коју је посветио свом оцу и српским војницима изгинулим у Косовском боју 1389. године. Та песма и *Житије деспота Стефана* сведоче да су средњовековни Срби кроз своје законе, друштвене обичаје и сакралну уметност исказивали култ слављења мужевног ратника-витеза који брани и спољне границе и унутрашње моралне законе у својој држави (Влашковић 2021). Према светским историчарима, територију данашње Црне Горе наставили су да као „преостали

слободан део Српског царства” бране „Срби Брђани, који су храброшћу превазишли Спартанце” (Fox 1915, 60; 160; Pearson 2006; Heaton-Armstrong 2005). Вековима у низу, на славама и сеоским саборима уз гусле и народне песме српски народ славио је велике жртве које су различите генерације српских војника и народа поднеле за одбрану данашњег Косова и Метохије, као и предање о томе како је Свети Никола вратио вид српском краљу Стефану „Дечанском”, чије мошти и данас лече народ у манастиру Високи Дечани на Косову и Метохији (Џамблак 1989; Поповић 2006). Упркос владавини Османског царства, српски народ на подручју Старе Србије створио је низ песама и митова о Краљевићу Марку из династије Мрњавчевића и осталим ликовима –персонификацијама древног архетипа ратника са батином у руци из древне античке династије „Срба Хераклеида”. Српски народ славио је сећање на своје ратнике и на српско царство такође и метафоричним народним песмама о „орлу којег Краљевић Марко спасава из крви јуначке са Косова поља и односи га на свом коњу у гору зелену”, односно народним песмама о архетипу витезова из Косовског боја и српских хајдука и ускока који су се наставили борити против Турака (Павловић 2000, 161–167; Mommsen 1850, 1; 333; Wolański 1850).

За време владавине Османског турског царства на Балканском полуострву, Руски цар Иван IV Васиљевич, као потомак српских и грчких династија, помагао је српске и руске манастире на Балканском полуострву (Свети Сава у Руском царском летопису 2012, 20–21; 14–30; Муцопулос 2007; Павлов 2006; Грујић 1954/1955, 54–56; 59; 62–64; 68). Српске манастире све до Јадранског мора помагали су и влашко-молдавски владари словенског порекла, који су своје државне документе записивали, и дописивали се са српским свештенством, старом српском азбуком, и који су били орођени са племкињама из наследних лоза династије Немањића (Vogunovic 2018; Vogunovic 2018a; Vogunovic 2019). У њиховим црквама био је јак култ Светог Саве Јерусалимског, Немањића, Бранковића и кнеза Лазара, и након смрти цара Душана молдавски свештеници су бивали рукоположени у Пећкој патријаршији и у Охриду (Барбулеску 1908; Новаковић 2019). Међутим, због притиска Османских Турака и стварања уније Аустрије, Бохемије и Угарске, од 1526. године на подручју Влашке и Молдавије започето је не само уклањање сећања на српске владаре и хероје-ратнике са подручја Старе Србије, него уопште и уклањање трагова словенског идентитета народа са тог подручја, закључно са формирањем државе Румуније као

неолатинског конструкта у деветнаестом веку (Piccolomini postea rapae 1707; Tambora 2007; Berenger 2014, 361). Тај процес, упоредо са стварањем различитих псеудо-држава на Балканском полуострву од Бечког конгреса 1815. године до данашњих дана, одвијао се, како је то дефинисао политиколог Линдон Ларуша, у склопу стратегије стратега различитих профила из домена владавине европске Велф-ХанOVER династија и њених огранака-династија да као „победници Бечког конгреса” одређују и контролишу геополитичку констелацију, чак и друштвене науке у свету (Larouche 2017, 67–68; 71–72). Таква стратегија остварила је такозвани „продор на исток” војним и невојним средствима, тако да су владари из Велф-ХанOVER династије и њених огранака-династија од 1815. године до данашњих дана успешно преузели владавину над читавом територијом средњовековног царства цара Душана Немањића на балканско-црноморском подручју.

ГЕОПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ ПОДРУЧЈА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У НЕМАЊИЋКОМ И ПОСТНЕМАЊИЋКОМ ПЕРИОДУ

Изградњу данашње Пећке патријаршије Српске Православне Цркве и цркава владара из српских преднемањићких и немањићких династија на темељима ранохришћанских епископских средишта на територији данашњег Косова и Метохије потврдили су резултати археолошких ископавања предузетих у Пећкој патријаршији 1931–1932. године, а такве резултате археолошких истраживања потврдио је у савременом добу археолошким истраживањима и подацима о јурисдикцији Пећке архиепископије и патријаршије кроз историју такође и археолог Ђорђе Јанковић (Jankovic 1977; Јанковић 2007, 140–141; 169; 218; Ćirković 1989, 83). Такви подаци објашњавају зашто је у тринаестом веку српски светитељ Свети Сава изабрао цркву Светих Апостола крај Пећи да буде престо архиепископа Српске православне цркве и да се у њу сместе иконе Пресвете Богородице, Млекопитатељица и Тројеручица и жезло-патерица, које је у шестом веку познати светитељ Свети Сава Јерусалимски оставио у завет – наследство Светом Сави и српском народу (**Вујовић 2018**; Субашић 2020). Резултати археолошких истраживања који потврђују изградњу цркава и дворова Немањића на темељима ранохришћанских цркава и грађевина уједно објашњавају и тврдњу протојереја-ставрофора, професора Радомира Поповића, везано за древну цркву Светог

Петра и Павла у Рашкој и за спомињање Призренске епископије у повељама константинопољског цара Василија. Поповић, на име, тврди да су поједине цркве у Србији биле изграђене у временима првих хришћанских апостола, тако да су ромејски патријарх Мануил Сарантен и цар Теодор Ласкарис могли да доделе Светом Сави у цркви Свете Софије у Никеји аутокефалност Српској Православној Цркви, будући да је „само држава која је на својој територији имала апостолски храм могла у средњем веку да добије аутокефалну цркву” (Субашић 2018).

Резултатима својих археолошких истраживања темеља и остатака цркава и палата на територији Косова и Метохије у савременом периоду археолог Ђорђе Јанковић је не само оспорио ненаучну тезу аустроугарског политичара Бенијамина Калаја о Србима као досељеницима на Балканско полуострво од седмог века, него је потврдио и *Дечанске хрисовуље* краља Уроша и цара Душана Немањића из четрнаестог века, као и остале средњовековне српске и међународне повеље, према којима територија данашњег Косова и Метохије и њена околна подручја правно припадају Српској православној цркви и српској држави на наслеђеној територији на којој су живели Срби у доба цара Управде Јустинијана у шестом веку, као и касније у периоду јурисдикције Пећке патријаршије и Охридске архиепископије (Свети Сава 1986; *Дечанске хрисовуље* 1880; Гранић 1925; Јанковић 2007, 140–141; 169; 218). Тиме је уједно археолог Ђорђе Јанковић имплицитно објаснио зашто су, уз античке историјске изворе о Србима, такође и у званичним државним документима Хабсбуршке монархије и Руског царства Срби били називани „славним илирско-расијанским народом” као наследници древних „Илира” са Балканског полуострва (Privileges of Emperors Leopold 1745; Ferrarius-Baudrand 1696, 151; Vomman 1775). На тај начин археолог Јанковић разоткрио је покушаје да се у области историографије и археологије Српској православној цркви и српском народу одузме древни историјски идентитет на Косову и Метохији и уопште на Балканском полуострву (Јанковић 2013; Вемић 2015).

Објавивши резултате својих истраживања према којима су Срби били под јурисдикцијом архиепископије Прве Јустинијане крај данашњег Лебана у шестом веку, где је такозвани „илирски”²

² У званичним државним документима дворова Константинопољског царства, Руског царства и Хабзбуршке монархије Срби су били називани „славним илирско-расијанским” народом (о томе опширније видети у Privileges of Emperors Leopold 1745; Грамоты русского царя Петра I от 03 марта 1711 1772; Сyprian 1852, 35; 41–42; Appendini 1806).

цар Управда „Јустинијан” (Брусе 1887, 657–686; Dolci 1754) градио неке од својих двораца, археолог Ђорђе Јанковић оспорио је научно неаргументовану тезу аустроугарског намесника у Босни и Херцеговини Бенијамина Калаја да су Срби били „дивљачки народ досељен у седмом веку на Балканско полуострво”, која је уврштена и опстала у српском образовном програму од 1882. године до данашњих дана (Калаји 1882, 9; Јанковић 1977; Сirković 1989, 83; Гранић 1925). Пре убацивања такве ненаучне колонијалне Калајеве тезе у српски образовни програм, у дотадашњем српском образовном програму се учило о култури, вери и језику словенских народа од севера Азије до Медитерана (Бошковић 1866; Бошковић 1906, 229, Milosavljević 2006). Калајева тврдња да су се Срби доселили на Балканско полуострво тек у седмом веку била је претходница тврдњама да Срби нису аутохтоно становништво на Косову и Метохији, односно у „Старој Србији”, иако је при бечком Двору постојала званична државна „илирскосрпска” канцеларија посвећена „славном илирскорасијанском српском народу” (Privileges of Emperors Leopold 1745). Калајева колонијална теза о Србима као дошљацима на Балканско полуострво истовремено је негирала Србима право на јурисдикцију Пећке патријаршије над Србима, Влахо-Молдавцима и осталим словенским народима у средњем веку (Барбулеску 1908; Bogunović 2018б; Bogunović 2019; Новаковић 2019) као наставак јурисдикције „илирске” Прве Јустинијане унутар Источног ромејског царства (Гранић 1925; Јанковић 2007, 140–141; 169; 218; Јанковић 2017; Сirković 1989: 83; Вемић 2015) и уједно је била претходница стварању нових модерних држава на територији Старе Србије од стране аустроугарских стратега. Тако је истовремено са Калајевом интерпретацијом историје српског народа аустроугарски министар спољних послова Џула Андраши покренуо идеју да се направи модерна „македонска држава” на подручју Старе Србије, као и аутономија Албаније и Бугарске, док је аустроугарски генерал Фридрих Бек прогласио тадашње подручје данашње државе Албаније „аустроугарском сфером утицаја” (Храбак 1979, 167–168). Калајева интерпретација историје Срба била је уведена у српски образовни програм у склопу његове мотивације да „прочисти модерним идејама традицију древности Балкана”, и то након што је у периоду након Берлинског конгреса 1878. године неколико српских политичара, без знања народа и скупштине, потписало са представницима Хабсбуршког двора документ *Тајну конвенцију* 1881. године, на тај начин учинивши тадашњу државу

Србију економском колонијом Хабсбуршке монархије (Калаји н.д; Borodziej-Górny 2021, 325; Калабић 2009). Уз стварање модерних држава Македоније, Бугарске и Албаније од стране Бечког двора, било је након Бечког конгреса остварено и формирање модерне државе Црне Горе, а на територији тадашњег Новопазарског санџака (данашња Рашка) били су спојени хабсбуршки и османски турски војни контингенти (Rastovic 2012, 163–164; Scheer 2013). Према објашњењу аустроугарског министра Агенора Голуховског, то је било потребно да би се спречило уједињење Србије и Црне Горе, „чак и по цену рата”, док се радило, како је објаснио, „упоредо са повлачењем Османског царства са Балканског полуострва на стварању „велике Румуније, слабе Србије, што је могуће веће државе Грчке, мале Црне Горе и слободне Албаније” (Бакић 2017, 137). Такав процес је подразумевао умањивање значаја подручја Косова и Метохије у српском образовном програму и јавном дискурсу.

Након својих објављених открића, слично случају отпуштања са посла историчара професора Радослава Грујића на Београдском универзитету из 1945. године, археолог Ђорђе Јанковић, под оптужбом да је био „превише националистички усмерен у истраживањима”, био је 2009. године отпуштен са места професора на Београдском универзитету (Гуцијан 2009а; Гуцијан 2009б; Субашић 2017). Професору Радославу Грујићу, који је у време Другог светског рата сачувао мошти српских средњовековних владара Уроша и Душана Немањића, Лазара Хребелјановића и Стефана Штиљановића и залагао се за очување српске културне баштине, судским путем враћена је част тек 2014. године, иако уз противљење представника Вишег тужилаштва у Београду (Субашић 2014).

Једно од открића професора Радослава Грујића биле су средњовековне хрисовуље и даровнице владара из династије Немањића, и њених наследних династија-огранака, руском православном манастиру Светом Пантелејмону (Русику) на Светој Гори, према којима су том манастиру у средњем веку српски владари даровали властелинства са појединим селима и планинама на подручју од данашње Босне и Херцеговине, Северне Македонији, Бугарске и Косова и Метохије, све до Солуна у данашњој Грчкој, што су у случају грчке територије потврдили својим повељама цареви Јован и Александар из династије Палеолога (Грујић 1954–1955, 59). Ове хрисовуље и даровнице владарских династија са Балканског полуострва једном руском православном манастиру

су додатни доказ наводима из средњовековних примарних извора о генеалошкој и политичкој повезаности династије Немањића не само са константинопољским династијама Ангела, Комнина и Палеолога, него и са бугарским и влашко-молдавским династијама и са владарима из руско-литванске Глинске кнежевине и руске династије Руриковича-Васиљевича (Свети Сава у Руском царском летопису 2012, 14–30; 20–21; Доментијан 1970; Павлов 2006; Haustein 1985; Пириватрић 2007, 29; Assemani 1755, 13–14; 16, 23; 48–49). Овај податак о породичној повезаности српских и руских средњовековних династија још увек није довољно познат у српској и руској јавности, а он такође додатно објашњава и један мало познати податак да је, према списима арапских историчара, историчара египатског калифата и према серији предавања историчара и филолога Јосифа Бођанског на Московском универзитету у деветнаестом веку, 1352. године цар Душан Немањић, након његове одбране црноморског Крима од Татара, својој тадашњој титули „цара Романа, Срба, Грка и Бугара” додао и део „цар Мађара и Руса” у својој интитулацији, те да је тадашњу територију данашње Молдавије ставио под јурисдикцију Пећке Патријаршије. О томе сведоче и археолошки докази о употреби новца цара Душана у подручју од Добруце до међуречја између река Прут и Дњестар у данашњој Украјини (Милојевић 1872, 119; 221; Русев 1999, 131). Такви списи, укључујући и спис Ка историји румунско-српске узајамности, где се спомиње српски рукопис *Законика благовернога цара Душана* похрањен у бугарској Народној библиотеци у Софији, у којем је цар Стефан Душан именован „самодршцем угровлахијским” (Домосилецкая 2009, 131), додатно објашњавају и потврђују да су се свештеници из Молдавије један одређени временски период у средњем веку хиротонисали у Пећкој патријаршији на данашњем Косову и Метохији и у Охридској архиепископији. Осим тога, у црквама и духовном и културном животу становништва тадашње „Богданије” (Богом дане земље) на подручју Молдавије, Буковине и Русовлашке био је јак култ поштовања Светог Саве Освећеног Јерусалимског, Светог Саве Српског и династија Немањића, Бранковића и Хребелјановића (Барбулеску 1908; Андрејић и Илић 2014, 201–202; Vogunovic 2018a; Vogunovic 2019; Новаковић 2019). Такође, влашко-молдавски владари и властелини женидбама су се орођавали са племкињама из српских династија Немањића и њихових наследника Бранковића, Црнојевића, Младеновића и осталих српских династија, што

потврђују резултати истраживања припадајућих им хаплогрупа о њиховом српскословенском пореклу, као и њихови потписи званичних влашко-молдавских државних докумената српском азбуком (Барбулеску 1908; Vogunovic 2018аb; Vogunovic 2019).

Након сеоба око 60.000 Срба 1690. и 1737. године са територије Косова и Метохије према северу, на њихова места, поготово у Призрен, Пећ и Приштину, почело је да се досељава сеоско становништво из источних планинских области данашње Албаније (Mikić 1988; Gaćinović 2019, 331; 333). Међутим, у *Дечанским хрисовуљама* из четрнаестог века, у оквиру списка српског становништва на властелинству манастира Високи Дечани којем припада територија данашњег Косова и Метохије, Северне Албаније и дела Црне Горе, пописано је више хиљада породица са српским именима и презименима карактеристичним за данашњу Србију (*Дечанске хрисовуље* 1880). Такве средњовековне српске тапије на подручје Косова и Метохије потврђују и многобројне европске мапе са натписом „Стара Србија” за то подручје (Vemić-Lović 2019, 37). То потврђује и први Османски турски „дефтер” (пореска књига) из 1455. године, у којем је прорачун пописаних породица по селима и насељима у области под владавином Бранковића показивао да је у том периоду арбанашког живља на Косову и Метохији било 2 %, углавном у области Таковице (Oblast Brankovića: Opširni katastarski popis iz 1455. godine 1972; Gaćinović 2019, 331, 333). У савременом добу картограф Хаџи Љубиша Гвоић пописао је око две хиљаде топонима, од тога преко хиљаду цркава и манастира Српске православне цркве, уз црквешта, гробља српских бораца и остале споменике, који сведоче о непроцењивој српској духовној, материјалној и културној баштини на подручју Косова и Метохије, уз назнаку аутора да још увек нису пописани сви топоними српске баштине на том подручју (Гвоић 2015).

Постепеном губљењу свести о значају Пећке патријаршије не само за Балканско полуострво, него и за средњовековне влашко-молдавске државе и Руско царство, придонела је геополитичка ситуација настала након Карловачког споразума 1699. године, када су се појачали устанци Срба против Османске власти (Томић 1903; Јачов 1990). Због могућности савеза пољског кнеза Јана Собијецког и влашко-молдавских кнезова, односно могућности потенцијалног ширења устанака против Османске власти, представници Османске порте послали су као „грчке представнике” свештенике „Фанариоте”

међу православне народе на балканско-црноморском подручју. Због финансијског мешетарења и нехришћанског понашања тих „Фанариота” локално словенско становништво их је оптуживало за „гркизацију” и додатну окупацију хришћанских цркава уз званичну Османску турску окупацију, иако се у данашњем периоду зна да ти „Фанариоти” у много случајева нису били пореклом етнички Грци, него представници Османске „културне номенклатуре” из осамнаестог и деветнаестог века (Mckay-Scott 2014, 176; Chioveanu 1997, 32; Philliou 2008, 665). Фанариоти су мењали традиционални канонски статус локалних православних цркава и утицали на гашење српске Пећке патријаршије 1766. године и Охридске архиепископије 1767. године (Слијепчевић 1938, 250–307). То је српском народу нанело велике проблеме, све док Пећка патријаршија није била обновљена 1920. године (Јовичић 1867, 357–359).

Након отварања Суецког канала 1869. године, западна војна морнарица се проширила по источном Медитерану и извршена је западна колонизација многих подручја од Багдада и Индије до Далеког истока, а након додатних сазнања германских и британских политичара о налазиштима бакра у Србији, преко Тајне конвенције 1881. године Србија је уведена у западну интересну сферу (Seton-Watson 1916, 11; Војводић 2007). Као што су географи и геополитиколози Халфорд Макиндер и Николас Спајкмен констатовали да је било потребно контролисати „источну Европу” и „Евроазију” „ради лакше контроле читавог света”, балканско-црноморско подручје је добило статус европске колоније у контексту глобалне нео-римске колонизације „евроазијске” територије (Mackinder 1942; Spykman 1969). У таквом геополитичком контексту, након Другог светског рата створене су СФР Југославија и остале социјалистичке републике и државе у њеном окружењу, у контексту проширења незваничних хабсбуршко-баварских царстава у различитим државним облицима до обала Јадранског, Црног и Егејског мора (Thiersch 1833; Vidmar 2009). Тај процес, који је подразумевао маргинализацију или уништавање традиционалног српског идентитета на територији некадашње „Старе Србије”, био је претходница за остваривање глобалистичке агенде „Новог европског поретка”, „Новог Афро-Европског поретка” и „Евроазијског поретка” (Mattern 1942, 17), односно претходница такозване „Европске уније совјетских република” (EUSSR), под влашћу социјалиста-интернационалиста широм света, под паролама „слободе, демократије и уједињења” (Bukovsky- Stroilov 2004, 22–23; 26; 29; 35; 36; 39; 43–44).

Даљој маргинализацији значаја Косова и Метохије за идентитет српског народа придонело је, према плановима не само географа и геополитиколога Халфорда Макиндера и Николаса Спајкмена, него и британских политичара Роберта Ситона Вотсона и Едварда Греја, уврштавање територије Косова и Метохије у савез социјалистичких југословенских република 1943. године на АВНОЈ заседању комуниста у току Другог светског рата (Seton Watson 1911, 343; Seton-Watson 1931). Основу за издвајање територије Косова и Метохије од српског народа и државе Србије дало је њено одређење као аутономне покрајине у социјалистичком југословенском Уставу из 1974. године, коју је као такву признала унутар пост-југословенске заједнице Србије и Црне Горе међународна „Бадинтерова комисија” Европске Економске Заједнице (*Arbitration Commission of the Peace Conference on Yugoslavia*). Затим је у периоду ратних окршаја на прелазу из двадесетог у двадесет први век на примеру територије Косова и Метохије била примењена међународна агенда стварања једне од „псеудо-држава на Балканском полуострву” (Talbot 2009). Таква међународна агенда резултирала је до данашњих дана маргинализацијом или уништавањем српског идентитета на територији Косова и Метохије кршењем норми међународног и унутрашњег државног правног поретка и кршењем људских права читавог становништва ове територије, без обзира на његову националну припадност, од којих је једно право и право на сазнавање историје и значаја територије Косова и Метохије за српски идентитет.

Проучавања писаних записа као што су натписи на црквама и хералдички записи, средњовековне повеље, житија, летописи и различити писани извори о јурисдикцији српске Пећке Архиепископије и Патријаршије кроз историју, затим пореских књига и народних епских предања, као и резултати археолошких истраживања на територији Косова и Метохије, показују да је ова територија у духовном, материјалном и културном смислу круцијални део идентитета српског народа и државе. Таквом одређивању значаја територије Косова и Метохије за српски идентитет придонosi сазнавање древности културно-духовних историјских споменика на тој територији; сазнавање генеалогске породичне повезаности припадника династија које су владале Косовом и Метохијом са средњовековним грчким, руским, влашко-молдавским и бугарским династијама; као и архетипови утеловљења моралних вредности, обичаја и манира српског народа на Косову и Метохији, произашли

из народног сећања на конкретне важне догађаје и процесе који су се одигравали на тој територији кроз историју. Одређивању територије Косова и Метохије као средишта српског идентитета придонесе, уз историјске списе, државне документе, културнодуховне споменике, законике, путописе, статистичке извештаје и артефакте, такође и географске мапе, митови и легенде, привредне гране и занати, обичаји, веровања и манири и остале многобројне тековине становништва Косова и Метохије и читавог српског народа кроз историју.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Андрејић, Живојин и Виолета Илић. 2014. „Мултикултурна и етничка прожимања Срба и Влаха у Србији на размеђи између Југославије и Румуније.” *Митолошки зборник* 32.
- Ацовић, Драгомир. 2007. „Миропомазање владара.” У *Крунисање српског владара*, ур. Небојша Дамњановић. Београд, Краљево: Историјски музеј Србије, Народни музеј Краљево.
- Барбулеску, Илија. 1908. *Румуни према Србима и Бугарима*. Београд: Нова штампарија Давидовић.
- Бошковић, Стојан. 1866. *Историја света: за народ и школу*. Књига Прва. Београд: Државна штампарија.
- Бошковић, Стојан. 1906. *Балканска питања 1886–1905*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.
- Вемић, Дејан. 2015. „Др Ђорђе Јанковић – Археолог који открива преваре састављача историје.” *Печат*, 20. март 2015.
- Византијски извори за историју народа Југославије* II. 1959. Београд: Српска Академија Наука и Уметности.
- Витезовић, Милан (ур.). 2012. „Родослов и генеалогска веза династија.” У *Свети Сава у руском царском летопису*. Београд: Завод за уџбенике.
- Влашковић, Зоран. 2021. „Да ли сте знали: Шта заиста пише на споменику Цару Лазару и српским јунацима на Газиместану?” *SerbianTimes.info* 7. децембар 2021.
- Војводић, Михаило. 2007. „Стојан Новаковић и краљ Милан.” У *Нововековне српске династије у мемоаристици: New Age Serbian Dynasties in Memoir Writing*, ур. Петар Крестић.

- Вујовић, Мишо. 2018. „Молитва без престанка.” *Национална ревија* 69. <https://www.nacionalnarevija.com/tekstovi/br%2069/Tekstovi.html>.
- Гвојић, Хаџи Љубиша. 2015. *Српска духовна баштина на Косову и Метохији [Картографска грађа]*. Београд: Вукотић медиа.
- „Грамоты русского царя Петра Перваго от 3 марта 1711.” 1772. *У Житие и славные деяния государя Петра Великого, с приложением краткой географической и политической истории о российском царстве*, ур. Стефановић, Орфелин Захарије В. Венециј: типографија Д. Феодосија.
- Гранић, Филарет Бранко. 1925. „Оснивање архиепископије у граду *Justiniana Prima* 535. године после Христа.” *Гласник Скопског Научног Друштва* 1 (1).
- Грујић, Радослав. 1954–1955. „Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку.” *Историјски часопис*, 62–70.
- Гуцијан, Сандра. 2009. „Порекло Словена уздрмало катедру за археологију.” *Политика*.
- Гуцијан, Сандра 2009а: „Освета лоших ђака или нестручност професора.” *Политика*.
- Доментијан. 1970. *Живот Светога Саве*. Стара српска књижевност I. Нови Сад, Београд: Матица српска, СКЗ.
- Домосилецкая, Марина Валентиновна. 2009. „Изучение румынского языка и культуры румын в России (XIX — начало XX вв.)” *Acta Linguistica Petropolitana* 5–1.
- Загарчанин, Младен. 2014. „О Скадру и Доклеји у провинцији Превалис на основу археолошких свједочанстава”. *Историјски записи* 87 (1–2): 49–66.
- Законик благовернога цара Стефана Душана 1975: Законик цара Стефана Душана*. Струшки и атонски рукопис. Београд: Српска академија наука и уметности
- Иванова, Клементина. 2003. “Възпявам те, отче Ахилие, на архиереите украса” (Издание на текста на сръбската служба за св. Ахил). *Археографски прилози* 24.
- Ивановић, Милан. 1984. *Ћирилски епиграфски споменици*. Београд: Народни музеј.
- Јачов, Марко. 1990. *Срби у млетачко-турским ратовима у XVII веку*. Земун: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.

- Јанковић, Ђорђе. 2007. *Српско поморје од 7. до 10. столећа*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Јанковић, Ђорђе. 2013. *Забрањена српска археологија*. Бања Лука: Крајпуташаи.
- Јовичић, Живко. 1867. „Писмо писано митрополитом црногорском Савом митрополиту московском Платону 1776.” *Гласник СУД XXII*.
- Калабић, Радован. 2009. *Грофовска времена*. Београд: Графикс.
- Калаји, Бенијамин. 1882. *Историја српског народа*. Београд: Државна штампарија.
- Катанчевић, Андреја. 2016. „Датирање Законика о рудницима деспота Стефана и садржина његовог ћириличног преписа.” *Српска политичка мисао* 23 (51): 221–237.
- Ковачевић, Јасмина, и Александра Столић. 2015. „Иконографија светих ратника у манастиру Светог Јована Богослова у Поганову.” *Лесковачки зборник LV*.
- Марковић, Биљана. 1999. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Београд: Вајат.
- Милановић, Миодраг. 2008. *Српски стари век*. Београд: Вандалија.
- Милојевић, Милош. 1872. *Одломци историје Срба*. Београд: Државна штампарија, Београд.
- Милојевић, Милош, ур. 1880 [2020]. *Дечанске хрисовуље: Дечанске хрисовуље. Гласник Српског ученог друштва* Књига XII. Београд: Државна штампарија.
- Муцопулос, Николаос. 2007. *Базиликата Свети Ахилиј в Преспа. Един исторически паметник-светиня*. Пловдив: Вион.
- Николић, Маја. 2010. *Византијски писци о Србији (1402–1439)*. Београд: Византолошки институт Српске академије наука и уметности.
- Новаковић, Срђан. 2019. *Црквенародна историја Срба, Руса и Влаха*. Крушевац: Историјски архив Крушевца.
- Нови завет*. „Друга посланица Светог Апостола Павла Тимотеју” (2. Тим. 4. 10); „Посланица Светог Апостола Павла Римљанима” (15.19).
- О писаних впредь Генваря с 1 числа 1700года во всех бумагах лета от Рождества Христова, а не от сотворения мира (Полное*

- собрание законов Российской империи с 1649 года.* Том III (1689-1699 гг.). № 1735. СПб., 1830.
- Павлов, Пламен. 2006. *Търновските царици*. Софиа: ДАР-РХ.
- Павловић, Миодраг. 2000. *Огледи о народној и старој српској поезији*. Београд: Просвета.
- Петков, К. Г. Кантакузин, Димитрије. 1986. „*Житија Светог Јована Рилског и Житије Светог деспота Стефана*” у *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. Софиа: БАН.
- Петровић, Радмило. 2002. *Срби и Словени – култ, мит и религија*. Београд: Пешић и синови.
- Пириватрић, Срђан. 2007. „Улазак Стефана Душана у Царство.” *Зборник радова Византолошког института* 44 (2): 381–406.
- Поповић, Даница. 2006. *Под окриљем светости*. Београд: САНУ, Институт за балканске студије.
- Русев, Николаи. 1999. *На грани миров и епох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв.* Кишинёв: ВАШ.
- Слијепчевић, Ђоко. 1938. „Укидање Пећке патријаршије 1766.” *Богословље* 13.
- Соловјев, Александар. 2000. *Историја српског грба и други хералдички радови*. Београд: Правни факултет-Досије.
- Станојевић, Станоје. 1935. *Свети Сава*. Београд: Херес.
- Станојловић, Матија, и Милоје Гајић. 1894. *Деспот Стефан Лазаревић – Историјска расправа*. Београд: Царна радикална штампарија.
- Стари Завет* „Постање” 10.2; 25.4; „Хронике” 1.5; „Есекијел” 38:6
- Стеванчевић, Милан. 2012. „Синволи четворојеванђеља на капителима Српске Православне Цркве – Светог Апостола и еванђелисте Марка.” Док. 4. *Српски календар*. Београд: Београдска школа Метеорологије
- Стојановић, Љубомир. 1927. *Стари српски родослови и летописи*. Сремски Карловци: Српска Краљевска Академија.
- Субашић, Борис. 2014. „Рехабилитован професор Радосав Грујић.” *Новости*. 14. март.
- Субашић, Борис. 2017. „Узели част чувару светиња.” *Новости*. 28. октобар.
- Субашић, Борис. 2018. „Српска држава се рађала у Петровој цркви.” *Новости*. 27. децембар 2018.

- Субашић, Борис. 2020. “Јерусалим још памти Светог Саву Српског.” *Новости*. 4. фебруар.
- Томић, Јован. 1903. *Пећки патријарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострву 1592–1614*. Земун: Живковић и Стојчић.
- Томовић, Гордана. 1974. *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*. Београд: Историјски институт.
- Трубачев, Николајевич Олег. 2003. *Етногенез и култура древнейших славян*. Москва: Наука.
- Фајфрић, Жељко. 2000. *Света лоза кнеза Лазара*. Београд: Јанус.
- Храбак, Богумил. 1979. „Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876–1880. године.” *Историјски часопис* 25–26.
- Цамблак, Григорије. 1989. *Књижевни рад у Србији*. Београд: Просвета, СКЗ.
- Чемерикић, Михајло. 2003. *Призрен и околина 1019–1941*. књ. I–III. Београд: Прво слово.
- Шафарик, Павел. 1823. *О пореклу Словена – по Лоренцу Суровјецком*. Нови Сад: Архив Војводине Нови Сад – Словенски институт.
- Шуљагић, Сања. 2012. *Заснивање српског националног идентитета*. Београд: Институт за политичке студије.
- Шуљагић, Сања. 2020. *Распознавање изворишта српског идентитета у древној историји*. Београд: Институт за политичке студије.
- Appendini, Francesco Maria. 1806. *De praesiantia et vetustate linguae illyricae*. Ragusa: A. Martechini.
- Assemani, Josephi Simoni. 1755. *Kalendaria Ecclesiae* Tomus 6. Romae: Amidei.
- Barnes, Timothy. 1978. *The Sources of the Historia Augusta*. Brussels: Collection Latomus.
- Berenger, Jean. 2014. *A History of the Habsburg Empire 1273-1700*. London and New York: Routledge.
- Boeckhio, Augusto. 1853. *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Berolini: ex Officina Academica.
- Bogunovic, Petar. 2018. “Gens Vlachorum in historia Serborumque Slavorum I” (Vlachs in the History of the Serbs and Slavs I). *Култура полиса* 15 (35): 577–600.

- Bogunovic, Petar. 2018a. "Gens Vlachorum in historia Serborumque Slavorum II [Vlachs in the History of the Serbs and Slavs II]." *Култура полица* 15 (36): 191–214.
- Bogunovic, Petar. 2019. "Appendix ad Historiam Serborum et Slavorum [A Contribution to the History of the Serbs and Slavs]." *Култура полица* 16 (39): 159–188.
- Boisjoslin, Jacques. 1878. *Peuples de la France. Ethnographie nationale*. Paris: Librairie Academique, Didier et Cie, Libraires-Editeurs.
- Bomman, Gianantonio. 1755. "Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna." In *Libri, Dodici Compendiata: Alla Gloriosissima Veneta Illirica Nazione*, ed. Locatelli.
- Borodziej, Włodzimierz and Maciej Górny. 2021. *The Great War in East-Central Europe: Central and Eastern Europe, 1912–1916*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bredenkamp, François. 1996. *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224–1242)*. Thessaloniki: Thessaloniki History Center.
- Bryant, Jacob. 1807. *A New System or an Analysis of Ancient Mythology*. London.
- Bukovsky, Vladimir, and Pavel Stroilov. 2004. *EUSSR: The Soviet Roots of European Integration*. Surrey: Sovereignty Publications.
- Chalcocondylae, Laonicus. 1650. *Historiarum Libri decem*. Paris: e Typographia Regia.
- Choniates, Niketas. 1984. *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*. Detroit: Wayne State University.
- Cirkovic, Sima. 1989. „Palais princiers autour de l’ancien lac de Kossovo. Recherches sur Vart.” Novi Sad: Matica Srpska.
- Critobuli, Imbriotae. 1983. *Historiae. Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Cyprian, Robert. 1852. *Le monde slave, son passe, son etat present et son avenir*. Tome I. Paris: Passard.
- Dodd, William ed. *The hymns of Callimachus*. 1755. London: T. Waller and J. Ward.
- Dolci, Sebastiano. 1754. *De illyricae linguae vetustate et amplitudine: dissertatio historico-chronologico-critica*. Venetiis: apud Franciscum Storti.

- Donev, Damian. 2004. *St. Erasmus (Lychnid) and St. Thecla (Seleucia): A Study of two early Christian cultic centers*. Ankara: The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University.
- Ducellier, Alain. 1981. *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Ede, Margalits. 1918. *Szerb történelmi repertorium*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia-Elso Kotet.
- Evans, John. 1883. *Antiquarian Researches in Illyricum*. London: The Society of Antiquaries, Nichols and Sons.
- Fejer, Georgii. 1835. *Index Codicis Diplomatici Hvgariae Ecclesiastici Ac Civilis. Stirpis Arpadiano Andegavensis. Ab Anno 1301–1400*. Budae: Typis Typogr. Regiae Universitatis Vngaricae.
- Ferrarius, Philippus, Michael Baudrand. 1696. *Novum lexicon geographicum in quo universi orbis*. Tomus secundus. Patavii: Iacobi de Caderinis.
- Fox, Frank. 1915. *The Balkan Peninsula*. London: A. and C. Black Ltd.
- Franklin, Simon. 2002. *Writing, Society and Culture in Early Rus. 950–1300*. Cambridge University Press.
- Gaćinović, Radoslav. 2019. „Prva Prizrenska liga kao putokaz političkog nasilja nad Srbima u Staroj Srbiji.” *Vojno delo* 72 (3): 326–341.
- Golubovich, Girolamo. 1923. *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese* 4. Florence: Quaracchi.
- Haustein, Eva. 1985. *Der Nemanjiden stammbaum: Studien zur mittelalterlichen srebischen Herrscher ikonographie*. Bonn: E. Haustein.
- Heaton-Armstrong, Duncan. 2005. *The Six-Month Kingdom: Albania 1914*. Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum.
- Ivantchik, Askold. 1993. *Les Cimmériens au Proche-Orient*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Jagic, Vatroslav. 1881. *Archiv for Slaviche Philologie* 5. Berlin: Weidmann.
- Jankovic, Djordje. 1977. *Ravna Gora between Prizren and Strpce – The Oldest Known Serbian Archaeological Find at the South of Serbia, Antiques of Kosovo and Metohija*. Pristina: Provincial Institute for Preservation of the Cultural Monuments.
- Jordan, Joannes Christophori. 1745. *De Originibus Slavicis*, Tomus II. Vindobonae: Typis Gregorii & Joan. Jacobi.

- Kritovoulos, Michael. 1954. *History od Mehmed the Conqueror*. Princeton: Princeton University Press.
- Lala, Etleva. 2008. *Regnum Albaniae, the Papal Curia, and the Western Visions of a Borderline Nobility*. Ph.D. dissertation. Budapest: Central European University, Department of Medieval Studies.
- Laurent, Vitalien. 1971. *Les Memories du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)*. Paris: Centre National de Recherche Scientifique.
- Lemajić, Nenad. 2006. *Srpska elita na prelomu epoha*. Sremska Mitrovica, Novi Sad: Istorijski arhiv Srem, Filozofski fakultet.
- Mackinder, Halford John. 1942. *Democratic Ideals and Reality*. Washington DC: National Defense University Press.
- Mattern, Johannes. 1942. *Geopolitik: Doctrine of National Self-Sufficiency and Empire*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Mckay, Derek, and Heremy Scott. 2014. *The Rise of the Great Powers 1648 – 1815*. London: Routledge.
- Mikić, Đorđe. 1988. *Društvene i ekonomske prilike kosovskih Srba u XIX i početkom XX veka. Od čifčijstva do bankarstva*. Beograd: SANU.
- Milosavljević, Petar. 2006. *Srpska pisma*. Banja Luka: Besjeda; Beograd: ArsLibri.
- Mommsen, Theodor. 1850. *Die Unteritalishchen Dialekte*. Leipzig: G. Wigand.
- Oblast Brankovića: Opširni katastarski popis iz 1455. godine* (naslov originala *Defter -I, Mufassal -I, Vilayet -I, VLK, sene 859*). 1972. *Monumenta Turcica. Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia* Tomus tertus, serija III. *Defteri*, knjiga 2, sv. 1. ur. Šabanović, H. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Olmo Lete, Gregorio, and Joaquín Sanmartín. 2015. *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*. Handbook of Oriental Studies. BRILL.
- Pearson, Owen. 2006. *Albania in the Twentieth Century: a history*. IB Tauris.
- Philliou, Christine. 2008. “The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present.” *Middle Eastern Studies* 44 (5): 661–675.

- “Privileges of Emperors Leopold, Josef and Charles VI, and also of Her Royal Majesty Maria Theresa to glorious Illyrico-Rassian nation”, *Illyrio Serbica 1683-1715 (1723)*. Haus, Hof und Staatsarchiv Wien. Prev. Zhefarovic, Nenadovic. Novi Sad: Muzej Matica Srpska. 1745 (14. April, 1715.). ed. Raynaldus 1880: Raynaldus, Odoricus. ed. *Annales ecclesiastici* 24. Bar-le-Duc: Guerin.
- Richental, Ulrich. 1596. *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*. Deutsch: Conrad Grünenbergs, Wappenbuch 1483 - Levinus Hulzius, Opusculum.
- Seton-Watson, Robert. 1911. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable & Co.
- Seton-Watson, Robert. 1916. *The Spirit of the Serb*. London: Nisbet&Co. Ltd.
- Seton-Watson, Robert. 1931. “The background of the Yugoslav dictatorship.” *The Slavonic Review* 10 (29): 363–376.
- Setton, Kenneth. 1976. *The Papacy and the Levant, 1204-1571: The Fifteenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Sevcenko, Ihor. 1982. *The Genealogies of Serbian princes of the Middle Ages*. In *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*. London: Variora Reprints.
- Spykman, Nicholas. 1969. *The geography of the peace*. North Haven: Archon Books.
- Tafel, Theophilus. 1839. *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*. Berolini: Georgium Andream Reimerum.
- Tafur, Pero. 1926. *Travels and Adventures, 1435–1439*. London: Routledge.
- Talbott, Strobe. 2009. *The Great Experiment: The Story of Ancient Empires, Modern States, and the Quest for a Global Nation*. UK: Simon and Schuster.
- Tambora, Andelo. 2007. *Kavur i Balkan*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Thiersch, Wilhelm. 1833. *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*. Leipzig: F. A. Brockhouse.
- Tomashcek, Wilhelm. 1893. *Die alten Thraker*. Bad Honnef a Rhein: Akademie der Wissenschaften, Proff & Co. KG.
- Tommaseo, Niccolò. 1842. *Canti popolari: Corsi illirici*. Venezia: Girolamo Tasso.

- Van Tricht, Filip. 2011. *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*. BRILL.
- Vidmar, Luka. 2009. *Struktura in funkcija pisem iz literarnoprerdne korespodence Źige Zoisa*, Doktorska disertacija. Nova Gorica: Univerza v Novoj Gorici.
- Wappenbuch des Kaiserreiches Illyrien: Wappen des serbokroatischen Zaren Stephan Stephan Nemagnich*. 1892. Dauch: Staatsbibliothek zu Berlin.
- Wolański, Tadeusz. 1850. *Schrift-Denkmale der Slawen vor Christi Geburt* 3. Gnesen: J. B. Lange.

Sanja Šuljagić*Institute for Political Studies, Belgrade*

ON THE ANTIQUITY OF SERBIAN IDENTITY IN KOSOVO AND METOHİJA

Resume

In this text author used an analytical-synthetic method to present directions for proving the source of Serbian identity on the territory of Kosovo and Metohija or „Old Serbia”, as was the name of this territory in the past. The author presented various sources to prove the antiquity of the Serbian Patriarchy of Pec and the formation of the territory of Kosovo and Metohija as a medieval center of statehood and spirituality of Serbian people. This medieval state with its own church jurisdiction, laws, moral values, economic achievements, national customs and manners, and other achievements continued and upgraded the previous church jurisdiction and cultural tradition of Prima Iustiniana. In the text, there is also underlined the significance of the territory of Kosovo and Metohija for Serbian identity in the historical and geopolitical context of genealogical, political, and cultural liaisons of members of the medieval Serbian Nemanjic dynasty with the members of the medieval Greek, Bulgarian, and Russian dynasties. For the purpose of argumentation of significant determinants of the territory of Kosovo and Metohija for Serbian identity, there are used various Serbian and world-historical sources such as the results of archeological research, Serbian medieval state documents, artifacts, heraldic and folk legends and beliefs in the context of historical processes which have shaped the Serbian identity and promoted the territory of Kosovo and Metohija as the cradle of Serbian identity throughout history.

Keywords: Serbs Tribals, Patriarchy of Pec, Nemanjic dynasty, Charters of the Dečani Monastery, Old Serbia, Kosovo and Metohija

* Овај рад је примљен 25. јула 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 323.12/14

DOI: 10.5937/pr77-45890

Оригинални научни рад

*Буро Бодрожих**

Институт за политичке студије, Београд

НАЦИОНАЛИЗАМ – ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА И ПРОГРАМСКА НАЧЕЛА

Сажетак

Национализам је положен у основе модерног света, без овог учења немогуће је разумети не само политичку историју нашег света, већ и културне токове уопште. Пошто су просветитељство и Француска револуција разорили династички легитимизам, нација је постала извор политичке легитимности. То је био разлог да се обрати истраживачка пажња на идеју нације и учење национализма, на историјске околности у којима се ово учење развило и постало релевантно, на политичке импликације које је произвело, али и на интелектуалну историју национализма – филозофске темеље и теоријске поставке. Овај рад представља прилог за разумевање интелектуалне историје национализма.

Кључне речи: нација, национализам, политика, национална држава, легитимитет, просветитељство, Кант, Мацини

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Национализам је учење које се појавило у Европи почетком деветнаестог века, а касније ће се проширити на цео свет. Овим учењем понуђени су другачији критеријуми од дотадашњих у

* djurobodrozic@gmail.com

питањима ко има право да учествује у власти и када се власт има сматрати легитимном. „Укратко, по овом учењу, човјечанство је по природи подијељено на нације, нације се препознају по извјесним обиљежјима која се могу установити, једини легитимни тип владавине је национална самовладавина” (Keduri 2000, 33). Нација постаје извор политичке легитимности када су просветитељство и Француска револуција разорили династички легитимизам краљева који владају по вишој милости (Anderson 1998, 18).

Краљевска власт легитимише се божанским пореклом, не потиче од народа, а сам народ састоји се од поданика, не чине га грађани. Старе монархијске државе шириле су се и смањивале ратовима, али и системом бракова. Најбољи пример дала је Хабзбуршка монархија и њена династија *Bella gerant alii, tu felix Austria nube*. У таквим околностима ни државна територија није била неприкосновена, нити је сувереност подразумевала обавезу да се брани сваки педаљ земље, као што је то код националне државе. Романови су владали Русима, Татарима, Пољацима, Јерменима и другим етничким заједницама; Хабзбурговци аустријским Немцима, Мађарима, Чесима, Словацима, Италијанима, Србима, Хрватима и др; Хановерска династија имала је власт над Енглезима, Ирцима, Велшанима, Шкотима.

Национализам полази од принципа о подударности политичког и националног јединства. Полазећи од наведеног, примећује Ернест Гелнер, може се објаснити и дефинисати и националистички сентимент, који се испољава као гнев, јер је поменути принцип нарушен, или као задовољство које долази од његовог испуњења; као и националистички покрет, који је последица овог сентимента. Разни су начини услед којих поменути принцип може бити нарушен: могуће је да државне границе не обухвате све припаднике једне нације, који остају као мањина у другој држави, као и да се у државним границама нађу припадници других нација, као мањине. Врло често имамо и једну и другу варијанту: изван државних граница остали су многобројни припадници нације, а у њеним границама стекли су се многи који тој нацији не припадају. Национално начело особито је нарушено уколико се припадници једног истог народа налазе подељени у више држава, где они у свакој од њих представљају већину, али се ниједна од њих не може сматрати националном државом (Гелнер 1997, 11). Народ који има више држава, нема своју националну државу. У много случајева се видело да су

односи између таквих држава најмање братски, иако у њима живи један те исти народ. Национализам захтева подударност етничких и политичких граница, како политичке границе не би пресецале етничке и раздвајале припаднике истог народа.

Деветнаести век је доба национализма у Европи, када је после Наполеонових ратова дошло до промене државних граница и националних груписања. Народи који су делили заједничку културу и историју, говорили истим језиком и имали исте обичаје, истакли су захтев да имају независну државу, некима је то и пошло за руком, а некима није (Морис 2011, 5).

Национализам је положен у основе света у којем живимо, њиме је лоциран извор индивидуалног идентитета унутар народа који је носилац суверенитета, средишњи објект лојалности и основа колективне солидарности (Greenfeld 1992, 3). То је био разлог да се обрати пажња на идеју нације и учење национализма, на историјске околности у којима се ово учење развило и постало релевантно, на политичке импликације које је произвело, али и на интелектуалну историју национализма – филозофске темеље и теоријске поставке.

ИНТЕЛЕКТУАЛНА ИСТОРИЈА

Просветитељска филозофија, доминантна у Европи током XVIII века, држала је да универзумом влада јединствени природни закон, који човек може открити својим умом, према којем би требало уредити друштво. Држава је, по овом учењу, скуп појединаца који живе заједно да би осигурали извесни степен сигурности и благостања, а дужност оних који владају јесте да то, методама које налаже ум, остваре у највећој могућој мери. У складу с наведеним учењем, просвећени владар регулише економске активности својих поданика, стара се о њиховом образовању, води рачуна о њиховом здрављу, гарантује им једнообразну и ефикасну правду и, чак и противно њиховој вољи и жељама, брине о њиховом благостању. То му налаже владарска част, јер слава владара зависи од величине његове државе, бројности поданика и степена њиховог благостања. Тиме се успоставља веза између државне власти и поданика која им државу претвара у отаџбину, а рационални сентимент према отаџбини уклања идеју да је образовани човек, пошто је земља заједничко обитавалиште људске расе, грађанин света. У томе би био сиже невеликог списа *Преписка о љубави према отаџбини*, из

1779. године, чији је аутор Фридрих Велики. Тиме није напуштена идеја „да су људи браћа и да треба да се међусобно воле; али сама ова беневољентност потврђује постојање прешније и специфичније дужности – оне према посебном друштву са који је појединац повезан друштвеним уговором” (Keduri 2000, 34–35). Љубав појединца према отаџбини и лојалност према њој у сразмери је с користима које он има од ње.

Француска револуција није била тек побуна, државни удар, пука смена власти, већ тежња за спровођењем просветитељских идеја у погледу реформе друштва. Револуција је поставила начело да грађани одређене државе, уколико нису задовољни одређеним политичким стањем, имају право да га замене другим. Декларација о правима човека и грађанина прокламовала је: „Суверенитет припада у суштини Нацији; ниједно политичко тијело, ниједан појединац, не може вршити власт уколико она не произилази из ње.” Овде је дата претпоставка без које се не може разумети учење национализма (Keduri 2000, 36)

Теорија сазнања којој је просветитељство било најсклоније заснивала се на становишту да једино наша чула обезбеђују сазнање спољашњег света, а свест се узимала као празан лист хартије на који чула бележе свој траг. База нашег сазнања, према томе, заснована је на доживљајима и њиховом памћењу, што нам омогућује да запажамо и поредимо, предвиђамо и мислимо. Али у том случају, људи су заточеници својих чула, чулима недостаје супстанца, варљива су и променљива, њима се не може продрети у структуру универзума, јер су природни закони недоступни за чула. Највише до чега нас чула могу довести јесу претпоставке, са већом или мањом вероватноћом, никако научне поставке које би издржале критичку анализу. То је важило и за поставку о слободи, једнакости и братству, а односило се на питање како прибавити доказ да су таква права урођена појединцу. На основу постојеће теорије сазнања, то је изгледало немогуће.

Задовољавајући и уверљив излаз из ове неприлике понудио је Имануел Кант. Он је дошао до сазнања да је бескорисно на подручје морала примењивати методе којима се сазнаје природа – закони морала нису закони физике, како су их дотад третирали филозофи. Такав третман водио је крутом догматизму или, као реакција на њега, крајњем скептицизму. Уколико моралност вежемо за појавни свет, који је свет необјашњивих контингенција, случајности и

могућности, како држе неки, или, свет гвоздене нужности, како држе други, никада нећемо бити слободни већ само робови, било контингенција или нужности. „Моралност се, дакле, мора одвојити од сазнања. Моралност је резултат поковања универзалном закону који треба да тражимо у нама самима, а не у свијету појавног. Јер, да би моралност уопште била могућа, она мора бити независна од закона који владају појавама” (Keduri 2000, 44). Управо такву независност, Кант ће у *Критици практичног ума*, назвати слободом у најстрожем, трансценденталном смислу (44–45).

Човек је слободан када се поковава законима моралности које проналази у себи, а не у спољашњем свету. Једино у случају када је покренута тим унутрашњим законима, човекова воља може бити слободна; једино тада може се говорити о добру и злу, моралности и правди. Моралност не пита за консеквенце и не тражи награду, она се руководи једино категоричким императивом. Кант је одбијао да он прописује некакав нови принцип моралности, већ је тврдио да он само нуди „нову формулу”, а она се састојала у начину којим је категорички императив представљен – независно од природе и спољашњих наређења. Категорички императив је заповест која настаје у души, која се слободно препознаје и извршава. Као што природа није извор моралности, Кант то одриче и божјој вољи, јер би и у том случају људско деловање било под спољашњим диктатом, а то би значило да је слобода nestала, а моралност обесмишљена. Према томе, нова формула садржи се у томе да добра воља, која је слободна воља, представља аутономну вољу и, као таква, сама себе озакоњује (Keduri 2000, 45–46). Идеја самоодређења, уз које је везано највише морално и политичко добро, неминовно је утицала на начин политичког размишљања, па је и учење о националном самоодређењу нашло снажно упориште. Ели Кедури доводи Кантову политичку филозофију у везу с национализмом, узимајући га, на саблазан многих, за претечу национализма. „Моја аргументација, каже Кедури, се састоји у томе да је идеја самоодређења, која је у средишту Кантове етичке теорије, постала носећи појам у моралном и политичком дискурсу његових следбеника, посебно Фихтеа. У Фихтеовим рукама, као што настојим да покажем, пуно самоодређење појединца почиње да захтијева национално самоодређење.” Није у питању пука сличност у речима и да наведени појмови немају ничег заједничког, већ „је заиста ријеч о појмовном афинитету, да не кажем о концептуалној филијали, чега су Кантови следбеници

били свјесни. Али, Кант, наравно, није одговоран за његове ученике и настављаче” (146).

Поводом Кедуријевог разматрања о интелектуалним коренима национализма, које он налази у Кантој филозофији, Гелнер одлучно устаје против. Полазећи од тога да је суштина Кантове филозофије садржана у појму „самоодређење”, он каже: „Какву везу, осим чисто вербалне, тај појам има са самоопредељењем нација, које толико занима националисте? Никакве. За Канта је само индивидуална људска природа стварно суверена – пребацивање суверености на њу представљало је његову коперниканску револуцију – и универзална и истоветна у свим људима. Он се дивео оном универзалном у људима, а не специфичном, а сигурно не *културно* специфичном” (Гелнер 1997, 183).

Али судбина дела не зависи само од писца, већ и од читалаца. У Кантовој филозофији наћи ће упориште присталице и национализма и империјализма. Из идеала аутономије, који је код Канта етички императив за појединца, настаје филозофија националног самоопредељења и колективне борбе за остварење аутентичне националне воље – у сопственој држави, када тај идеал, како ћемо видети код Фихтеа, Шлегела и других немачких романтичара, буде примењен на групе (Смит 2010, 123).

ПОЛИТИЧКИ ПРОГРАМ НАЦИОНАЛИЗМА

Пре националне државе у модерној западној политичкој мисли оперише се поделом на оне који владају и на оне којима се влада. За оне којима се владало, власт је била нешто спољашње, присилно и наметнуто. Са становишта оних који владају поданици су били апстрактни бројеви, према којима није било иоле људског саосећања. Држава која је устројена на овим начелима била је атомизована, њени припадници међусобно отуђени и несолидарни, без икаквог осећања за заједницу. Раздвојеност на разини друштва произвела је подвојеност у душама и самих појединаца (Keduri 2000, 24). Национализам је понудио одговор на неприлике савременог човека, укључујући и социјално питање, а тај одговор садржан је у идеји отаџбине. „Без Отаџбине ви немате ни имена, ни знамења, ни гласа, ви нисте крштена браћа других народа. Ви сте бастарди Човечанства. Војници без заставе, израелићани Народа, нити ће вам се веровати, нити ће вас ко помагати: нико неће јамчити за вас.

Немојте замишљати да ћете се моћи пре него освојите себи Отаџбину, ослободити неправедног социјалног положаја: где нема Отаџбине, тамо нема заједничког Уговора, на који би се могли позвати; тамо влада само себичлук интереса, а ко надвладава, онај га чува, јер нема опште заштите за појединце. Нека вас не заведе мисао да ћете моћи, пре него решите народно питање, поправити своје материјално стање” (Мацини 1919, 76).

Тако је говорио Ђузепе Мацини, апостол италијанског јединства, личност у којој су отелотворени идеали национализма и патриотизма XIX века. Свој живот посветио је уједињењу Италије, два пута је осуђиван на смрт, своје најбоље године провео је у прогонству. Националност је била идеја у којој је он видео спас, средство за укупни преображај Европе. Веровао је да тај преображај мора имати демократску основу, а да би се говорило о демократији, по Мацинију, она мора имати и материјални садржај, полазећи од интелигенције и моралности, она мора допринети поништавању привилегија и увођењу једнакости. Држао је да само демократија може понудити „основне идеје од суштинског значаја за будућност”, Европе и свих народа (Mastellone 2005, 91). Национална револуција постала је његова мисија, свој месијанизам видео је у организовању омладине која треба да изврши дело ослобођења. Огромна енергија коју је уложио у остваривање националне идеје, учинила је Мацинија симболом принципа националности (Stipčević 2005, 22).

Сава Н. Косановић, преводилац и писац предговора за Мацинијево дело *Дужности човекове*, овако је, на самом почетку свог текста, представио аутора: „Идеални тип патриоте, револуционарца, демократе, тип човека. Човек правде, истине нада све, узвишени идеалиста, који се је за своје доба утопистичким сновима бавио, ал који се данас почињу остваривати. Заклети противник свих који имају наслеђена права, без дужности, а пријатељ понижених и увређених, увек несретан, несхваћен, зло тумачен, потворан и од пријатеља и од непријатеља, “Титан и Хамлет”” (Косановић 1919, 3).

Мацинијево полазиште је спиритуално; Бог се објављује у народима које изводи на сцену и који су тумачи божанске воље. Нација је дужност, Богом дана, посланство у служби човечанства, које, да би било испуњено, захтева јединство свих припадника, оличено у једној влади за све (Мацини 1919, 79). Да бисмо могли ступити у човечанство, најпре морамо бити нација. „Човечанство је велика војска, која иде да освоји непознате земље од моћног и

лукавог непријатеља. Народи су поједине чете, одељења те војске. Сваки држи место које му је поверено, сваки има посебни потхват да изврши; и заједничка победа зависи од тачности с којом ће бити поједини потхвати изведени. Немојте нарушавати план битке. Не остављајте заставе коју вам Бог даде” (78).

Једини ваљан облик државе, по Мацинију, јесте република, а средство којим се осигурава слобода је опште право гласа. Нација подразумева једнакост у правима. „Тамо нема Отаџбине где једнакост права оскврњују касте, привилегије, неједнакости – где је активност и способност једног дела индивидуалних сила и способности избрисана или пригушена – где нема заједничког принципа, на који пристају сви, кога признају и развијају сви; то није Нација, није Народ него маса, случајна гомила људи, које су околности здружиле, а које ће друге околности раздружити” (Мацини 1919, 81). Само једна привилегија је дозвољена: „привилегија Генија, кад је Гениј удружен с врлином; али то је привилегија, коју је Бог дозволио а не људи – и кад је ви, слушајући своје душевне пориве признајете, ви је признајете слободно, следећи свој разум, вршећи свој избор” (81). Све друге привилегије су узурпација, тиранија против које се треба борити. Његов идеал важи за све народе, у име тога он оснива Младу Италију, Младу Швајцарску и Младу Европу, али је од свих народа дао првенство народу Италије. Француска је својом револуцијом одиграла своју улогу, а сада је дошао тренутак да вечно млада Италија каже своју реч.

И као што увек бива с непоправљивим идеалистима, ни Мацини није избегао разочарење. Разишао се и са најближим пријатељима, остао је у трајном сукобу са свима који су показивали склоност ка социјализму, који за њега није био више од захтева за побољшањем кухиње човечанства. Раскинуо је и с Гарибалдијем, а то је значило да су се „удаљили дух и рука италијанског *Risorgimento*”, попуштала је стваралачка снага, донекле и воља, али идеал није довољен у питање (Saager 1937, 210–215).

Несаломивост духа је оно по чему је упамћен; његова улога никада није заборављена, његов свети занос и потпуна преданост италијанском јединству, као ни његов допринос да идеја тог јединства сазре у италијанском народу. И да се том великом задатку жртвују локалне зајевнице и ситничаве неслоге (Хајзинха 1996, 77–80). „Ма како гоњен, затваран, суђен, никад не одступајући од свог идеала, радећи неуморно с највећим самопрегором, успео је да загреје

широке масе, да пробуди у њима осећај народног јединства, да подигне народ” (Косановић 1919, 4).

Мацини је уздигао идеју отаџбине до божанског начела, по пореклу и по сврси, тражећи потпуну преданост. „Отаџбина није предео; земља је само темељ, Отаџбина је мисао која се рађа на њему; то је помисао на љубав, то је осећај заједнице, која веже уједно све те земље. Докле год само и један ваш брат није заступан својим гласом у развоју националног живота, док год и један тавори неваспитан међу васпитанима – док год и један способан и спреман за рад скапава од беде зато што нема прилике за рад – ви нећете имати отаџбину, какву би требало да имате, Отаџбину свих и за све. Право гласа, васпитање и рад, три су темељна стуба Нације. Немојте имати ни часка одмора, док не буду вашим радом чврсто подигнути” (Мацини 1919, 82).

Нема служења човечанству, без служења нацији, а службе нацији без светиње породице. Породицу нису установили људи, већ је то замисао Божија, светија и од нације и отаџбине. „Отаџбина која је данас света, можда ће једног дана нестати, кад се у свести сваког човека буде одсевао морални закон Човечанства; Породица трајаће као и човек. Она је колевка Човечанства, као и сваки елемент људског живота и она мора следити Прогрес, поправљати од времена на време своје намере, своје тежње; али нико је неће моћи избрисати” (Мацини 1919, 87). Оно што је нација за човечанство, породица је за нацију. Мацини наводи „да је дужност Отаџбине да васпитава људе, тако је дужност Породице да васпитава грађане: Породица и Отаџбина су две крајње тачке исте црте” (87).

Над породицом, која је отаџбина срца, бди анђео. „Анђео Породице је жена. Мати, друга, сестра; жена је нежност живота, узвишеност љубави, која се простира по његовим мукама, одсјај доброг Промисла који бди над Човечанством. У њој се налази благо нежности, утехе, која је кадра да ублажи сваки бол. И она је осим тога за сваког од нас почетак љубави. Први материн пољубац учи дете љубави. Први свети пољубац пријатељице учи човека нади, вери у живот; а љубав и вера рађају жељу за бољитком, моћ, којом смо га кадри мало по мало досећи, дакле будућност чији је живот дете, веза између нас и будућних поколења. Кроз њу нас Породица са божанском мистеријом обнављања подсећа вечности” (Мацини 1919, 86).

„Браћо моја, држите дакле Породицу као светињу. Држите је као услов недељив од живота и одбијте сваки нападај, који би могао доћи од стране људи опојених лажним и бруталним филозофијама или од стране непажљивих који, раздражени због тога, што виде да је она често гнездо егоизма и кастинског духа, мисле као барбарин да је лек злу у њезином уништењу” (Мацини 1919, 86). У име националне идеје затражена је једнакост између полова... „Волите, поштујте жену! Немојте у њој налазити само потпору, него снагу, инспирацију, подвостручавање своје интелектуалне и моралне способности. Избришите из своје душе сваку помисао на надмоћност: немате је” (88).

„А сви смо због оваког греха криви пред женом. Одбијте од себе и задњи траг тога греха, јер нема већег греха од онога, који дели људску породицу у две класе, и заповеда или пристаје да се један део подлаже другом. Пред једним Богом и Оцем нема ни човека ни жене, него само људско биће, у коме се бићу под изгледом жене или човека, налазе сва обележја, по којима се разликује Човечанство од животињског рода: социјалне тенденције, способност за напредак, способност за васпитање. Где се год распознају ова обележја, тамо постоји људска природа, дакле једнакост права и дужности, као два огранка, који сваки за се иде из заједничког дебла, човек и жена излазе из заједничког темеља Човечанства. Нема разлике међу њима, него као што се често догађа између два човека, разлика тежња, социјалних позива” (Мацини 1919, 89, 90). Различите функције не стварају различита права и обавезе, јер су једнако свете и једнако потребне, и зато нема места разлици у грађанском и политичком животу.

Још у XIX веку, називајући тај век безверним, Мацини је писао како мало родитеља даје правилно васпитање својој деци, јер их не упознају с њиховим дужностима и моралним законом који их намеће. Нарочито је то својствено вишим класама, где се деци не даје васпитање да је живот дужност и мисија, већ да је то настојање да се дође до што већег благостања и оним што са тим иде – уживања. „Волите своју децу коју вам промисао шаље; али волите их са правом, дубоком, искреном љубави; а не с ослабљеном, неразумном, слепом љубави, која је себичлук за вас, а несрећа за њих” (Мацини 1919, 91).

Васпитавати се може речју, али још више примером. Не можете очекивати да деца покажу врлине које нису практиковали њихови

родитељи, нити да се уздрже од порока у које су им родитељи огрезли. „Ви сте живи модел – довикује Мацини – по коме ће се формирати њихова неоскврнута природа. Ни реч није занемарива, васпитава се и речју. Треба говорити о отаџбини и њеним великим синовима, указивати на примере оних који су своју судбину подредили судбини народној. И народној слободи, која се брани животом. Без националног васпитања, фактично и не постоји Народ” (Мацини 1919, 93). У тренуцима искушења увек ћемо се запитати: шта су наши преци рекли и шта су чинили у сличним приликама и неприликама? Светли примери предака основ су националног васпитања. „Васпитање је хлеб за душу. Као што физички живот не може напредовати и развити се без хране, тако и живот морални, интелектуални, да се развије и покаже, треба вањских уплива, треба да бар један део туђих мисли, осећаја, тежња, асимилује” (97).

Треба разликовати васпитање од образовања. „образовање даје средства с којима се може остварити оно чему учи васпитање: али не може заменити васпитање. Васпитање је управљено на моралне способности; образовање на интелектуалне. Прва развија у човеку његове дужности. Са другом човек постаје способан да их оствари. Васпитање без образованости, највећим делом не би деловало; а образовање без васпитања изгледа као полуга која се нема на шта ослонити” (Мацини 1919, 117). Образовање, само по себи, ништа не значи, може, попут богатства, бити на добро и на зло. Без потребног степена моралног васпитања, образовање ће више погодovati злу него добру, јер ће бити искоришћено за себичне циљеве, неморал и поквареност. И у овој ствари идеја нације је незаобилазна, јер се преко ње усваја скуп принципа и веровања према којима се удешава друштвени живот. „Потребно је да вам деца, већ из своје најраније младости, осећају да су везана духом једнакости и љубави према заједничком циљу са милионима браће, коју им је Бог дао. Само Нација може дати Васпитање, које ће овако поучити вашу децу” (120).

Идеја слободе неодвојива је од идеје нације, неке нације морају ту слободу освојити, а неке задржати. Ако слободе нема у садашњости, треба је тражити у прошлости, где се у интерпретацији прошлости као критеријум узима слобода. Посебна пажња посвећује се националном карактеру, којег треба открити. Оно што по Мацинијевом гледишту разликује нацију од случајног мноштва, које ће се при првој тешкоћи расути, јесте заједничка мисао о јединству у функцији остваривања заједничког циља – слободе. Један од основних принципа Мацинијеве

доктрине јесте да је слобода једне нације условљена слободом друге, да потчињеност једне нације поништава слободу неке друге. (Stipčević 2005, 27).

Тамо где нема слободног избора између добра и зла нема одговорности, не може бити ни етичких мерила о добру и злу. „Без Слободе нема Морала, јер није слободан избор између добра и зла. Између служења опћем напретку, и себичлука не постоји одговорност. Без слободе нема правог друштва, јер између слободних и робова нема удруживања, него је само власт једних над другима. Слобода је света као и индивидуум чији живот она представља. Где нема слободе, тамо живот није друго него органска функција. Дозвољавајући да му се оскврњује Слобода, човек издаје своју природу и буни се против божијих заповести.”

Тамо нема слободе где каква каста, породица или какав појединац у име каквог тобожњег божанског права, у име привилегија по рођењу или у име богатства, узимље себи у руке власт над другим. Слобода мора бити за све и пред свима” (Мацини 1919, 109). Слобода је човеково право, али и његова дужност. „Ви имате дакле Право на Слободу и Дужност да је отмете на какав било начин, од какве било Власти; која вам је не да” (109).

Свестан да је и морални и интелектуални живот условљен економским условима живота, Мацини довикује радницима: „Били сте робови, били сте слуге, данас сте надничари. Ослободили сте се ропства, а зашто се не би могли ослободити од јарма наднице, па да постанете слободни произвођачи, господари целе вредности ваше производње?” (Мацини 1919, 139) Али не на начин како је то проповедао социјализам, за чије присталице Мацини налази да „су заведени били, превеликом љубави према систему и индивидуалним таштинама”, па су „предложиле неке искључиве претеране доктрине, често пута непријатељски расположене према богатству”, изазивајући страх код малограђана, подстичући грађанске сукобе (140). Мацини се схватањем својине радикално одваја од учења социјализма. Као што су слободом, вером и науком поправља морални и интелектуални свет, својина је средство да се материјалним радом преудеси и поправи физичка страна живота. Својина је нешто што своје порекло има у људској природи, што је чини вечитом. Начини којима влада над својином, попут свих других појава људског живота, подложни су променама. И он налази да је власништво лоше установљено, понајвише зато што свој корен има у отимачини и насиљу. Расподела

плодова рада између власника и радника не заснива се на једнакости, која би била у размери са уложеним радом. „Али ако би ви место да поправите погрешке, и полагаано преуредите уредбе својине, хтели уништити је, ви би с тим угушили извор богатства, утакмице, делатности, и били би налик на оног дивљака, који је да убере плод дрво посекао.”

Не треба уништити својину због тога, што је данас само њих мало има; треба отворити пут, како би пуно њих могло доћи до ње. Треба је, зато да постане законита, свести на њезин принцип, тј. да је само рад може произвести” (Мацини 1919, 144).

Злоупотребе учињене у име вере, нације и отаџбине нису разлог да буду укинуте свака вера, свака власт и свака отаџбина. Исто је и са захтевом који истичу социјалистичка учења, нарочито комунизам, да треба укинути својину. Укинути својину и препустити држави да свакоме одређује награду, било једнако за све или према потребама, начин је да се окамени друштво. Можда би се тим начином физички живот могао задовољити, али морални и интелектуални живот били би избрисани. „То би, кад би било могуће, био живот говеда, а не људи” (Мацини 1919, 146).

Религиозно васпитање темељ је сваког васпитања, укључујући и национално, без вере у Бога нема спремности на жртву, а без тога су и најузвишеније пароле празна реч. „Видео сам људе, који су порицали Бога, веру, врлину, дужност, пожртвованост, и говорили у име права на срећу и уживање, како су се храбро борили са ријечи: Народ и Слобода на устима, мешајући се међу нас, људе нове вере, који смо, не мислећи, примили их у наше редове. Кад им се каквом лудом променом отворио пут уживању, издадоше нас, да нам сутра постану најжешћи непријатељи. Неколико година опасности и прогона било је доста да их умори. Како би они, не осећајући Закона, дужности, без вере у мисију, које дала Човеку нека врховна власт, истрајали до задњег даха живота. И видео сам са дубоким болом у души, синове Народа, које су васпитали они људи, они филозофи, за материјализам, како издају своју мисију, издају будућност, издају своју Отаџбину и себе саме, због луде неморалне наде, да ће можда наћи материјално добростање у каприсима и интересима тираније” (Мацини 161, 162).

Безверје је удаљило људе од заједничког идеала, бацило их у наручје материјализму и интересу. „Оно што данас одузимље живот Човечанству, то је, што нема неке заједничке вере, мисли, које примају

сви, која веже Земљу и Небо, Свет и Бога. Немајући такве вере, човек се бацио пред мртву материју и посветио се култу идола Интереса. Први свештеници тога грознога култа били су краљеви, кнезови и жалосне данашње владе. Они измислише страшну формулу: свака за себе; знали су да ће с њом створити себичњаке, а од егоисте до роба само је један корак” (Мацини 1919, 165). Мацини је одбацивао материјалистичко поимање историје која види само економску димензију, сматрајући да се проблем не може свести само на домен материјалних интереса.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Треба се подсетити Мацинијевог учења да бисмо боље разумели и нашу националну историју, националне покрете који су тражили национално ослобођење и уједињење, јер су у доброј мери били инспирисани Мацинијевим идејама. Мацинијеве идеје усвојене су од стране омладинских организација код Срба, као што је Уједињена омладина српска, њима су се заносили припадници Младе Босне; а заједничко им је да национално и социјално ослобођење јесу у нераскидивој вези. Тако је кренуо и живот политичких партија у Србији, где је разлика била у томе чему дати предност – националном или социјалном ослобођењу (Stipčević 2005, 27–29).

Мацинијево учење налагало је једно нарочито васпитање, једну веру коју су својим животом посведочи многи припадници младог српског нараштаја у XIX веку. А основна мисао би била да се идеја Отаџбине има утеловити у себи, подредити јој се до крајњих граница – увек говорити „ми”, никада „ја”. „Отаџбина је једна, она је нераздељива. Као што чланови једне породице немају радости за заједничком трпезом, ако је ма и један члан далеко, отргнут од братске љубави, тако ни ви немојте имати весела ни мира док је и један делић земље, на којем се говори ваш језик, отргнут од Народа” (Мацини 1919, 79).

Из Мацинијевог учења јасно се види да национализам није само један политички програм, већ целовит поглед на свет – светоназор. И то светоназор којим се одлучно побијају моралне осуде национализма јер, наводно, шири мржњу, захтева хегемонију, проповеда дискриминацију. Мацинијев национализам издиже идеју отаџбине, захтева слободу и једнакост у оквиру народа и између народа, одбија било какву дискриминацију по основу народности,

расе, класе, пола. Одсуство дискриминације, једнакост, слобода и правда за све, јесу оно што државу чини отаџбином.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Гелнер, Ернест. 1997. *Нације и Национализам*. Нови Сад: Матица српска.
- Мацини, Ђузепе. 1919. *Дужности човекове*. Београд: Сарајево.
- Морис, Нил. 2011. *Национализам и романтизам*. Београд: Књига комерц.
- Смит, Антони. 2010. *Национални идентитет*. Београд: Библиотека XX век.
- Хајзинха, Јохан. 1996. *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Терсит.
- Anderson, Benedikt. 1998. *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. London: Harvard University Press.
- Keduri, Eli. 2000. *Nacionalizam*. Podgorica: CID.
- Saager, Adolf. 1937. *Mazzini: tragedija idealiste*. Zagreb: Binoza-Svjetski pisci.
- Salvo, Mastelone. 2005. „Macini i rađanje demokratije u Evropi (1835–1850).” U *Macini 2005: zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, ur. Snežana Milinković. Novi Sad: Platoneum.
- Stipčević, Nikša. 2005. „Macini i srpski liberali.” U *Macini 2005: zbornik radova sa okruglog stola povodom dvestagodišnjice od rođenja Đuzepea Macinija*, ur. Snežana Milinković. Novi Sad: Platoneum.

Duro Bodrožić*

Institute for Political Studies, Belgrade

NATIONALISM – INTELLECTUAL HISTORY AND PROGRAMMING PRINCIPLES

Resume

Nationalism is based on the principle of the compatibility of political and national unity. The national principle is particularly violated if members of the same nation are divided into several states where they represent the majority in each of them, but none of them can be considered a national state. A nation that has several states does not have its own nation-state. In many cases, it was seen that the relations between such countries are at least fraternal even though one and the same people live in them. Nationalism requires the matching of ethnic and state borders so that state borders do not cross ethnic borders and separate members of the same nation. Nationalism is laid in the foundations of the modern world, without this teaching it is impossible to understand the history of our world, not only political but also cultural trends in general. Since the Enlightenment and the French Revolution destroyed dynastic legitimacy, the nation became a source of political legitimacy. This was the reason for many to direct research attention to the idea of the nation and the teaching of nationalism to the historical circumstances in which this teaching developed and became relevant to the political implications it produced, but also to the intellectual history of nationalism – philosophical foundations and programmatic settings. This work is a contribution to the understanding of the intellectual history of nationalism. Special attention is drawn to Kant's philosophy, in which nationalism found its foothold. From the ideal of autonomy, which in Kant is an ethical imperative for the individual, the philosophy of national self-determination and the collective struggle for the realization of an authentic national will in

* djurobodrozic@gmail.com

one's own country emerges when it is applied to groups by Fichte, Schlegel and other Romantics. Giuseppe Mazzini, the apostle of Italian unity, is a person who embodies the ideals of nationalism and patriotism of the nineteenth century. He dedicated his life to the unification of Italy, was sentenced to death twice, and spent his best years in exile. Nationality was an idea in which he saw salvation as a means for the overall transformation of Europe. The national revolution became his mission, he saw all the messianism in the organization of the youth who should carry out the work of liberation. The enormous energy he invested in the realization of the national idea made Mazzini a symbol of the principle of nationality. From Mazzini's teaching, it is clear that nationalism is not only a political program but a complete view of the world – a worldview.

Keywords: nationalism, nation state, politics, legitimacy, Enlightenment, Kant, Mazzini

* Овај рад је примљен 1. август 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

ИЗ ИСТОРИЈЕ ПОЛИТИЧКИХ ИДЕЈА И ПРАКСЕ

109

Бранко Надовеза

ПОЛИТИКОЛОШКА МИСАО ЛУКЕ ЗРНИЋА

119

Данијела Лакић

ФАКТОРИ УСПОНА ИТАЛИЈАНСКЕ РАДИКАЛНЕ
ДЕСНИЦЕ СА ОСВРТОМ НА ЊЕНЕ
ФАШИСТИЧКЕ ЕЛЕМЕНТЕ

143

Андреа Јовановић

IN THE REALM OF FREEDOM, EQUALITY
AND PROPERTY: IDEOLOGICAL ASPECTS
OF HUMAN RIGHTS

УДК 321.01 Зрнић Л.
DOI: 10.5937/pr77-44521
Прегледни рад

Бранко Надовеза

Институт за новију историју Србије, Београд

ПОЛИТИКОЛОШКА МИСАО ЛУКЕ ЗРНИЋА

Сажетак

Лука Зрнић је написао више дела, углавном научних брошура, које су на граници публицистике и науке. Не поседују особен научни допринос, али су значајне јер у створене почетком 20. века. У својим радовима о демократији, вери, држави, институцијама, Зрнић подржава модерно у односу на традицију и конзервативизам. По опредељењу је легитимиста и пацифиста. Није присталица социјалдемократске идеје која је тада имала обележја комунистичке идеологије и тежње ка револуцији и укидању приватне својине. По њему друштво мора имати спону рада и капитала. Био је песимиста у погледу утапања српског народа у југословенску државу, сматрајући да су велике историјске разлике између Срба, Хрвата и Словенаца.

Кључне речи: Лука Зрнић, политика, демократија, Видовдански устав, Србија, историја, светски рат, држава, вера, традиција

О личности Луке Зрнића и о његовој политиколошкој и историјској мисли мало се зна, мада је његов опус огroman. „Зрнић Лука, професор реалке (рођен 31. октобра 1869. године у Бистрици код Приједора у Босни), Гимназију и Велику школу је завршио у Београду (1893). После свршених наука био је наставник у учитељској школи у Јагодини, а затим и у II Београдској гимназији. Године 1905/6 слушао је и предавања на универзитету у Лајпцигу и на Сорбони у Паризу. Израдио је уџбенике из опште и (у друштву са Станојем Станојевићем) српске историје за средње школе. Бавио се

публицистиком и преводио је са француског језика” (Станојевић 1928, 852).

Лука Зрнић је написао више радова о политикологији. Ови његови радови су на граници науке и публицистике. Један од његових најбитнијих радова је брошура „Демократија”. У том раду он подсећа на античко порекло демократије, још од доба Периклеа. Када пише о политичком и економском програму демократије, каже да су две ствари основне – опште право гласа и народно представништво, издвајајући институције референдума и плебисцита. „Демократија може бити: радикална, либерална, социјална итд, али се у политичком погледу свака демократија држи главног начела демократскога: Народ је извор и утока власти” (Зрнић 1909, 6).

Сви системи и режими у историји углавном су тврдили да су демократски. Одређени принципи демократије могу довести до стварања „прекомерне неједнакости”. Л. Зрнић сматра да конзервативизам и анархизам не испуњавају идеје демократије и да им „нема места у нашем народу.” Битни елементи демократије су идеје и личност, циљ демократије је да постиже „праву вредност личности; ствара што већи број твораца и носилаца хуманих и корисних идеја.” Слобода је основно начело демократије, слобода је ограничена законима, само демократија избором закона и извршилаца може довести до правичности закона. „Демократија тражи и слободу штампе, и слободу збора, и слободу говора, и слободу рада; али за све то она прописује и законе који својим ограничењима спречавају експлоатисање, утврђују солидарност, ујемчавају слободу” (Зрнић 1909, 11).

Код Срба се увек врши замена реакционарних режима слободоумном владом, али то често доводи до стварања „разузданости и распуштености” и људи појеле оштрију власт. Једнакост је друго битно обележје демократије, али демократија признаје природне законе и прилагођавање, наслеђе, атавизам, природну селекцију, животну утакмицу и створене разлике поделом рада. Демократија је ту да уреди те односе. Зрнић пише и о женском питању, сматрајући да се жена постепено а не радикално, треба укључивати у политички живот. Народна представништво је битан елемент демократије. Зрнић је за поделу власти, састав народног представништва и захтева „најтачнију правичност”, а принципи демократије су: солидарност, толеранција и поштовање. Моралне особине су на првом месту. Срби у том погледу стоје „врло рђаво”, својим су „великим људима” готови „опростити најтеже кривице” – пише Лука Зрнић.

Држава и чиновништво морају бити део заједнице, и да воде послове од личног и заједничког, општег интереса и да „подстичу напредак”. Демагогија је највећи непријатељ демократије, против ње се бори васпитањем и образовањем грађана. Слобода рада је битна за демократију јер оставља друштво да се само природно уређује и потребни су „законски прописи о слободи рада”. Радничко питање је све озбиљније, они се организују кроз синдикат који све више контролише социјалдемократија, која види проблем у експлоатисању радника од стране капиталиста и предлаже да се приватна својина претвори у „друштвени капитал” и колективизам. Међутим, „овакав је прелаз немогућан, апсурдан. Данас се капитал све више учвршћује и развија, а као и приватна својина. Капитал није више својина појединаца и у њему има чак и радничкога новца као уштеда од зарада” (Зрнић 1909, 11). Стога Зрнић сматра да се српска социјалдемократија основана 1903. године у Србији „никако не може развити”. Кратко се осврће и на развој српске демократије током 19. века истичући „српску радикалну демократију” као позвану за стварање начела „за скуп државе и друштва”.

Лука Зрнић је много критиковао Видовдански устав из 1921. године, у политичком и правном смислу, сматрајући га више историјским компромисом три народа, него добрим правним и политичким актом за функционисање државе: „Нови устав, дакле, није марљиво израђен као основни и најзнатнији закон; није израђен према тачном испитаном стању државном и друштвеном нашега народа, његову напредовању, добром искуству, изјављеним жељама и одабраној грађи из примењенога законодавства.

Овим уставом није истакнута држава као народна целина, нити су подједнако истакнути закони као највиша сила изнад свих чланова и установа државне целине, што се чак, поред непогода, боље види и осећа у вечитим законима природним; - него су, напротив, истакнути извршиоци управе, власти, чиновници са свима збркама престарелим и ненародним, чега није било у законодавству србијиним, у којем бејаше тачно истакнута држава, заједница, народ. Уз ово, уставна садржина има доста излишнога, двосмисленог, неодређенога, застарелог, поред и улагивачкога гомили – једна мешавина назадних, напредних, збрканих начела” (Зрнић 1909, 24–25).

Лука Зрнић критикује све елементе устава, власт је у смислу управе и нема начела, краљ влада, а не управља. Сматра да нема контроле власти. Зрнић анализира све одредбе – чланове Видовданског

устава и тврди: „Велике ће се злоупотребе чинити и оним одредбама уставним, којима је појединим установама државним или лицима, министрима и великим жупанима, остављено на вољу да чине по свом нахођењу и у знатнијим поступцима” (Зрнић 1927, 4). Он такође пише да Видовдански устав има много туђих, неприкладних, скованих и застарелих речи. Нејасан је и однос централне власти са „областима и општинама“ што ће довести до нефункционисања власти, нагомилавања бирократије и корупције свих врста.

Видовдански устав има елементе историјског и савременог споразума три словенска народа, Срба, Хрвата и Словенаца, али управо због тога у пракси ће тешко функционисати, јер је из њега тешко усагласити све ниже правне акте, законе и прописе, који су често тешко спојиви са традицијом и особеностима тих народа. Он је и покушај компромиса са уставношћу и законитошћу западних демократија, али се не води рачуна о особеностима српске и балканске традиције. „Народна скупштина за ове управе: врховну, обласну и општинску може израдити јасан, кратак и један закон који ће обухватити: унутрашњи ред, суђење, просвету, привреду, буџет, грађевине, саобраћај, здравственост и попис без икаквих других уредаба, а правилнике или правила могу израђивати обласни и општински одбори” (Зрнић 1927, 11). Овако се може у државној заједници обезбедити једнакост и равноправност, тада би се елиминисали сви сепаратистички покрети.

Интересантно је да Зрнић назив „Југославија” и „југословенство” именује као „бесмислени, нетачни и ненародни”. Самим тим што у раду Скупштине за израду Видовданског устава нису учествовали хрватски представници и комунисти, Зрнић већ види као велики проблем. На крају рада о Видовданском уставу доноси предлог закона „Обзнане”.

Лука Зрнић износи у делу и један свој лични став: „Било би праведније, боље и природније да је и уједињеној држави остао назив *Србија*, јер су сви, одмах по уласку наше војске у све покрајине, изјављивали присаједињење Србији, а Хрвати су и Словенци под туђим називом државним столећима живели и с покрајинским именом својим, па куд и камо могу обезбеђенији остати под именом *Краљевине Србије* и због великих повесничких заслуга, пошто само смутљивци могу говорити о некој превласти српскога народа”.

У раду „Народна држава и вера” Лука Зрнић даје историјски пресек развоја српскога народа који је довео до стварања прве

југословенске државе. Али, дакле, одбацује југословенско име: „Овај је покушај с југословенским именом сличан илирском покрету, још више бесмисленом, чије су име Аустријанци много раније употребљавали на штету српскога народа као и доцније југословенско” (Зрнић 1927, 25). Зрнић пише о савременој владавини чија је основа бирократија, која је вршилац различитих власти и често је отуђена од народа. Он није велики оптимиста за нову државу Краљевину СХС, јер је „многo рђаво започетих послова” од српских државника којима су се придружили и прваци из ослобођених крајева. Када пише о скупштини, службеницима и спреми, битно је да се скупштина „често не састаје”, да се закони могу „брзо променити”. Српска бирократија је под утицајем западњачким, руским, а „остало је понешто и од Турака”, бирократија је падала у грешке и подстицала „народну омразу својим рђавим радом и понашањем”. Зрнић истиче значај српског задругарства као особеног у развоју српског народа. „Задругарски се живот такође мора завести и код свих врста месних, окружних и средишњих службеника као и врховне владе” (Зрнић 1920, 6).

У брошури „Међународни мир” Зрнић истиче да просветитељство није довело до општег мира. „Политички, економски и други узроци изазивају борбу између појединих нација и раса, те и то смета правилном развијању друштвених и државних организација” (Зрнић 1920, 27).

Цела је васиона поприште борбе. Два противна правца: индивидуализам и колективизам су основа противречности рата и мира у друштву. Телесне и духовне особине човечанства битно одређују стање рата и мира, мешање и угњетавање народа су присутни од постојања човечанства.

„Народност није вечита, један народ има свој почетак, живот и смрт, као и личност. Али се баш егзистенцијом и личности и народности потврђује вечност живота” (Зрнић 1910, 5). Савремено доба, друга половина 19. и почетак 20. века из народа су створиле нације, народ има заједничко земљиште, заједнички језик, заједничко порекло, телесну сличност, заједничку историју, обичаје и начин живота; ипак све ово се „не може узети за логичну, тачну и апсолутну дефиницију сваке народности”, и логично је да нација има право на егзистенцију као и личност. Лука Зрнић истиче мисао једног социолога да су нације почетком 20. века „дивље животиње које су увек готове да скоче једна против друге”.

Сличан овоме је и Зрнићев рад „Светски рат”, који говори о рату 1914–1918, не као о Великом рату, већ употребљава појам светског рата. Ширење европских народа су битан фактор светског рата: „Европљани су мало по мало загосподарили скоро свим деловима света. Последица је њихова ширења: да и државна и привредна и просветна повесница сасвим добије светски изглед. Већ су одавно међународни односи почели донекле зависити од насеобинских огромних прихода” (Зрнић 1910, 11). Светски рат 1914. године је дошао и поред свих залагања пацифиста, конференција, борбе за права малих народа и држава. Л. Зрнић пише о узроцима и објави рата, српском бојишту, повлачењу и прибирању српске војске. Пише о припремању напада и успеху српске војске после 1916. године, западном бојишту, где прође и четврта зима ратна у „омањим борбама”. Посебно пише о руском бојишту и храбрости руске војске која се фактички борила на три фронта: „Но, поред нешто држања војске и народа против спољашњих непријатеља, унутрашњи су непријатељи и даље кварили све, те се продужи немање привремене владе и распадање Русије” (Зрнић 1920, 1). Затим Зрнић пише о турском и италијанском бојишту, поморским и насеобинским борбама. За руски преврат 1917. године пише да је дуго припреман, још од руско-јапанског рата 1905. године и да има унутрашње и спољашње узроке. Унутрашњи су од „рђаве” управе у руском друштву, а спољашњи је страх од „руске превласти” у Европи. У преврат 1917. године су умешани сви слојеви руског друштва, племићи, наставници, инжењери, правозаступници, ђаци, трговци, а највише интелигенција, која је и раније водила главну реч о „промени државнога облика, слободи штампе, вероисповести, изборима, тарифама, одвајању цркве од државе, потрошачким задругама” и слично, све по принципу и обрасцу „застарелих и несрећних западњака.” Неуспех буржоаске владе је довео до бољшевичке револуције и бољшевичке владе која је склопила сепаратни Брест-литовски мир као „пролазну невољу”. Последице бољшевичког освајања власти у Русији су велике по читав свет. Лука Зрнић сматра да су бољшевици неспособни за власт, јер немају кадрове и да се њихове одлуке не могу извршавати.

Лука Зрнић је написао још неколико радова блиских политиколошкој и политичкој мисли. Његови радови увек садрже историјску компоненту или историјски увод. Стога је интересантан његов рад „О српским ђачким дружинама”. „Када се узме у обзир

политичко стање српског народа у почетку XIX века, онда се може веровати да је патриотски покрет тога времена и њихових суседа прво нашао одзива међу оним српским ђацима, који су се школовали у Аустрији и Угарској” (Зрнић 1920, 13). Тамо се јављају и прве српске дружине. Ђачке дружине су пре свега значајне за подржавање и одржање српске националне свети, али су и „корисне ради саморадње, дружељубља и других потреба”.

Значајна је и брошура „О српском народном раду” у којој Зрнић пише о слободи рада, о оснивању синдиката, подели и избору рада, привредном раду. За политички рад каже: „Српски народ спада у народе који највише премашује његов годишњи прираштај око сто хиљада душа. Он има толико подобности, примамљивости и учтивости да у се претапа и друге народности; он има и телесне и духовне одлике једног младог и бистрог и одлучног народа с јаким народносним осећањем” (Зрнић 1912, 15).

Веома интересантан је и Зрнићев рад о српским радничким удружењима. Тако наводи да 1904. има у Србији 18 разних радничких удружења. Удружења се морају разликовати од синдиката и синдикалних удружења. Стога је критиковао ставове српске социјалдемократије и Димитрија Туцовића. „На основу ове одлуке преуређена су сва радничка удружења у чисто синдикатском духу а без икаквих обзира на наше привредне прилике” (Зрнић 1914, 15).

Лука Зрнић пише о занатлијском и радничком покрету, радничким стручним удружењима у Србији, трајању рада, осмочасовном радном времену, одмору, Првом мају, радној тарифи, штрајку, где пише: „У борби са послодавцима радницима је прво и најбоље средство штрајк” (Зрнић 1921, 34). Пише о радничким установама, радничком дому и уточишту, радничкој берзи, просвећивању, зборовима, радничком животу, становима, радионицама, храни, одмарању. Писао је да се радничка удружења морају чувати манипулисања од стране политичких странака.

РЕФЕРЕНЦЕ

Зрнић, Лука. 1909. *Демократија*. Београд: Давидовић.

Зрнић, Лука. 1910. *Међународни мир*. Нови Сад.

Зрнић, Лука. 1912. *Српске ђачке дружине*. Београд: Штампарија Симеон Миротичиви.

- Зрнић, Лука. 1914. *Српски народни рад*. Београд.
- Зрнић, Лука. 1921. *Српска радничка удружења*, Београд.
- Зрнић, Лука. 1927. *Видовдански устав, преуређење државе и друштва*.
Београд: Штампарија Свети Сава.
- Зрнић, Лука. 1920. *Народна држава и вера*. Београд.
- Зрнић, Лука. 1920. *Светски рат*. Београд: Штампарија Свети Сава.
- Станојевић, Станоје, ур. 1928. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. I књига. Загреб: Библиографски завод.

Branko Nadoveza

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

POLITICAL THOUGHT OF LUKA ZRNIĆ

Resume

Luka Zrnić wrote several works, mostly scientific brochures, which are on the border between journalism and science. They do not have a special scientific contribution, but they are significant because they were created at the beginning of the 20th century. In his works on democracy, religion, state, and institutions, L. Zrnić supports modernity over tradition and conservatism. He is a legitimist and a pacifist by definition. He is not a supporter of the social democratic idea, which at that time had features of communist ideology and aspirations towards revolution and the abolition of private property. According to him, society must have a link between labor and capital. He was pessimistic about the drowning of the Serbian people in the Yugoslav state, considering that there were great historical differences between Serbs, Croats, and Slovenes.

Keywords: Luka Zrnić, politics, democracy, Vidovdan constitution, Serbia, history, world war, state, religion, tradition

* Овај рад је примљен 15. маја 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 329.18(450)
DOI: 10.5937/pr77-44131
Прегледни рад

*Данијела Лакић**

Филозофски факултет, Источно Сарајево

ФАКТОРИ УСПОНА ИТАЛИЈАНСКЕ РАДИКАЛНЕ ДЕСНИЦЕ СА ОСВРТОМ НА ЊЕНЕ ФАШИСТИЧКЕ ЕЛЕМЕНТЕ

Сажетак

Предмет рада је радикална италијанска десница, која је убједљиво побиједила на прошлогодишњим изборима и формирала најдеснију владу након Другог свјетског рата. Циљ рада је да анализом историјата и околности дјеловања италијанске деснице утврди разлоге јачања њеног фашистичког крила, те да укаже да ли су оправдани страхови Европске уније да се фашизам вратио у земљу која је међу њеним оснивачима. Основно по чему се савремена радикална десница разликује од фашизма је њено прихватање демократије и политичког плурализма. Она је фундаментално другачија од класичних фашистичких партија, одликује се популизмом а не елитизмом, нативизмом умјесто расизмом, није аутократска већ демократска. Све до деведесетих година у италијанском политичком дискурсу термин десница изједначаван је са фашизмом, тако да права десница није ни постојала као регуларан учесник политичког живота. Закључак рада је да Италија никада није потпуно завршила са фашизмом, до краја није спроведен процес дефашизације. Побједа радикалне деснице, у којој доминира најмлађа странка, Fratelli d'Italia, која је потомак Мусолинијеве партије, је резултат самог чланства у Европској унији и таласа криза са којима се она суочава, специфичности италијанског

* danijela.lakic@ffuis.edu.ba

политичког система, особености италијанског фашизма, општег слабљења либералног поретка уз трансформацију левнице и деснице. Десница није освојила двотрећинску већину у парламенту што је услов да би десничарска влада могла да мијења устав без референдума, тако да је законска реализација радикалних политика под контролом. Минималан ризик од погоршања односа са Европском унијом постоји јер без обзира на тренутни умјеренији приступ, Ђорџа Мелони се залагала за напуштање еврозоне и концептуално другачије уређење бриселског система.

Кључне ријечи: Италија, радикална десница, фашизам, Европска унија

УВОД

Талас криза који је почео са свјетском економском кризом (2008) на коју се наставила мигрантска криза, Брегзит, пандемија *Covid-19* и садашња украјинска криза, утицао је да јачање деснице постане константа на европској политичкој сцени, а због њене природе и карактеристика она се одмах означава као реметилачки и рушилачки фактор бриселског система и вриједности либералног поретка.

Побједа радикалне деснице на посљедњим изборима у Италији, земљи оснивачу Европске уније, посебно је алармантна. Ова политичка струја је формирала најдеснију владу у Италији од Другог свјетског рата. Њена специфичност су и фашистички постулати којих се не одриче у потпуности, као и гласачко тијело које чине и традиционални бирачи левнице. Свој потпуни политички тријумф десничарска коалиција дугује својој најмлађој партији, Браћи Италије, која је потомак фашистичке лозе странака, и њеном лидеру Ђорџи Мелони, првој премијерки у италијанској историји.

ПОЈАМ РАДИКАЛНЕ ДЕСНИЦЕ

Десница је широка идеолошка позиција која прихвата вјерску и друштвену хијерархију, суштински је усмјерена на традиционализам, континуитет и статус quo. Она даје важност нацији, држави, цркви,

идеалу реда и хијерархији (Ignazi 2006, 12). Десно оријентисане странке се оцјењују као најбрже растућа страначка породица у Европи у посљедње двије деценије (Veselinović 2016, 72). Од краја осамдесетих година 20. вијека у Западној Европи дјелује нова група десних тзв. радикалних партија које изазивају пажњу како због свог убрзаног изборног раста, тако и због радикалних приједлога у односу на успостављене демократске обрасце. Ове странке често се у савременом политичком животу означавају као неофашистичке и повезују са фашизмом, најдеструктивнијом десничарском идеологијом, чији је политички замах почео након Првог свјетског рата када су 1919. године основане фашистичке партије у Италији и Њемачкој. То је било доба тзв. „радикалне деснице која је свој врхунац доживјела између два свјетска рата, да би нестала са поразом нацизма” (Luks 2006). Међутим, тематика којом се баве савремене радикалне десне странке и њихове стратегије дјеловања различите су у односу на класичне фашистичке покрете. Прво, баве се проблематиком постиндустријског доба, укључујући питања глобализације, имиграције и Европску унију, а као друго, за моћ и власт се боре само демократским путем тј. учешћем на изборима (Burni 2018, 125). Ову групу странака Кас Муде (*Cas Mudde*) назива „популистичка радикална десница” и као њихова основна идеолошка обилежја издваја: нативизам, ауторитарност и популизам. Нативизам је ознака за антимигрантске покрете и идеје, усмјерене против странаца. „То је идеологија која сматра да државе требају бити насељене искључиво припадницима нативне (домаће) нације и да не-нативни (недомицилни) елементи представљају пријетњу хомогеној националној држави. Основа за дефинисање не-нативног може бити разнолика: етничка, расна или религиозна, али мора имати културалну компоненту” (Mudde 2007, 19). Ауторитарност је вјеровање у чврсто уређено друштво, поштовање закона и реда, традиционални казнени морализам. Ауторитарност нема антидемократске тенденције, али их и не искључује. Популизам (lat. *populus* – народ) Муде објашњава као „идеологију која сматра да се друштво дијели на двије антагонистичке групе, обичан народ и корумпирану елиту, и која тврди да би политика требала бити израз опште воље народа” (23). Према Дарендорфу, узрок везе између деснице и популизма у Западној Европи је у томе што су питања која су у тим друштвима погодна за поларизацију класичне теме десничарске идеологије – примат државе, имигранти и њихова интеграција (Dahrendorf 2003, 157, цитирано у: Лутовац 2017, 9).

У ствари, након Другог свјетског рата развој радикалне деснице текао је ван параметара фашизма, радило се о ширењу тзв. „етнократског либерализма”. Тај нови тип радикалне деснице који се увукао у европско друштво опстаје и еволуира до данас, потенцијално је веома снажан и опасан, не због своје способности да уништи либерализам споља, него да га „испрља” изнутра. То је тип страначке политике која технички гледано није облик фашизма, зато што јој у самом идеолошком језгру недостаје палингенетичка визија „новог поретка” који би требао замијенити либералистички модел друштва. Умјесто тога, он прихвата либерални састав, али сматра да само једна етничка група може бити пуноправни члан и носилац друштва. Та онечишћена, рестриктивна форма либерализма, иако жели задржати либералне постулате и остати дио либералне демократске заједнице, због самог свог порицања универзалности људских права има предиспозиције да се против других етничких група понаша исто онако насилно као и фашистички режим (видјети Griffin 2006, 169–170; 183).

ФАШИЗАМ КАО ИДЕЈНА ОСНОВА ИТАЛИЈАНСКЕ РАДИКАЛНЕ ДЕСНИЦЕ

У разматрањима о фашистичким елементима италијанске радикалне деснице морамо се осврнути на обиљежја класичног фашизма као политичког покрета и идеологије. Уопштено се као минимум елемената које неки систем мора имати да бисмо га означили као фашистички издвајају: органицистичка концепција друштва; ауторитарни политички систем; наглашени национализам, схватање нације као колективитета који је изнад индивидуе и у чије име се успоставља тоталитарна контрола и унифицира друштвени, политички и културни живот; елита и вођа као средство изражавања и организовања народа или нације; на ширем плану и државна контрола привреде и постојање државне-владајуће партије (видјети Stanovčić, 28–44). Према Хејвуду, структурно језгро фашизма као идеологије чине: антирационализам, борба (социјалдарвинизам), вођство и елитизам, социјализам и ултранационализам (Хејвуд 2005, 228).

Обично се као двије основне врсте фашизма разликују њемачка и италијанска традиција, иако је он у себе инкорпорирао различите групе и тенденције. На општем нивоу, постоје идеолошке разлике

између немачког националсоцијализма и других европских фашизама, посебно италијанског. Главна разлика је централна улога расе и изразито јака улога „народа” у њемачком фашизму. Фашизам у Италији је у основи био заснован на традиционалном западном рационализму, а њемачки националсоцијализам је био самосвјесно посвећен ирационалистичкој позицији у којој се умјетност, наука, друштво и историја оцјењују само са једног аспекта – из перспективе расе (Vincent 1995, 151).

Италијански фашизам наглашава идеал свемоћне или тоталитарне државе, док њемачки, који се уобичајено назива нацизам, наглашава значај расе и расијализма (и Мусолини је прихватио антисемитске законе 1938. године). Основни постулат италијанског фашизма је: „Све за државу, ништа против државе, ништа изван државе.” Од грађанина се захтијева потпуна послушност и подређеност идеји државе.¹ Обиљежје италијанског фашизма била је и модерност, док је њемачки фашизам заступао антимодернизам у свим сферама. У Италији је постојао одређени подстицај ка рационалној модернизацији при чему би држава имала доминантну креативну улогу (Vincent 1995, 151).

Тадашњи италијански министар правосуђа и Мусолинијев савјетник, Алфредо Роко, је 1925. године објавио *Политичку доктрину фашизма*, према којој је фашизам прво акција, затим осјећање и на крају мисао, ослања се на велике италијанске мислиоце, првенствено Макијавелија и Мацинија, на римску империјалну традицију и мисаону баштину (Stanovčić 1975, 29–30). За Мусолинија, фашистички Италијан кога би требало створити морао је бити у рангу са ренесансним Италијаном (Vincent 1995, 151). Тако је фашизам као идеологија често и дубоко био ирационалан по својој неспособности разликовања мита и стварности, те у свом напуштању умјерености и самокритичности (Freedon 2006, 277).

Фашистичка визија државе је имала и веома сложен однос са идејама синдикализма и корпоративизма, које су биле више карактеристичне за италијански фашизам у коме је корпоративна идеја била блиско повезана са синдикалистичком традицијом. Такође је и католичка традиција у Италији одувјек имала јаке органицистичке и корпоративистичке склоности. За италијанске фашисте, синдикализам је представљао природни и важан феномен

¹ Нацисти државу виде само као средство за постизање циља, стваралачка снага лежи у нацији, а не у држави.

друштвеног развоја и имао је важну улогу у отпору либерализму, капитализму и индивидуализму (Vincent 1995, 165–166).

Основни мотив у идеологији европског фашизма био је заједнички идентитет, једноставно речено не постоји човјек, постоје само Нијемци, Италијани итд. Идентитет се може имати само у националној заједници која претходи појединцу и изнад њега је. За италијански фашизам, национални идентитет је био традиционалнија ксенофобична доктрина, која се не разликује много од екстремне варијанте конзервативизма, а у нацизму идентитет је изражавао дух *Volka* и био је поткријељен биолошком доктрином о расној чистоћи (Vincent 2006, 208–209).

„Фашизам” које се приписује савременој радикалној десници је одвојен од принципа као што су вођство, тоталитаризам и отворени расијализам (Хејвуд 2005, 250). Ове странке су, са аспекта њихових политичких постулата и дјеловања, фундаментално различите од класичних фашистичких партија, прво јер нису елитистичке већ популистичке, одликује их нативизам умјесто расизма, и начелно су демократске, а не аутократске (Mudde 2014, 16).

ИТАЛИЈАНСКА ДЕСНИЦА

Основни разлог данашњег успјеха радикалне деснице у Италији, којој се приписују и фашистички атрибути, дјелимично је и у томе што након Другог свјетског рата Италија није на адекватан начин завршила са фашизмом. За разлику од њемачке денацификације, у Италији није спроведен процес дефашизације, већ су дјелимично трансформисане фашистичке идеје укључене у политички живот већ 1946. године оснивањем Италијанског социјалног покрета (*Movimento Sociale Italiane*) иза кога су стајали бивши фашисти.

Одсуство легитимне деснице била је озбиљна аномалија италијанског политичког система у односу на остале европске демократије у периоду од 1945. до 1993. године (Targhi 2013, 693). У италијанском политичком дискурсу термин „десно” се до деведесетих година 20. вијека користио за идентификацију екстремне деснице, неофашиста. Странке се нису декларисале као десница јер би острацизам овог термина узроковао да буду перципиране као фашисти. Након Другог свјетског рата само се *MSI* (Италијански социјални покрет) изјашњавао као десничарска партија. Колапс старог партијског система 1993/1994. године довео је до краја изопштавања

деснице. Прво, нови плуралистички изборни систем увео је концепт већине што је политички систем подијелило на лјевицу и десницу уз колапс центра; друго, трансформација Италијанског социјалног покрета у нову партију, значајно је дистанцирала у очима јавности ову партију од неофашизма, и раздвојила термин деснице од фашистичког предзнака. Тако је након пола вијека десница стекла пуни легитимитет у италијанском политичком систему (Ignazi 2005, 333–334). Са политиколошког аспекта, када се говоримо о фашистичким особинама радикалне деснице, најадекватнији термин био би постфашизам који означава радикалну десницу која прихвата демократију, али одређене елементе фашистичких идеја које су прилагођене савременом добу настоји подвести под своју антилибералну, суверенистичку и националистичку визију демократије. У језгру постфашизма је популизам (Traverso 2019, 29).

Поразом фашизма завршен је Други свјетски рат, 28. априла 1945. године на обали језера Комо италијански партизани убили су Мусолинија. Након оснивања републике 1946. године забрањена је и Мусолинијева Национална фашистичка странка² (*Partito Nazionale Fascista*). Међутим, већ у децембру 1946. године, група некадашњих Мусолинијевих фашиста основала је Италијански социјални покрет који ће бити предводница неофашизма у Европи. Идеологија странке се заснивала на Мусолинијевом култу, израженој носталгији према фашистичкој диктатури и Италијанској Социјалној Републици³ (која је сматрана оличењем изворног фашизма). Италијански социјални покрет је увијек представљао покретача читавог десничарског покрета у Италији (Ignazi, 1989). Странка је на изборима 1948. године освојила око 2% гласова, док је у периоду од 1953–1992. године освајала је 5–9% гласова, али нису били укључени у власт. На конгресу странке 1987. године за новог лидера *MSI* изабран је реформиста, Ђанфранко Фини, дотадашњи шеф младих, чиме је започео процес трансформације и успона ове странке који ће кулминирати након завршетка Хладног рата.

Резултати избора из 1993. године, на којима су освојили 13,5% гласова, били су тачка преокрета за Италијански социјални покрет

² *Partito Nazionale Fascista* (PNF) настала је из 1921. године из фашистичког покрета *Fasi Italiani di combattimento* који је основан 23. марта 1919. године у Милану.

³ Италијанска Социјална Република (1943–1945), позната и под називом Салска Република, обухватала је сјеверну Италију која је била под њемачком влашћу, а вршење власти било је повјерено Мусолинију.

јер су показали да странка више није занемарљив политички субјект, али и да Фини мора спровести демократску реформу која ће привући умјерено бирачко тијело и напустити наслеђе фашизма (Meriggi 2016, 97). Берлусконијевим доласком на власт (1994), почиње ново доба италијанске политике, он је био први европски политичар који је неофашистима омогућио учешће у власти, улазећи у коалицију са *MSI*, и тако је „прекинуо са антифашистичким консензусом који је био *conditio sine qua non* свих италијанских влада послеријатног политичког састава Италије” (Babić 2020, 13). Фини је на посљедњем конгресу странке 25–27. јануара 1994. године у *Fiumini* прогласио њено самораспуштање и трансформацију у нови политички покрет, *Alleanza Nazionale* „који настаје из одлучног импулса *MSI* да инспирише политичку акцију усмјерену на афирмацију људске личности и италијанске деснице, која се не може поистовијетити са фашизмом и није његов потомак” (Meriggi 2016, 98). Тада је истакао да је „слом реалног социјализма прије пет година означио крај доба обиљеженог борбом антифашизма и фашизма, те да је парламентарна демократија сада једино рјешење борбе политичких сила” (Griffin 2006, 167). Јавно је осудио фашистичке злочине Мусолинијевог режима (у својој дотадашњој историји *MSI* се никада није јавно одрицао фашизма). Тако се *MSI* трансформацијом у *Alleanza Nazionale* од позиције једине послеријатне екстремне, десничарске партије помјерила ка идеолошком центру и постепено се позиционирала као умјерена конзервативна партија искористивши промјене италијанског политичког система 1994. године (Ignazi 2005, 333; 347).

Цијена остваривања улоге легитимног играча у политичкој утакмици била службено одрицање од фашизма, а то је „значило исто што и избацити Књигу постанка из Библије” (Griffin 2006, 181). Од избора 1993. године Фини је истицао „да је фашизам неповратна ствар историје. Попут свих Италијана ми нисмо неофашисти него постфашисти” (168). Од тада радикална италијанска десница користи фашистичке постулате само у циљу популизма, то је више нека форма фашистичког маркетинга, она се суштински одвојила од фашизма. Он јесте настао у Италији, али данас не игра битну улогу у италијанском друштву које је, ипак, демократско без ауторитаризма и правих фашистичких тенденција. Према Грифину (*Griffin*), упркос повременој појави панике због могућности масивног помака у десно, изазваног неонацистичким насиљем усмјереним против нпр. азиланата, једноставно не постоје структурални услови који

би омогућили било којој фашистичкој странци да „узлети” као масовна сила у националној политици било гдје на свијету (182).

Alleanza Nazionale је распуштена 2009. године, када је заједно са Берлусконијевом *Forza Italia* укључена у нову партију – *Il Popolo Della Liberta (PDL*, Народ слободе). Године 2011. падом Берлусконијевог владе завршена је ова политичка прича. Након распада *PDL*, већина бивших чланова Националне алијансе је 2012. године учествовала у оснивању нове странке – Браће Италије, а Берлускони је 2013. године поново покренуо *Forza Italia*.

Након корупцијске афере „Чисте руке” која је потресла италијанску политичку сцену и довела до краха тада владајуће партије, Хришћанске демократије (*Democrazia Cristiana*), на изборима 1993. године четири странке су заузеле политички простор десно од центра: Берлусконијева *Forza Italia*, *Lega Nord* (Сјеверна Лига), *Alleanza Nazionale* и нова Католичка партија, једна од наследица хришћанских демократа.

Forza Italia је „обухватила све Италијане који дијеле модерне, антикомунистичке, протржишне ставове” (Pasquino 2007, 41). Сјеверна лига (Сјеверна лига за независност Паданије; *Lega Nord per l'Indipendenza della Padania, LN*) је регионалистичка странка сјевера Италије позната по својим захтјевима за рјешавање тзв. „Сјеверног питања” и непризнавању државног ауторитета Рима. Лига је имала монопол у „антимигрантском расположењу, од стране бирача перципирана је као најдесничарскија партија због свог споја ксенофобије и ауторитарног дискурса, те антисистемског става” (Ignazi 2005, 348). Странка је реформисана 2013. године када на чело долази Матео Салвини, који се одрекао регионализма и оштре критике Рима, назив странке је промијењен само у *Lega*, што је значило да сада дјелује у име цијеле Италије. Салвини је странку појачано окренуо ка радикалној десници, заузео жесток антимигрантски став (посебно док је био министар унутрашњих послова у Контеовој влади 2018/19. године), али и значајан отпор према Европској унији. Лига је у периоду од мигрантске до ковид кризе постала најјача и најпопуларнија италијанска странка, нпр. у фебруару 2020. године имала је подршку од 30%, док је средином 2023. године имала има подршку од свега 9% (National parliament voting intention 2023). Пад на изборима 2022. године био је цех учешћа у технократској Драгхијевој влади коалиционог јединства која је била изразито окренута ка Европској унији.

БРАЋА ИТАЛИЈЕ

Након распада покрета *Il Popolo Della Liberta*, који је био посљедица пада Берлусконијеве владе (његове оставке због кризе еврозоне) 21. децембра 2012. године чланови некадашњег *MSI* основали су своју нову партију, Браћу Италије, која је симболично названа према првом стиху италијанске химне, а сједиште јој се налази у Риму у *Via della Scrofa* бр. 39, гдје је од 1946. године сједиште странака фашистичке репутације (*MSI*, па *NA*). Лого партије је тробојни пламен у бојама италијанске заставе, који се тумачи као ватра која гори на Мусолинијевом гробу, симбол који су раније користили фашисти. Специфичност Браће Италије је и њен лидер, Ђорџа Мелони, која је изабрана за првог женског премијера у италијанској историји. Била је активан члан прво *MSI*, као омладинка од 1992. године, затим и *Alleanza Nazionale*, испред кога је и била министар омладине у Берлусконијевој влади у периоду од 2008–2011. године. *Fratelli d'Italia* је цијелу деценију свог постојања, од оснивања 2012. године до избора 2022. године, била опозициона странка. На путу до политичког трона ова партија је доживјела идеолошку трансформацију од почетне конзервативне странке до заокрета ка радикалној десници 2017. године, на основу кога је и стекла ширу подршку, а затим слиједи прагматично ублажавање радикалних ставова за изборе 2022. године.

Идеологија *Fratelli d'Italia* је заснована на комбинацији национализма, суверенизма, ауторитаризма и евроскептицизма (Donà 2022, 775). У периоду непосредно након основања профил партије је одговарао конзервативној десници. У изборној платформи из 2013. године нема претјераног национализма, антимиграционих ставова, нити претјераног евроскептицизма. Тада су критиковане италијанска влада („ми смо једина западна демократија која има владу коју нису бирали грађани”) и ЕУ као технократски системи, те се указује на неопходност реформе италијанског и политичког система ЕУ, нпр. предлажу се директни избори за председника Италије и председника Комисије (*Le sfide per l'Italia* 2013).

Окретање ка радикалној десници најављено је већ на првом конгресу партије под слоганом „У име сувереног народа”, 8. и 9. марта 2014. године, када је Мелони званично изабрана за председника странке. Она је тада истакла да су потребни одбрана националног културног идентитета, повратак националног економског

суверенитета, одбрана традиционалне, природне породице засноване на браку и на крају је позвала грађане да подрже оно што је дефинисала као „партија нације” (Donà 2022, 784). Заокрет ка радикалној десници званично је потврђен на другом конгресу под називом Патриоте који је одржан у Трсту, 2. и 3. децембра 2017. године. Усвојена је нова идеолошка платформа *Le tesi di Trieste per il movimento dei patrioti*, која је показала да од 2017. године *Fratelli d'Italia* има све главне особине радикалне деснице: нативизам/етнонационализам, суверенизам, ауторитаризам, евроскептицизам, укључујући и неке елементе популизма“ (787). Највећи заокрет учињен је у односу према Европској унији. Критикује се еврозона уз приједлог о њеном напуштању, указује на неопходност реформисања оснивачких уговора и позива на пут ка конфедералној Европи. На крају се предлаже и одржавање референдума о даљем чланству Италије у Европској унији (*Le tesi di Trieste* 2017). Посебно су критиковане мјере ЕУ у току мигрантске кризе јер су на штрб држава чланица, Унија се оптужује да жели извршити „етничку замјену” у Европи јер су масовне миграције посебно усмјерене у земље са ниском стопом наталитета, као што је Италија. Ислам и исламска имиграција су идентификовани као опасност по Италију (*Le tesi di Trieste* 2017).

Међутим, анализа изборног програма партије из 2022. показује ублажавање радикалног става у односу на онај који је заузет 2017. године. У току пандемије популарност Браће Италије је порасла, што је утицало да се јави стара недоумица са којом се десница увијек суочава када јој се повећавају шансе да се домогне власти, да ли се стриктно држати својих идеолошких принципа, у овом случају радикалне агенде, или бити прагматичан. *Fratelli d'Italia* је изабрала ову другу опцију. Приступ партије за ове изборе био је „близак формули коју је користила италијанска радикална десница деведесетих, а то је комбинација неолибералне економије са нативизмом и ауторитаризмом” (Piccolino and Puleo 2022). У изборном манифесту под називом „Спремни да оживимо Италију”, истиче се да су ово „одлучујући избори да се затвори једна, по Италију, несрећна историјска фаза у којој је у току десет година било седам влада, а левича увијек у власти, чак и мимо воље народа. Био је то период у коме се одустало од одбране националних интереса” (Il programma Pronti a risolvere l'Italia 2022, 2–3).

Уочљиво је да нема потенцирања националне преференције у многим сегментима, нпр. нема давања приоритета италијанским држављанима у социјалним услугама, док се у односу према имигрантима промовише социјална и радна инклузија странаца. Прва тачка изборног програма понавља које су то примарне вриједности за које Браћа Италије настављају да се боре: „Породица је темљни елемент друштва и оно чини једну нацију сувереном и духовно јаком” (*Sostegno alla natalità e alla famiglia*, 5–6). У вези са односом према ЕУ, нема захтјева о напуштању еврозоне и чланства у ЕУ. Предлаже се реформисање пројекта европских интеграција, при чему се Европска унија види као Европа отаџбина (ово је ранија идеја Европе народа). Истиче се да се Италија као колијевка западне цивилизације, оснивач Европске уније и Атлантског савеза, после дугог периода своје маргинализоване улоге под љевичарским владама, мора вратити челним позицијама у Европи, Медитерану и на међународној сцени. Овим се сада јасно потврђује одређеност за наставак учешћа у европском интегрисању (*Il programma Pronti a risollevere l’Italia 2022*, 37).

Изборни манифест Браће Италије из 2022. године симболично по свом називу „Спремни да оживимо Италију” подсјећа на први програм Мусолинијеве фашистичке партије, из марта 1919. године, која је себе представљала као „покрет оздрављења Италије” крајњи циљ је, у оба случаја, добробит Италије.

Мелони је предизборну кампању 2018. године започела говором у Латини, предграђу Рима које је 1932. године подигао Мусолини, појавивши се заједно са Мусолинијевом унуком, када је изјавила како поново жели освојити Латину као историјски симбол италијанске деснице. Али, у свом првом званичном обраћању у парламенту, након што је положила заклетву као премијерка Италије у октобру 2022. године, она је истакла приврженост Европској унији и изрекла, до сада, своју најоштрију осуду фашизма, да су Мусолинијеви расни закони из 1938. године били најгори тренутак у италијанској историји, те да никада није симпатисала антидемократске системе, укључујући фашизам (Roberts 2022).

Развојни пут Браће Италије до садашње позиције водеће десничарске странке нам показује да, иако ова партија има фашистичко поријекло и „постоји одређени степен толеранције партијског руководства према фашистичким ставовима у интересу одржавања подршке неке своје базе” (Piccolino and Puleo, 2022), она

званично не прокламује фашизам, тако да за њен успон и изборне резултате нису заслужне фашистичке идеје већ умјеренији политички приступ, заузет на врхунцу промоције политичког радикализма, и помјерање према политичком центру уз ширење гласачке базе. У једној од видео порука у последњој изборној кампањи, Мелони говори да је италијанска десница, већ деценијама, фашизам предала историји, те да недвосмислено осуђује фашистичко потискивање демократије и антијеврејске законе, а да су Браћа Италије данас сличнија британским торијевцима и америчким републиканцима (The Guardian 2022), што нам је још једна потврда да се не ради о неофашистичкој већ конзервативној партији, која мудро и вјешто користи фашистичку мантру у популистичке сврхе.

УТИЦАЈ ИЗБОРНОГ СИСТЕМА И ЗАМЈЕНА УЛОГА ЉЕВИЦЕ И ДЕСНИЦЕ

Према резултатима ванредних, општинских избора из 2022. године, коалиција деснице у саставу *Fratelli d'Italia*, *Lega* и *Forza Italia* освојила је 43,8% гласова, и то у Сенату 115 мандата, а у Дому посланика 235 мандата. По појединачним резултатима, *Fratelli d'Italia* је најјача странка у коалицији са освојених 26% гласова (у оба дома), док је Берлусконијева *Forza Italia* освојила 8,3%, а *Lega* је освојила 8,9% гласова. На изборној мапи територијалне подјеле гласове уочљиво је да је цијела Италија, осим Кампаније, обојена плавом бојом којој се означава десница (Elezioni politiche 2022). На претходним општинским изборима, 2018. године, *Fratelli d'Italia* имала је 4,35%, *Forza Italia* 14,4%, *Lega* 17,6%, а највише покрет *M5s* 32,2% гласова (Elezioni politiche 2018). Након ових избора владу су формирали *M5s* и *Lega*. *Fratelli d'Italia* је на својим првим општинским италијанским изборима 2013. године освојила 1,96% гласова.

У анализи успјеха фашистичког крила италијанске деснице морамо узети у обзир да је италијански изборни систем сложен и прилично је комплексно задовољити све услове да се освоји сенаторско/посланичко мјесто. Према важећем изборном закону из 2017. године, Италија има комбиновани изборни систем (*Rosatellum*)⁴ у коме се дио мандата додјељује према већинском, а дио према

⁴ Уобичајено је да се изборни системи називају по презимену предлагача изборног закона, 2017. године то је био Еторе Розато (*Ettore Rosato*).

пропорционалном систему (већи дио мандата). Двodomни италијански парламент има 400 мјеста у Дому посланика и 200 мјеста у Сенату. Цензус је 3% за странке које на изборе излазе самостално, а 10% за коалиције. Италијански изборни систем још од раније „практично од оснивања Републике (1946) конституисан је тако да су коалиционе владе нужност” (видјети Sartori 2002, 92), тако су коалиције, а не појединачне странке, главни актери у политичком животу (Sesar 2018, 17). Значај је у укидању разлика између избора за Дом посланика и Сенат, важе готово иста правила и наглашава се важност формирања предизборних коалиција што значи да производи учинке који *de facto* свакој опцији која пређе 40% осигуравају парламентарну већину (Stanić 2022, 29).

Јачање деснице у Европи је директна посљедица ланчаног низа криза (свјетска економска криза, мигрантска криза, Брегзит, корона-криза и садашња Украјинска криза), али и промјена унутар читавог либералног поретка што изазива и трансформацију класичне левнице и деснице. Десни популисти боље се сналазе у временима криза, појачаних поларизација, које носе несигурност и страхове и у којима јачају спољнополитичке тензије. Док је левница по правилу увијек интернационалистичка, десница се окреће новонађеним непријатељима и „опасним другима”. Времена криза су, по правилу, вријеме за покрете који су ауторитарни, избацују вођу (Politika 2022).

Левница је у Италији готово пет деценија имала чист политички простор за дјеловање усљед изолације деснице чији процват почиње тек 1993/94. године када су грађани због разочарења у корумпирану владајућу класу били у потрази за новим политичким снагама. Поред Берлусконијеве *Forza Italia*, посебно је популарност имала *Alleanza Nazionale* због својих тежњи да реafirмише политику закона и реда и позива на бригу о држави, дужности да се одговори на пријетње по национални идентитет као што су имиграција и сецесионистичке тежње. Већ тада се успјех деснице, и поред њене хетерогености, објашњава са два фактора: непријатељством великог дијела италијанског друштва према левници и појавом новог лидера, успјешног предузетника Берлусконија, који је наступио са концептом уједињења (Tarchi 2013, 707).

Анализе показују да су за Мелонијеву гласали највећим дијелом припадници нижег средњег слоја, углавном радници италијанске индустрије, то су по традиционалном политичком обрасцу раније били гласачи левнице (радничка класа). У Италији је дошло до рокаде бирачког тијела, па се стиче утисак да „левница више не постоји, зато

што су они којима је повјерена брига за радништво данас снажни заговорници слободнотржишног принципа и корпоративног сектора” (Stanić 2022, 32).

Одговор на питање зашто у овим временима европских криза политички боље пролази ауторитарно-популистичка десница у земљама које имају дугу и развијену љевичарску традицију и културу, као што су Италија и Шведска, према Стојиљковићу је у томе што је повратак националне лојалности и затворене, „себичне” политике велфер шовинизма у којој се брига за позицију друштвено рањивих усмјерава на домицилно становништво погонско гориво деснице. Ради се и о реакцији на унификаторску и евроцентричну политику бриселске администрације, а „баук популизма” који кружи Европом за своју основу има позив повратка на старе, провјерене обрасце нације и расе, вјере и породице (Stojiljković 2022). Тако је готово вишедеценијско слабљење љевице један од узрока јаке деснице у чији дискурс прелази и традиционална љевичарска проблематика.

Пандемија *Covid-19* била је доба када су љевица и десница у Италији дефинитивно замијениле улоге, посебно са аспекта људских права и слобода. Због почетног колапса ЕУ институција готово потпуно је изостала помоћ Италији која је већ у марту 2020. године била земља са највећим бројем умрлих (Ministero della Salute 2020). Свој политички крах са почетка пандемије, Унија је ублажила у јулу 2020. године када је усвојен Европски план опоравка у износу од 750 милијарди евра, од чега ће готово трећину средстава добити Италија као најтеже погођена чланица, тачније 191,5 милијарди евра (Evropski plan опоравка 2020). Италијанске власти су од почетка пандемије увеле веома ригорозне мјере у борби против вируса које су неминовно водиле економском колапсу и угрожавању људских права и слобода. Ово су бити разлози пада Контеове владе (од маја 2018. до фебруара 2021. године), а дјелимично и Драгхијеве владе националног јединства чији су дио биле и неке десничарске странке (од фебруара 2021. до јула 2022. године), али и успона Браће Италије. Најригорозније мјере, попут тзв. *Green Pass*-а и обавезног вакцинисања, уведене су од стране кадра љевице који се налазио на челу министарства здравља. „Створило се друштво неслободних и неједнаких”, а инаугурисали су га они које се залажу за „слободу и једнакост”⁵ (Stanić 2022, 32). Против ауторитарног поступања према

⁵ Период друге Контеове владе, од 2019. године до фебруара 2021. године, коју су чиниле љевичарске странке, демократе и Покрет пет звјездица.

грађанима, отворено се побунила једино *Fratelli d'Italia*, која није била дио Контеове владе нити сљедеће Драгхијеве владе. Иако се ово може тумачити као још један популистички потез Мелони да странка са фашистичком симболиком устаје против ауторитарних мјера, ово је био један од њених добитних корака што је показао тријумф на изборима 2022. године који су показали да су „странке деснице придобиле некадашње бираче љевнице, надограђујући властити националистичко-противмигрантски дискурс порукама усмјереним према нижем средњем слоју, радништву и сељаштву” (23).

ОЧЕКИВАЊА ОД ДЕСНИЧАРСКЕ ВЛАДЕ

У анализама о томе шта се може очекивати од десничарске владе на челу са Мелони као кључне области у којима може доћи до заокрета у односу на политику ранијих влада издвојене су: однос са Европском унијом (укључујући и еврозону), економска и фискална политика. Општи закључак је да је наставак *statusa quo* најлакша и најбоља опција, када се ради о неконвенционалним владама као што ће бити ова. Став око изласка из еврозоне се промијенио у односу на период од прије неколико година, ризик реденоминације је сада веома мали. Минимални ризици постоје јер се не зна да ли ће десничарска влада дугорочно одржати конструктиван приступ са ЕУ, посебно у вези са предстојећом фискалном консолидацијом и Европским планом за опоравак, чији је Италија највећи корисник. Предизборни манифест Браће Италије указује на тежње ка реформама Европског пакта о стабилности и расту (тиче се координације фискалних политика у ЕУ) и постоје индикације да би десничарска влада могла покушати значајно да модификује садржај националног плана опоравка чије је уредно спровођење услов за повлачење средстава из Европског плана опоравка. Идеја Европе Мелони није баш конвенционална, она Европску унију види као конфедерацију држава, које би сарађивале на политичком плану, али би се финансијске одлуке доносиле на националном, а не на наднационалном нивоу (Oxford Economics 2022).

Десничарска коалиција очекивано је побиједила и освојила солидну парламентарну већину, али то није двотрећинска већина која би десничарској влади омогућила да врши измјене устава без референдума, што би потенцијално донијело радикализацију њених политика. Ризик од тензија са ЕУ и западним партнерима у НАТО савезу је минималан у блиској будућности, али постоји.

Очекује се да ће Мелони наставити да потискује свој некадашњи евроскептицизам. Постоји ризик да ће њено релативно скоро окретање ка умјереним позицијама бити кратког вијека, посебно ако њена популарност опадне у било ком тренутку. У јавности се и даље помиње да је 2014. године водила кампању за укидање санкција Русији и подржала референдум о припајању Крима Русији (The Economist Intelligence 2022).

ЗАКЉУЧАК

У Европској унији већ дуже од деценију траје „доба криза” које је савршена подлога за дјеловање и раст десничарских странака унутар држава чланица што представља опасност за урушавање темеља самог европског либералног пројекта. Убједљива побједа радикалне десничарске коалиције у Италији, земљи оснивачу Европске уније, оцјењује се као забрињавајућа јер је предводница коалиције, *Fratelli d'Italia*, партија која је потомак Мусолинијеве фашистичке странке. Међутим, страх од јачања фашистичких тенденција у Италији је неоснован јер је успон Браће Италије примјер како се обриси фашистичких идеја, прије свега идеја јаке италијанске државе, популистички користе у циљу маркетинга, али у стварном политичком дјеловању јачање ове партије резултат је постепеног помјерања од радикалне деснице ка центру и повезивању десничарских и љевичарских централних тема у једну цјелину.

Основна идеолошка обиљежја радикалних десничарских странака су: нативизам, ауторитарност и популизам. Савремена радикална десница за разлику од фашизма, са којим се најчешће повезује, прихвата демократију и политички плурализам. Фактори који су у најширем смислу подстакли успон радикалне италијанске деснице, посебно њеног тзв. фашистичког крила, су: чланство у Европској унији, особеност класичног италијанског фашизма, трансформација класичне љевице и деснице у постлибералном времену и комплексан италијански изборни систем. Ђорђа Мелони, садашња италијанска премијерка, заступа идеју о концептуално другачијем уређењу Европске уније које сходно томе шта је у ком тренутку популистички примат може да садржи и приједлоге о италијанском изласку. Тренутно се званично определијелила за умјеренији став према ЕУ који је и најисплативији с обзиром да су Италији, у економском смислу, дугорочно неопходна средства

европске заједнице за санирање последица пандемијског колапса. Међутим, ризик од погоршања односа са Европском унијом постоји јер све три странке десничарске коалиције имају изразите популистичке тенденције и врло лако могу активирати тензије са европским партнерима посебно око спорних питања: украјинска криза, имиграциона и фискална политика.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Хејвуд, Ендру. 2005. *Политичке идеологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Babić, Mislav. 2020. „Savremena radikalna desnica u Italiji: koliko (post)fašizama?” *Diplomski rad*. Univerzitet u Zagrebu: Fakultet političkih znanosti. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:114:940526>.
- Baković, Biljana. 2022. „Šta se krije iza uspona desnice u Evropi?” *Politika*, 3. oktobar, 2022. <https://www.politika.rs/sr/clanak/519444Sta-se-krije-iza-uspona-desnice-u-Evropi>.
- Burni, Aline. 2018. “Extreme right parties in Europe today: definition and electoral performance.” *Revista Estudos Políticos* 9 (17): 124–141. doi:10.22409/REPV9I17.39854
- Donà, Alessia. 2022. “The rise of the Radical Right in Italy: the case of Fratelli d’Italia.” *Journal of Modern Italian Studies* 27 (5): 775–794.
- Fratelli d’Italia. 2013. “Le sfide per l’Italia.” *Fratelli d’Italia*. <https://www.fratelli-italia.it/le-sfide-per-l-italia-9-gennaio-pomeriggio/>.
- Fratelli d’Italia. 2017. “Le tesi di Trieste per il movimento dei patrioti.” *Fratelli d’Italia*. <https://www.giorgiameloni.it/tesitrieste/>.
- Freeden, Michael, ur. 2006. *Političke ideologije*. Zagreb: Algoritam.
- Griffin, Roger. 2006. „Interregnum ili konačnica? Radikalna desnica u postfašističko doba.” U *Političke ideologije*, ur. Michael Freeden, 167–188. Zagreb: Algoritam.
- Gruppo, Gredi. 2018. “Elezioni politiche 2018.” *La Repubblica*. <https://elezioni.repubblica.it/2018/senatodellarepubblica>.
- Gruppo, Gredi. 2022. “Elezioni politiche 2022.” *La Repubblica*. <https://elezioni.repubblica.it/2022/elezioni-politiche/>.

- Ignazi, Piero. 1989. "La Cultura Politica del Movimento Sociale Italiano." *Rivista Italiana di Scienza Politica* 19 (3): 431–465. doi: 10.1017/S0048840200008650.
- Ignazi, Piero. 2005. "Legitimation and Evolution on the Italian Right Wing: Social and Ideological Repositioning of Alleanza Nazionale and the Lega Nord." *South European Society and Politics* 10 (2): 333–349. doi:10.1080/13608740500135058.
- Ignazi, Piero. 2006. *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Luks, Stiven. 2006. „Levica i desnica – velika dihotomija dvadesetog veka.” *Republika XVIII* (372–373). <http://www.republika.co.rs/372-373/15.html>.
- Lutovac, Zoran, ur. 2017. *Populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Ministero della Salute. 2020. "Covid-19 – Situazione in Italia." *Ministero della Salute*. <https://www.salute.gov.it/portale/nuovocoronavirus/dettaglioContenutiNuovoCoronavirus.jsp?lingua=italiano&id=5351&area=nuovoCoronavirus&menu=vuoto>.
- Merrigi, Simone. 2016. "Alleanza Nazionale: tra postfascismo e crisi identitaria." *Études Sur La Région Méditerranéenne* 15: 95–104.
- Mudde, Cas. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, Cas. 2014. „Krajnja desnica na europskim izborima 2014. godine: nešto novoga, mnogo staroga.” *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 5 (18): 13–19.
- Pasquino, Gianfranco. 2007. "The Five Faces of Silvio Berlusconi: The Knight of Anti-politics." *Modern Italy* 12 (1): 39–54. doi: <https://doi.org/10.1080/13532940601134817>.
- Piccolino, Gianluca, and Leonardo Puleo. 2022. "Between far-right politics and pragmatism: Assessing Fratelli d'Italia's policy agenda." *London School of Economics and Political Science*, October 6th 2022. <https://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/2022/10/06/between-far-right-politics-and-pragmatism-assessing-fratelli-ditalias-policy-agenda/>.
- Politico. 2023. "Italy – National parliament voting intention." *Politico* <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/italy/>.

- Roberts, Hannah. 2022. "Giorgia Meloni rejects fascism and embraces EU in first speech." *Politico*, 25 October 2022. <https://www.politico.eu/article/italy-prime-minister-giorgia-meloni-fascism-eu-first-speech/>.
- Sartori, Đovani. 2002. *Stranke i stranački sustavi*. Zagreb: Politička kultura.
- Sesar, Paula. 2018. „Reforme izbornog sustava 2013–2017 i promjena stranačkog sustava u Italiji.” *Političke analize* 9 (33–34): 13–19.
- Stanić, Damjan. 2022. „Italija u čvrstom zagrljaju desnice: kontekstualizacija izbornih Rezultata.” *Političke analize* 11 (42): 27–36. Zagreb: Hrvatsko politološko društvo.
- Stanovčić, Vojislav. 1975. „Karakteristike prvih fašističkih programa.” *Politička misao* 4: 26–46.
- Stojiljković, Zoran. 2022. „Bauk populizma nad Evropom: zašto desnica, a ne levica.” *UGS Nezavisnost*. <https://nezavisnost.org/bauk-populizma-nad-evropom-zasto-desnica-a-ne-levica/>.
- Tarchi, Marco. 2013. "What's Left of the Italian Right?" *Studia Politica: Romanian Political Science Review* 13 (4): 693–709.
- Traverso, Enzo. 2019. *New Faces of Fascism: Populism and Far Right*. London i New York: Verso.
- The Guardian. 2022. "Scepticism over Giorgia Meloni's claim 'fascism is history' in Italian far Right." *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2022/aug/11/scepticism-over-giorgia-melonis-claims-fascism-is-history-in-italian-far-right>.
- The Economist Intelligence. 2022. "What to expect from Italy's right-wing government?" *The Economist Intelligence*. https://country-eiu-com.translate.google.com/article.aspx?articleid=1972456580&Country=Italy&topic=Politics&subtopic=Forecast&subsubtopic=International+relations&_x_tr_sch=http&_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=sr&_x_tr_hl=sr&_x_tr_pto=sc.
- Vincent, Andrew. 1995. *Modern political ideologies*. Oxford, UK: Cambridge.
- Vincent, Andrew. 2006. „Moć i praznina: nacionalistička ideologija u dvadesetom stoljeću.” U *Političke ideologije*, ur. Michael Freeden, 189–218. Zagreb: Algoritam.
- Veselinović, Velimir. 2016. „Desne političke stranke: ideologija, pojmovi, vrste.” *Međunarodne studije* 16 (1): 55–83.

Danijela Lakić

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

THE FACTORS OF THE RISE OF ITALIAN RADICAL RIGHT WITH THE REFLECTION ON ITS FASCIST ELEMENTS

Resume

The topic of the paper is the Italian radical right, which won a landslide victory in last year's elections and formed the most right-wing government since World War Two. The aim of the paper is to determine the reasons for strengthening the Italian right's fascist wing through the analysis of its history and the circumstances of its activity and to show whether the fears of the European Union that fascism returned to one of its founding countries are justified. The main difference between the modern radical right and fascism is its acceptance of democracy and political pluralism. It is fundamentally different from classic fascist parties, it is characterized by populism and not elitism, nativism instead of racism, it is not autocratic but democratic. Up until the nineties, the term right was equated with fascism in Italian political discourse, so a true right did not even exist as a regular actor in political life. The conclusion of the paper is that Italy never truly broke with fascism, the process of defascification was not carried out in its entirety. The victory of the radical right, in which the youngest party, Fratelli d'Italia, which is the offspring of Mussolini's party, dominates is the result of the EU membership itself and the waves of crises it faces, the specificities of the Italian political system, the peculiarities of Italian fascism, a general weakening of liberal order with the transformation of the left and the right. The right did not win a two-thirds majority in the Parliament which is a prerequisite for the government of the right to alter the constitution without a referendum, and so the legal realization of radical policies is under control. There is minimal risk of the deterioration of relations with the European Union because, regardless

of the current more moderate approach, Giorgia Meloni advocated the abandoning of the Eurozone and conceptually different structure of The Brussels regime.

Keywords: Italy, radical right, fascism, the European Union

* Овај рад је примљен 23. априла 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 341.231.14
DOI: 10.5937/pr77-44393
Прегледни рад

*Andrea Jovanović**
Institute for Political Studies, Belgrade

IN THE REALM OF FREEDOM, EQUALITY, AND PROPERTY: IDEOLOGICAL ASPECTS OF HUMAN RIGHTS

Abstract

This paper deals with the question of ideological characteristics of human rights by using conceptual and critical–historical analysis. It first examines the different ideological conceptions of human rights by analyzing them from three distinct conceptions of ideology: critical, neutral, and functionalistic. It then proceeds to the critique of the neutral and functionalist conceptions and advocates instead for the critical conception as the most fruitful analytical frame. It concludes that the critical approach is the most suitable for explaining the complexity of the phenomenon of human rights as ideology, including their contradictions but also their emancipatory potential within and beyond the capitalist social and economic system.

Keywords: human rights, a critical conception of ideology, a neutral conception of ideology, a functionalist conception of ideology, capitalism

INTRODUCTION

Year 2018 was a year of important anniversaries – it marked 100 years since the end of World War I as well as the 70th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR). Anniversaries

* aerdna.1112@gmail.com

can play an interesting role in the Western linear conception of time: they usually represent an opportunity to draw the line between specific historical event from the past and the place the world finds itself in a particular moment of the present. They allow for comparison and give timeframe for measurements of achievements and/or failures of certain values in terms of “progress” or “regress”. If the anniversary is attached to something that is perceived as a “good” side of history, as it was the case with these two anniversaries of 2018, marking it has a ceremonial character of celebration. And yet, the gathering in Paris on World War I remembrance on November 11th 2018 left little room for optimism.

Namely, French President Emmanuel Macron gave an apocalyptically intoned speech at the event. Although not literally speaking of “human rights”, by defending the “universal values” of France against “old demons of nationalism”, praising the institution of the United Nations and talking about “moral values” that “keep a nation alive”, Macron’s speech can be read as a passionate defense of human rights (Nakamura, Min Kim and McAuley 2018). Ironically, only weeks after this remembrance event, some other “demons” have come to haunt Macron himself – they have been wearing yellow vests and asking for economic and political justice (BBC 2018). So, once again in history, Paris was set on fire, only not by “nationalists”, but by those who felt excluded from this “universality” Macron had been so heart-warmingly defending before he sent the police on the streets to deal with the protestors. This begs an old question: who counts as “human” and who doesn’t? And what are human rights?

This short description of the events that have been conveniently happening in the birthplace of modern democratic societies and the values of human rights – France – serves to a context for the problem this paper is linked to: questioning of the human rights doctrine. In short, the crisis of human rights. Such crisis is of course much older than the events in France described above. One might say that doctrine of universal human rights has been in different crises since the dawn of their international institutionalisation in the middle of the 20th century. However, it was during 2000s that this topic gained special attention within social and political sciences and it has been continuously emerging on and off since then.

There were many different approaches to the understanding of this problem. Some authors went back to the historical and theoretical roots of human rights and tried to understand the nature of their intrinsic characteristics (if there are some) that can lead to their crisis (Douzinas

2007, 3–33; Žižek 2005, 115–131). Others focused on what can be called “ideological character of human rights”, under the impression that it was “human rights ideology” that imposed itself as the only ideology in now famous Fukuyama’s post-ideological time, and that a human rights crisis should be understood as an ideological crisis (J. Nathan, 2012; David 2018).

Nevertheless, regardless of the positive or negative answers to the most simplified version of these investigations, namely, the question: are human rights ideology or not, one meta-question should be asked first in order not to fall into the trap of explaining one complicated notion by the other that’s equally or even more complicated itself. Therefore, if human rights are to be conceptualised as an ideology, *which* conceptualisation of ideology this refers to?

The aim of this paper is to show that this meta-question and different answers to it are not some forms of abstract philosophical pedantry, but are essential for the deeper and comprehensive understanding of logic, function(s) and goals of human rights since their origin up to this day. Consequently, this paper analyses how the conception of human rights changes when they are perceived from the three different conceptions of ideology: (1) critical, (2) neutral and (3) functionalist view of ideology. In doing so, I try to show both strengths and weaknesses of each perspective, and give reasons for why I believe that the first, critical perspective is the most fruitful in striving to understand ideological sides of human rights.

HUMAN RIGHTS AS IDEOLOGY, BUT WHICH IDEOLOGY

Although the word itself entered the common language a long time ago, even the everyday usage of “ideology” is characterized by ambivalence. Depending on the context, the term is being used as a word with strong negative connotations (e.g., in order to discredit someone’s view or positions as a “mere ideology”), as a way to describe someone’s worldview in a neutral manner (e.g., “me and her share different ideologies”), or it can purely refer to political orientation (e.g., “that party has liberal ideology”). Interestingly enough, these common-sense perspectives have not become frequent in the everyday discourse by accident – they actually reflect ambivalences and differences between the theories of ideology themselves.

While the term has a broad scope of usage in social sciences and humanistic theories, its origin and contemporary usages are tightly connected to Marxist traditions. The first appearance of the term “ideology”

was in early XIX century France – enlightenment aristocrat Antoine de Tracy coined the term with its quite literal meaning: the science of ideas (Destutt de Tracy 1992). In the spirit of the epistemological optimism of the rationalistic and mechanistic worldview of the epoch, Tracy believed that dualism between materialism and idealism can be overcome by viewing senses and ideas as one and the same phenomenon, and in doing so, he claimed that for the understanding of the nature of the world of ideas, one should simply follow the same principles that existed in natural sciences of the time (292). By implication, ideology, the science of ideas, will have the same practical consequences as the natural sciences have. In other words, if one educates himself in good and truthful ideas, he will lead good and truthful life, be it personal or social.

Ideology in this sense was very popular among pre- and post-revolutionary intellectual and political circles in France. Later on, however, Tracy's political and economic views led him to a conflict with Napoleon, who then used the term ideology to discredit De Tracy as a “plain ideologist”, as someone who has no relation to the “real” material world and is in a way lost in abstract ideas that are not only useless but harmful for practical life (Rehmann 2013, 20). This was obviously not in coherence with Tracy's philosophical stances, but Napoleon was losing a war with Russia and decided to use Tracy and other *ideologists* as scapegoats and lay the blame in the eye of the public on them (19).

Apart from scholars particularly interested in the philosophies of 18th and 19th century France and/or historians specialized in Napoleon studies, the term “ideology” would have probably been lost from wider use and understanding if it wasn't for Karl Marx. It was he who took this Napoleonic negative conception of ideology and used it in his and Engels' theoretical disputes with neo-Hegelian scholars of his time in order to discredit them in the similar manner Napoleon did – as those who do not interfere themselves with the real existing material world.¹ After the renaissance of their *German Ideology* in the thirties of the 20th century, a text written in 1846 and intentionally never published during Marx's lifetime, “ideology” gained a very important place in Marxist traditions that continue to develop today. Furthermore, the concept spread out from the Marxist circles and entered social and political sciences, as well as ordinary everyday discourse.

It is impossible to draw all the distinct meanings and conceptions of “ideology” in this short manner. For the purposes of this paper, I will

¹ It was also a convenient word play: “German idealism” that becomes “German ideology”.

make the methodological division into three different conceptions of ideology: critical, neutral, and functionalist. The axis of the division of the first two is almost self-explanatory. The critical approach sees ideology in a critical (not necessarily negative) manner, as something that belongs to a specific historical system (i.e., class societies), and that can be *overcome*. Neutral tradition sees it as something with no normative or moral features, be them positive or negative, and is deeply connected to the understanding of it simply as a “worldview”. In neutral conception, ideologies are many and ever-present, while in the critical – science can fight against it and demystify it (Rehmann 2013, 52–54). And, unlike critical approach that shares the idea of overcoming ideology with the overcoming of class societies, neutral approach perceives it as ahistorical, ever-present fight between different ideologies, where the dominant one is the one that wins in these ideological battles.

The third conception, the functionalist one, is included here for different reasons. Namely, depending on the author or tradition, functionalist conception can be either critical or neutral. It can also share some of the features with the first, and some others with the latter. Since the main feature of this conception is the view that ideology has a functional role in the society, i.e., that is somehow being instrumentalised by a system for its own reproduction, the usual negative critiques of “human rights as ideology” are based precisely on this conception of ideology itself, rather than on the critical one (which may seem more intuitive at first sight).

The next part of the paper therefore examines what becomes of the conception of human rights when it is “pulled through” these three distinct conceptions of ideology. Consequently, the next three parts of the paper analyse the implications that different views of ideology have on seeing human rights as ideology. In order to show that the critical perspective is the most suitable for the analysis of human rights as ideology, the main focus will be on it. Also, it should be noted that many of the characteristics of these conceptions of ideology are not taken into account – the focus is on those that are relevant for understanding of ideological characteristics of human rights and have consequences on the conceptions of human rights.

The critical conception of human rights as ideology

The tradition of critical theory of ideology is connected to Karl Marx, György Lukács, the Frankfurt School, and, most recently, the German school of so-called *Projekt Ideologietheorie*. This part will focus on Marx's original texts particularly since they present the basis for all further developments. Curiously enough, Marx never gave a completed and rounded theory of ideology. Although it was he who effectively introduced the term to social sciences, that legacy is not straightforward and one-sided. "Ideology" is present in many of his early works, it is essential for his critique of religion, and then it suddenly disappears after he moves to his most significant writings – a critique of political economy in his later works, including *Capital*. This shift was not only a shift of interests but represents a theoretical shift, even in the terms of wording, where "ideology" becomes replaced by the term "fetishism" (Rehmann 2013, 43).²

Before moving to the analysis of fetishism, it is important to explain to which end and purposes "ideology" served in earlier Marx's works since it does represent the true beginning of theories of ideology as such. The dispute in which "ideology" emerges belongs to the much broader philosophical division between materialism and idealism. To simplify it, the main question was: what has the epistemological primacy, ideal or material world? Do ideas form the material world, or does the material world give the rise to the ideas? Marx stood on the materialistic positions which partly relied on the previous works of another philosopher's, Ludwig Feuerbach, investigations of religion (Feuerbach 1989). However, he did not support what he saw as "vulgar materialism" – the ideas do not automatically arise from the fixed material relations, but those relations themselves are dynamic and are the results of social human activity and life-process (Marx 1998, 43). But ideas also do not arise in a fashion that is politically and socially neutral³, and they entail a certain character of inversion: they appear as if they are epistemologically primal, and that "manoeuvre" is what Marx saw as ideological character of consciousness. "If in all ideology men and their relations appear upside-down as in

² There is not enough space here to carefully elaborate this development in Marx's theory, especially since the interpretations of those are numerous. The parts that are important for this topic will be later taken into the account. For further readings, see, for example: Althusser 203, 221–307.

³ This point will be more important in the part that deals with the functionalist conception of ideology.

a *camera obscura*, this phenomenon arises just as much from their historical life–process as the inversion of objects on the retina does from their physical life–process”, (42) Marx asserts. Such conception of ideology preserves dualistic point of view, and implies that ideology is a phenomenon of human mental activity and a type of false consciousness that follows and reflects in an untrue manner the relations that exist in material world. To put it in the simplest manner, ideology is a conceptual reflexion of social relations that however appears prior to them.

Nevertheless, in the context of the critical conception of human rights as ideology, I believe that Marx’s later theory focused on “fetishism” is more important than these earlier positions revolving around “ideology”. It is not only because Marx himself to a certain extent rejected such positions, and decided never to publish them, but because in one passage of *Capital*, he speaks explicitly of what can today be seen as foundational human rights. Namely, after his elaborations on the workings of fetishized mystifications rooted in the capitalist mode of production, he says that the sphere of (capital) circulation is “in fact a very Eden of the innate rights of man. It is the exclusive realm of Freedom, Equality, Property and Bentham” (Marx 1982, 123). What does this actually mean? Marx nurtured deeply historical and critical form of thought. In his analysis of capitalist mode of production, it was important to find its *differentia specifica* and explain it. Compared to the previous slavery and feudal class systems, Marx detected that the capitalist system was the first-class system that introduced a strong logical division of political and economic sphere and power (Wood 1995, 19–49). It seems that it could be precisely this division that Marx saw as a root and condition for the occurrence of human rights.⁴

Namely, while in both slavery and feudal-based societies, political and economic power was concentrated in the “hands” of one dominant class (slave owners or feudal lords), and there was a strong and clear hierarchical structure supported by adequate worldviews (“natural order”, religions, etc), where slaves and serfs were seen as “lesser” beings, the capitalist system brought a historical *novum*: Freedom, Equality and (a capitalist form of) Property. In order for the capitalist system to work,

⁴ As Rehmann notes, Marx was well aware that this logical analysis is not historically accurate, which is one of the reasons he wrote the last, and the only historical chapter in his 1st volume of *Capital*, named *Primitive accumulation*. But our analysis is focused on the *logic* and *structure* of human rights as ideology, while it is important to have in mind that historical advances and events have their own modes of unfolding, usually without clear scheme and with the high impact of arbitrariness.

members of society must be *formally* equal and free. For a worker to be a worker, and not a serf or a slave, he/she must be *free* to sell his/her labor power (his/her “property”) and he/she must be *equal* to the capitalist (who has capital as his/her “property”) to enter this agreement where the two equal sides exercise a *fair exchange*.

This is one of the reasons why Marx moved from his early conception of ideology as “false consciousness” to what he later called in *Capital* “objective forms of thought” (Marx 1982, 163–178). These ideological thoughts, if ideology is to be understood in this critical manner, are not simply false: they are both *imaginary* and at the same time *real* (Rehmann 2013, 47). It appears that here Marx refuses the duality between ideal and material world that had been present in his earlier works, as well as the idea that ideology somehow entails an untrue (false) relation to the world. What does that mean? The objectivity of forms of thought means they are “real” because they are *adequately* representing the relations of capital-based societies on the level of capital circulation i.e. level of exchange, and yet, they are however “imaginary” because they are inverted representation⁵ of what is happening on the level of capitalist production where the *secret of exploitation* (extraction of surplus value) is unfolded based on the specific character of capitalistically defined labour to produce value bigger than its own.⁶ In other words, it is not people’s perspective on the capitalist societies that is “false” (it is in fact rather objective or adequate), but it is reality itself that is inverted by the very logic of capitalist production.

In relation to human rights as an ideology from a critical perspective, this position can be summarized in the following three points. (1) Capitalist separation of political and economic power pushed the economy to the private sphere where it is being ruled by private property and market laws. The political sphere is there to guarantee, in one particular social form or the other, the safety of this private sphere and this separation itself (Wood 1995).⁷ (2) On the level of capitalist circulation, individuals appear

⁵ “Inversion” is the notion that Marx kept from his earlier work of defining ideology as *camera obscura*, as explained before.

⁶ Distinctions of capitalist circulation and production, as well as capitalist exploitation, are too big of issues to be dealt with here. For the arguments that support the perspective being utilized in this paper, see: Heinrich 2012, 99–141.

⁷ It is important to note that this is the point on which almost all theories of human rights agree upon, from Marx, Rawls to Hayek and Nozick. The point of departures is the scope of functions of the political sphere, but all of them are taking account the division itself (see: Nozick 2013; Rawls 1985).

as free and equal to enter the process of fair exchange, and all possess a right to private property. The ideological notions of human rights come from here: human rights are both real and imaginary, as explained above. (3) On the level of capitalist production, “secret exploitation” is taking place, unlike in previous class societies, where extraction of surplus was evident and transparent and its “just” character was guaranteed by the conceptual support of hierarchy. It is not secret because “Monsieur le Capital” is deceiving and wants to “steal”, but because the very logic of capital-based production pushed it to the sphere of private and invisible (Heinrich 2012, 96–97).

Combining points (1), (2) and (3), it is possible to derive the conception of human rights as ideology from the critical perspective of ideology. Human rights are therefore ideological, i.e., real and imaginary notions and they function as “objective forms of thoughts”. They are historically specific to capitalist society due to its separation of political and economic spheres. In that manner, they are both presuppositions of capital-based production as well as the results of the rendering of its logic. In being the form of capitalist ideology, human rights can be transcended with the overcoming of society based on capitalist production. Hence, the critical view of human rights as ideology is not necessarily a negative one: this critique contains more of a Kantian approach, namely to explore and explain conditions and limits of certain phenomena. Since Marx did also believe that capitalist logic is not without a fallacy, but on the contrary – it is full of its own contradictions, human rights can be utilized also as a weapon *against* capitalism. This will be further discussed later.

Neutral conception of human rights as ideology

In his book on theories of ideology, German philosopher Jan Rehmann notes that it is “remarkable that both the ‘official Marxism’ of the Second International and the ‘Marxism–Leninism’ of the Third International carried out a ‘neutralization’ of the concept of ideology that all but eliminated Marx and Engels’s ideology–critique” (Rehmann 2013, 61). This happened for many reasons, of which the most important are (1) influence of Stalinism to form USSR state–ideology based on “class–standpoint” (61) and (2) Lenin’s vulgar interpretation of Marx’s topological division of social relations to material base (economy) and ideological superstructure (different ideologies). This is why the neutral conception of ideology is represented mostly in Marxism–Leninism

tradition, with the exception of György Lukács, and, to a certain extent, by Gramsci and Althusser (147–179).

By seeing ideology as something that “merely constitutes” conceptual superstructure above the material base, neutral conception implies that every base will have its own superstructure and that ideologies will differ themselves according to their different material base.⁸ In other words, ideology is just a plain “expression” of class–interest defined by the economic base. Ideology itself cannot be destroyed, it can only become a different ideology (Altiser 2009, 48–52). Given that Marxism–Leninism was influential during the time when two economic systems were struggling with each other to become globally dominant – capitalism and socialism – Lenin believed that the working class has “only [one] choice – either bourgeois or socialist ideology” (Lenin 1960–70, 384). Therefore, in neutral conception, the inversion of reality and ideology disappears, together with Marx’s insistence on objectivity: ideology becomes relative and as such, to put it simply, only (ideal) part of political struggle.⁹

So how can one define ideological character of human rights conceptualized by this neutral position? In contrast to the critical position, human rights stop being real and imaginary forms of thoughts specific to the capitalist mode of production, and become a mere reflection of their supposed material base, which is in modern time either socialist or capitalist mode of production. This line of thought was deeply reflected in the reality of the Cold War period, where the division between Western “blue” (political and civil) and Soviet “red” (social, economic and cultural) human rights was the most striking¹⁰. And although Lenin himself saw the socialist ideology as science, as being “on the right side of history”, by insisting on the ideological choice and vulgar reductionism of ideological to material, this position did neutralize the conception of human rights and made it a notion that can be utilized by different, even opposite “ideological worldviews.” It is interesting to note that the neutral conception of ideology is extensively present even today since ideology is often perceived as a mere worldview or political position. As such, it

⁸ This position so far was deeply criticized for being “reductionistic” and/or “economistic”. Although those objections are very important, this issue will not be thoroughly addressed here because it is not of a huge importance to the topic of analysis.

⁹ For example, in his most developed phase of theory of ideology, Althusser talks about a “proletarian ideology” as a certain mindset that arises from class–struggle as its material basis (Althusser 1995), which can be understood as equivalent to aforementioned Lenin’s “socialist ideology”.

¹⁰ For more about history and development of this division, see: Douzinas 2007, 22–23.

affects the conception of human rights as ideology and the division of “blue and red” is also present in some recent takes on analysis of human rights (see: Leckie and Gallagher 2006).

Functionalist conception of human rights as ideology

Functionalist conception of ideology has its origin in earlier Marx’s writings, such as *German ideology* mentioned before, but for its re–re-actualization and systemic development one should look at Louis Althusser’s take on ideology that focuses on the question of *reproduction* of certain class systems.¹¹ According to him, for a class-based social system to work, the reproduction of subordinated class must be satisfied (Altiser 2009, 8). In the case of capitalism, it is the reproduction of labor power. For Althusser, this “reproduction” should not be thought only in terms of biological or skill–based reproduction, but also in terms of reproduction of its “subordination to the rules of the established order, i.e., the reproduction of subordination to ruling ideology (...) that allows domination of ruling class ‘by words’ (*par la parole*)” (14). Similar to Marxist–Leninist neutral conception, Althusser keeps the base–superstructure division but adds the function of “reproduction” to it. Therefore, the rest of Althusser’s examinations about ideology are devoted to the specific mechanisms and institutions (like church, school, law, etc.) that are allowing and guaranteeing this ideological subordination to happen.

For the purpose of this article, it can be summarized that “a functionalist conception of ideology [is the one] in which the reproduction of ideology serves to reproduce the dominant social system in which it occurs (...)” (Clegg 2008). As noted in the previous section, this conception is usually (though not necessarily) neutral since it is based on the belief that “ideology has no history” (Altiser 2009, 48).¹² Therefore, if human rights are to be seen from the functionalist conception of ideology, they will be seen as a part of the ideological function (i.e., superstructure) of reproducing the subordination to the rules of certain systems (i.e., material

¹¹ Althusser’s view is taken as a representative example, but of course, not all the characteristics dealt with in here necessary belong to him as well.

¹² There are exceptions to this, such as the writings of György Lukács, who does see it in functionalist manner while keeping the critical and not neutral position. This view will not be discussed here since its influence is not of a big importance for the question of functionalist role of human rights as ideology.

base). Although being a socialist himself and seeing ideology from a “negative” perspective, the neutral character of Althusser’s functionalist position leaves the possibility to see ideology (and human rights) in a positive perspective as well, depending on one’s structural position in the class society, but also one’s political choice.

By not having an intrinsically normative character, the functionalist perspective on human rights as an ideology can fall to many different and opposing political and ideological tides. One can, for example, see the function of human rights as a part of reproducing the contemporary dominant global system – capitalism, and still advocate for them to be a tool for making that system better, making it capitalism “with a human face”.¹³ On the other hand, one can see it in the same functionalist manner, but advocate *against* them since one can share an anticapitalistic position, as Žižek (2006) did. Following this, it seems that most of the contemporary negative critiques of human rights, coming either from the left or the right, share this functionalist conception of them – they can be seen as a servant to the capitalist system or to the “rich”, or as something that is there to secure ideological support to the system, or something that is simply being instrumentalized, one way or the other, by the system and for the system.

CRITIQUE OF THE NEUTRAL AND FUNCTIONALIST CONCEPTION

Before I move to give the reasons for supporting the critical conception of ideology as the best explanation of human rights as an ideology, I will first deal with the characteristics that both neutral and functionalist perspectives share (although not in identical forms and not always for the same reasons) and which I see as their weaknesses in the understanding human rights as ideology.

(1) Topological metaphor: As sketched previously, the neutral conception of ideology sees social relations as dual: material (base) and ideological (superstructure), where the second is seen as a mere reflection of the first. Functionalist conception slightly changed this rigorous picture by adding the mutual interaction between the two, since ideological is not only reflecting the material, but it also has an essential

¹³ Rawls’ theory, although not directly concerned with the ideological side of human rights, could fall under this perspective.

function in reproducing it. Nevertheless, this topological division suffers from a number of issues, reductionism being only one of them. For the conception of human rights as ideology, however, I believe the following issue is the most important one: topological division cannot *explain* the role of human rights, especially those Marx named “innate” (freedom, equality, and property), without bringing more troubles than solutions to the analysis.

We can take “property” as the easiest example for describing this. Whether the right to property is defined either as a mere reflection of the base or as an ideological tool for reproducing the material base, exactly *what* in the economic base itself is being represented by it? In other words, the very social relations these two conceptions see as ‘material base’ actually already “entail (...) juridical–political and ideological forms and relations that cannot be relegated to a spatially separate superstructure” (Wood 1995, 61). There are no prior base relations in capitalism that only afterward¹⁴ construct property as ideology above itself since property already lies in the heart of the supposed “base”. Even if one takes topological metaphor as only a methodological tool, as it is the case with functionalism, it is still a tool that makes the whole problem even more complicated, and, in the end, does not fulfil its purpose since the criteria that are being used to decipher what belongs to what part of the social structure are faulted themselves.

(2) Over–presence of ideology: whether seeing ideology as a choice (Lenin), or as ahistorical subordination to a system (Althusser)¹⁵, the neutral and ahistorical character of ideology suffers from being more a description than an explanation of the phenomenon. If one sees human rights from these two perspectives, it becomes almost impossible to answer *why* they appear when and how they do, why do they entail *universalistic* character and why is the common denominator of both ‘red’ and ‘blue’ human rights (namely, simply “being human”) present in both ideological superstructures of the two completely opposite ‘material’ bases (socialist and capitalist)? Following these lines of thought, the realm of human rights as ideology becomes, to use famous Hegel’s saying from Preface to *Phenomenology of Spirit*, *the night in which all cows are black*.

(3) No room for contradictions: following from the (1) and (2), neutral and functionalist positions have issues to explain the possibilities and actualities of social changes. In the neutral conception, where ideology

¹⁴ Here, this is not a chronological, but logical notion.

¹⁵ For a more detailed critique of a–historicity of ideology, see: Rehmann 2013, 165–173.

represents both a mere reflection of the primary base and *also* a political choice, it is difficult to explain how and why someone “chooses” one, and not the other ideology? Why did some of the French aristocrats advocate and participate in the bourgeois revolution that was aimed at dissolving of their own class? Why has the working class so many times in history ‘worked’ against its own supposed class interests? In the case of functionalist conception, although it is a less mechanistic than the Leninist neutral one, the same problem remains¹⁶. For Rehmann, this is “a view from above that disregards the actual contradictions and struggles in social institutions in favor of considering their function for the stabilization of domination (...)” (Rehmann 2013, 152). Many other authors also attacked Althusser’s concepts of apparatuses and ‘interpellation’ on this basis (see Bourdieu and Wacquant 1994; Hall, Morley, and Chen 1996). In the context of human rights as ideology, the functionalist perspective leaves little room for utilizing them (with awareness or not) *against* the system they belong to. It cannot explain why are the Yellow Vest protestors going against the politics of the protector of human rights, namely, Macron, *in the name* of human rights themselves.

Critical conception as the strongest explanation

Unlike neutral and functionalist conceptions, the critical conception of human rights as an ideology is immune to the objections given to the neutral and functionalist conceptions above. It also proposes positive reasons why it represents the best explanation for ideological characteristics of human rights.

Firstly, the critical ideological conception of human rights does not share the topological division of the social relations to base and superstructure. It does not see society from the structuralist perspective nor does it entail a more or less vulgar hierarchy of some relations *vis-à-vis* others. From this perspective, human rights *are* part of the logic of capitalism both production and reproduction, which are seen as different elements of the unitary process.

Secondly, since this conception is not neutral, but critical, it does not see human rights either as a choice or as a pure subordination to the rules of the system that happens *after* the working of the economic base

¹⁶ For an elaborate critique of Althusser’s work on ideology before the introduction of state and ideological apparatus, see the work of his former student, Jacques Rancière (Rancière 2011).

is set in the motion. Human rights as ideology cannot be a thing of choice nor of pure subordination that is happening “afterwards”¹⁷ rendering of ‘material base’, since, being “real and imaginary forms of thought”, they are impressed in the logic of the system itself. In other words, the very second one participates in the capitalist exchange, whether by being the owner of means of production (‘capitalist’) or the owner of labour power on the labour market (‘worker’), one is ‘using’ human rights of freedom, equality and property (as they are explained in chapter 2) whether or not he or she chooses to do so. This is all, as Marx notes in *Capital*, happening without our knowledge or awareness that always only comes *post-festum* (Marx 1982, 167–168). In this way, the critical approach does not give a description, but rather a logical *explanation* of the phenomenon, thus being able to offer scientific answers to the questions that neutral and functionalist conceptions failed to.¹⁸

Finally, the critical conception of human rights as ideology does not only recognize and address potential and actual contradictions in the realm of human rights but also leaves a possibility for them to be utilized against capitalism. By understanding capitalism’s inverted nature and its permeating contradictions, the critical approach sees an emergence of the open space for social changes when the capitalistic unfolding hits its own barriers and fails its own promises.¹⁹

CONCLUSION

This paper tried to show that, even before opening the doors to the complicities of answering whether human rights are ideology, there is a prior complicity of what is meant by “ideology” in the very act of posing this question. Different conceptions of ideology affect the very meaning of understanding human rights as one. It, therefore, analyzed different conceptions of ideology itself, methodologically divided into three distinct conceptions: critical, neutral, and functionalist. The article tried to explain why neutral and functionalist conceptions fail to grasp the difficulties of ideological characteristics of human rights by misconceiving them, not explaining them, and, in the end, not addressing

¹⁷ Again, in logical and not in a chronological manner.

¹⁸ This also represents a fruitful course for the future analysis that unfortunately cannot be undertaken here.

¹⁹ For a more empirical investigation of human rights’ failed promises and their potential to be used for emancipation, see Zaharijević 2018.

the contradictions they entail. On the other hand, it proposed the reasons in favor of the critical ideological conception of human rights as being the best theoretical tool for understanding the phenomenon.

This paper, however, did not go into the explanations, historical or conceptual, of what is meant by human rights themselves. They are left undefined since the purpose of the paper is to understand their *ideological* character however one conceives them. It also did not analyze concrete and existing kinds of human rights, nor international and national declarations, laws, and documents that protect them. It is important to note that some of the more abstract rights that are mentioned, such as the right to property, do not function in empirical reality in the same manner that some of the more specific versions of human rights do.²⁰ However, such investigations can be a fruitful continuation of this work in the future.

While the Yellow Vest protest was spreading across Europe, the critical conception of human rights allowed us to explain the contradictory fact that the protest was turned *against* some of the official promoters of human rights but *in the name* of human rights. It recognizes human rights as an ideology historically and logically specific to the capitalist system that would wither away with it in the case of its disappearance, but it still offers a possibility of them being one of the ladders to the new non–non-capitalistic world. In other words, critical conception helps understand human rights as an ideological weapon that, when the system fails its promises, can be turned against it, and, perhaps, as something that can unravel the road for the political and social causes that will, maybe, and just maybe, go beyond capitalistic *Imaginarium*.

BIBLIOGRAPHY

- Althusser, Louis. 1995. *Sur la reproduction*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Althusser, Louis. 2003. *The Humanist Controversy and Other Writings (1966–67)*. London, New York: Verso.
- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i Državni Ideološki Aparati*. Loznica: Karpos.
- BBC News. 2018. “Macron Hosts Protest Crisis Meeting,” December 10, 2018. <https://www.bbc.com/news/world-europe-46502585>.

²⁰ For example, children rights, ecological rights, rights on the internet, etc.

- Bourdieu, Pierre, and Loïc J. D. Wacquant. 1994. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Clegg, John. 2008. "Rereading Marx on Ideology." London: Joe McCarney memorial conference.
- David, Lea. 2018. "Human Rights as an Ideology? Obstacles and Benefits." *Critical Sociology* 46 (1): 37–50. DOI: 10.1177/089692051879
- Destutt de Tracy, Antoine Louis–Claude. 1992. *Mémoire sur la faculté de penser. De la métaphysique de Kant, et d'autres textes (1798–1802)*. Paris: Fayard.
- Douzinas, Costas. 2007. *Human Rights and Empire. Political philosophy of cosmopolitanism*. London: Routledge Cavendish.
- Feuerbach, Ludwig. 1989. *The Essence of Christianity*. New York, Amherst: Prometheus Books.
- Hall, Stuart, David Morley, and Kuan–Hsing Chen, eds. 1996. *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. Comedia. London; New York: Routledge.
- Heinrich, Michael. 2012. *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Leckie, Scott, and Anne Gallagher, eds. 2006. *Economic, Social, and Cultural Rights: A Legal Resource Guide*. Pennsylvania Studies in Human Rights. Philadelphia, Pa: Univ. of Pennsylvania Press.
- Lenin, Vladimir Ilyich. 1960–70. *Collected Works*, Vol. 5. Moscow: Progress Publishers.
- Marx, Karl. 1982. *Capital: A Critique of Political Economy*. V. 1: Penguin Classics. London; New York: Penguin Books in association with New Left Review.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. 1998. *The German Ideology*. New York: Prometheus Books.
- Nakamura, David, Seung Min Kim, and James McAuley. 2018. "Macron Denounces Nationalism as a 'Betrayal of Patriotism' in Rebuke to Trump at WWI Remembrance." *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/europe/to-mark-end-of-world-war-i-frances-macron-denounces-nationalism-as-a-betrayal-of-patriotism/2018/11/11/aab65aa4-e1ec-11e8-ba30-a7ded04d8fac_story.html?noredirect=on&utm_term=.5704f0d7a871.

- Nathan, Andrew J. 2012. "How Human Rights Became Our Ideology." *The New Republic*. November 16, 2012. <https://newrepublic.com/article/110197/how-human-rights-became-our-ideology>.
- Nozick, Robert. 2013. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books, a member of the Perseus Books Group.
- Rancière, Jacques. 2011. *Althusser's Lesson*. London: Continuum.
- Rawls, John. 1985. "Justice as Fairness: Political Not Metaphysical." *Philosophy & Public Affairs* 14 (3): 223–251.
- Rehmann, Jan. 2013. *Theories of Ideology: The Powers of Alienation and Subjection*. Historical Materialism Book Series, 1570–1522 54. Leiden: Brill.
- Wood, Ellen Meiksins. 1995. *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Zaharijević, Adriana. 2018. "The Promise of Human Rights." *Heinrich Böll Stiftung*: Serbia, Montenegro, Kosovo. <https://rs.boell.org/en/2018/12/05/promise-human-rights>
- Žižek, Slavoj. 2005. "Against Human Rights." London: *New Left Review* 34. July–August 2005. <https://newleftreview.org/issues/ii34/articles/slavoj-zizek-against-human-rights>

*Андреа Јовановић**

Институт за политичке студије, Београд

У ЦАРСТВУ СЛОБОДЕ, ЈЕДНАКОСТИ И СВОЈИНЕ: ИДЕОЛОШКИ АСПЕКТИ ЉУДСКИХ ПРАВА

Резиме

У последње две деценије, научници/е из хуманистичких поља све чешће наглашавају да се доктрина људских права налази у кризи. Као једно од могућих објашњења јавља се теза да би људска права требало разумети као идеологију, а њихову потенцијалну кризу као својеврсну идеолошку кризу, док се с друге стране понекад сугерише да су људска права у кризи баш зато што су постала идеологија. У овом раду полази се од претпоставке да је, пре него што уопште покушамо да анализирамо идеолошке аспекте људских права у било којем смислу, претходно неопходно поставити једно мета питање на које схватање идеологије се уопште мисли, будући да је појам идеологије једнако, ако не и више, комплексан од појма самих људских права. Рад се стога бави анализом људских права као идеологије користећи се појмовном и критичко-филозофском анализом. Најпре се испитују идеолошке концепције људских права тако што се анализирају на основу три различита схватања саме идеологије: (1) критичког (људска права као идеологија капиталистичког начина производње, „објективни облици мисли”, реални и имагинарни, неопходни за функционисање и одржавање система, нестају у случају нестанка капитализма), неутралног (људска права као једна од бројних идеологија у борби за идеолошку хегемонију, од којих ниједна нема нормативну предност) и функционалистичког (људска права као идеологија која искључиво служи одржавању капиталистичког поретка). Потом се прелази на критику неутралне и

* aerdna.1112@gmail.com

функционалистичке перспективе (услед коришћења тополошке методолошке поделе, не успевају да објасне улогу и место људских права у систему, као ни противречности у друштвеним феноменима), а заступа се критичко схватање као најплодоноснији аналитички оквир. Критичко схватање не садржи тополошку поделу, смешта људска права у срце капиталистичке производње, али и омогућава да се разумеју њихове противречне употребе у различитим друштвеним околностима, па и оним када се окрећу против система.

Кључне речи: људска права, идеологија, критичко схватање, неутрално схватање, функционалистичко схватање, капитализам

* Овај рад је примљен 8. маја 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

АКТУЕЛНО

167

Александар Ковачевић

ДОСТОЈАНСТВЕН РАД НА ЛОКАЛНИМ
ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА У СРБИЈИ

195

Маријана Максимовић

ИЗАЗОВИ ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ
НА ПОЧЕТКУ ХХИ ВЕКА: ПОЈАМ,
ПОДЕЛА И ЗНАЧАЈ

219

Бурђица Станковић

ЈУЖНО КИНЕСКО МОРЕ КАО ЗАМРЗНУТИ
КОНФЛИКТ У ИНДО-ПАЦИФИКУ

УДК 004.738.5(497.11)
DOI: 10.5937/pr77-44233
Прегледни рад

*Александар Ковачевић**
Факултет политичких наука, Београд

ДОСТОЈАНСТВЕН РАД НА ЛОКАЛНИМ ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА У СРБИЈИ

Сажетак

Дигитализација рада и дигитална економија су довели до значајних промена у свету рада. Данас можемо говорити о настанку и развоју нових облика рада који су под директним утицајем дигитализације. Дигитализација рада је довела до настанка дигиталног тржишта рада кога одликује флексибилност радног односа и права радника. Ова појава није заобишла ни Републику Србију која се под утицајем дигитализације срела са нестандартним облицима рада. Један од таквих облика рада је рад на локалним дигиталним платформама. Предмет истраживања су права радника на локалним дигиталним платформама у Србији. Отуда и основно истраживачко питање које гласи: да ли се рад на локалним дигиталним платформама у Србији може подвести под категорију достојанственог рада? У раду се користе све основне научне методе, док се од општенаучних употребљавају статистичка и компаративна метода, док се за објашњавање тржишта рада користе правне и економске теорије. Индекс достојанственог рада се објашњава на основу различитих индикатора. Циљ истраживања је проналажење узрочно-последичне везе између рада на дигиталним платформама и принципа достојанственог рада. Рад почиње са анализом настанка и развоја дигиталне економије и дигиталног тржишта рада које се повезује са новим облицима рада. Даље

* aleksandar.kovacevic@fpm.bg.ac.rs.

се представљају критеријуми достојанственог рада и приступа објашњавању развоја дигиталне економије и дигиталног тржишта рада у Србији са посебним фокусом на локалне дигиталне платформе за доставу хране, чишћење и превоз. У закључним разматрањима се на основу различитих истраживања показује да се рад на локалним дигиталним платформама не може сматрати достојанственим радом.

Кључне речи: дигитализација рада, дигитална економија, локалне дигиталне платформе, достојанствен рад

УВОД

Дигитализација рада и дигитална економија су нарушиле традиционално схватање појма рада. Оне су довеле до настанка нових облика рада који се разликују од традиционалних. Једна од директних последица дигитализације је настанак дигиталног тржишта рада које одликује висок степен флексибилности у погледу радног односа што за последицу има значајне промене у погледу права радника. Као природно се намеће питање о достојанству рада на дигиталним платформама. Предмет овог истраживања су услови рада на локалним дигиталним платформама у Републици Србији. Стога, основно истраживачко питање гласи: да ли се рад на локалним дигиталним платформама у Србији може подвести под категорију достојанственог рада? Рад на локалним дигиталним платформама се не може разумети без дубље анализе рада у оквиру дигиталне економије. Локалне дигиталне платформе подразумевају рад посредством мобилних апликација када ангажована лица обављају традиционална занимања попут превоза, курирске доставе или чишћења. Предмет овог истраживања су ангажовани радници који посредством дигиталних платформи испоручују одређене услуге односно ступају у контакт са корисницима услуга односно клијентима. Стога, у ову анализу су укључена искуства из компаративне праксе која говоре о неопходним критеријумима за успостављање достојанственог рада на дигиталним платформама. Циљ овог рада је да се коначно одговори на питање да ли се рад на локалним дигиталним платформама за доставу хране, чишћење и превоз може сматрати достојанственим.

ДИГИТАЛНА ЕКОНОМИЈА И ДИГИТАЛНО ТРЖИШТЕ РАДА

Развој информационо-комуникационих технологија и широка употреба Интернета су омогућили настанак новог облика економије коме границе националне државе не представљају проблем за даље ширење. Овај облик економије се назива дигитална економија. Израз дигитална економија први употребљава Дон Тапскот (*Don Tapscott*) у књизи „Дигитална економија: обећање и опасност у доба умрежене интелигенције” из 1996. године. Он не даје њену директну дефиницију, али је повезује са умрежавањем људи кроз технологију, где људи могу комбиновати своју интелигенцију, знање и креативност како би остварили напредак у друштвеном развоју и стварању богатства. Она дакле није само повезивање рачунара него и умрежавање људске генијалности (Tapscott 2015). Умрежена интелигенција рађа нову економију, нову политику и ново друштво, што до трансформације предузећа и влада који ће водити појединци уз помоћ информационе технологије. Јављају се и потенцијалне опасности које могу довести до озбиљног друштвеног раслојавања, незапамћене инвазије на приватност и друга права, структурну незапосленост и потенцијалне сукобе. Будућност зависи искључиво од одлука и акција које предузимају појединци и друштво у целини (Tapscott 2015, 12).

Тапскот говори о дванаест тема које се везују за дигиталну економију. На првом месту, ова економија се заснива на знању и употреби различитих паметних алата где су информације доступне у дигиталном облику. Дигиталном економијом је обухваћена и виртуализација која подразумева превазилажење ограничења националне државе кроз учествовање у економији оних који се физички налазе негде другде. Она је молекуларна економија где долази до замене старих облика организовања динамичким молекулима, а маса постаје молекуларна у свим аспектима привредног и друштвеног живота. Интегришући молекуле у кластере који се пак повезују са другима ради стварања богатства, она постаје и умрежена економија. Њу одликује мања употреба посредника између произвођача и потрошача и замагљивање јаза између ове две групе, присуство конвергенције, иновације и непосредност. Она је глобална, али је одликује и појава друштвених проблема који потенцијално изазивају масивне трауме и конфликте (Tapscott 2015, 55–77). Отуда и различити

изрази који се употребљавају како би се означио овај облик економије. Ти изрази су: економија заснована на знању (*knowledge-based economy*), економија без граница (*the borderless economy*), бестежинска економија (*the weightless economy*), економија заснована на информацијама (*the information-based economy*) и дигитална економија (*the digital economy*) (Sharma 2005, 3). Аутори се одлучују за израз дигитална економија из најмање четири разлога. Наиме, на првом месту се истиче дигитализација и интензивна употреба информационо-комуникационе технологије, док на другом месту можемо говорити о кодификацији знања, али и трансформацији информација у робу што представља трећи разлог. Последњи разлог због кога се употребљава овај израз се односи на настанак нових начина производње и организације рада (Sharma 2005, 5).

Иако је у почетку покривала искључиво област електронских трансакција, електронске финансије, интелектуалну својину, заштиту личних података, безбедност информација и заштиту потрошача (Ruzic 2005, 107–108), она је постепено извршила радикалну промену области рада и довела до настанка нових облика запошљавања који се развију у оквиру економије тезги или гиг економије. Гиг економија подразумева постојање низа краткорочних послова којима велике компаније посредством модерних технологија покушавају да допру до појединаца које ангажују за обављање ових послова без да им нуде пуно радно време (Ковачевић 2021, 25). Она укључује рад на дигиталним платформама и рад на захтев посредством мобилних апликација (De Stefano 2016, 1). Адам Синицки (*Adam Sinicki*) разликује позитивне и негативне карактеристике гиг економије. У позитивне карактеристике се убрајају флексибилно радно време, слободан избор локације посла, самостално одређивање зарада, продуктивност, стабилност, развијање сопственог бизниса, лични развој и рад у коме се ужива. Негативне карактеристике овог облика економије су: потреба за дисциплином, решавање проблема које креирају други људи, недостатак радне снаге, велики број администратора на платформама и константан ризик од губитка посла (Sinicki 2019, 4–9).

Дигитализација рада је допринела променама на тржишту рада које је прешло националне границе и успоставило се као глобално. Тржиште рада које подразумева размену одређене количине радних услуга за одређену цену која се назива надницом (Арадерењко 2017, 73) се може означити као традиционално тржиште рада. Насупрот

традиционалном тржишту рада развија се дигитално тржиште рада кога карактерише постојање тространог односа између понуде (радника или фриленсера) и потражње (клијенти платформе) и посредника кога представља дигитална платформа (Schmidt 2017, 10). Традиционално тржиште рада се може објаснити на основу правних и економских теорија, где се у правне убрајају теорија стандардног радног односа и теорија рефлексивног права, док се у економске убрајају теорија о људском капиталу, теорија сегментације тржишта рада и теорија ефикасности плата (Schömann et al 1998, 8–19). Иако се ове теорије примењују на објашњавање традиционалног тржишта рада, аутор их примењује и на објашњавање уговора на одређено време који *de facto* постоје у условима дигиталног тржишта рада. Стога, теорија о стандардном радном односу у контексту ових уговора наглашава промене у радном односу, пост-фордизам и културне и вредносне промене. Са друге стране, теорија рефлексивног права истиче комплексност радно-правне заштите и степен правне контроле. Теорија о људском капиталу истиче развијање стратегија за смањивање трошкова, али и промене у производњи уз ниске плате и ниске вештине, док теорија сегментације тржишта рада говори о постојању секундарног тржишта рада и паду индустријских односа. Последња теорија коју аутор наводи говори о развијању бриге о радној дисциплини, али и високој незапослености и економији услуга (Schömann et al. 1998, 21).

Дигитално тржиште рада се може дефинисати као глобално тржиште које превазилази границе националне државе, где не важе правила националних законодавстава, док радна права произилазе из нестабилног уговора између запослених и послодаваца. На њему се јављају нестандартни облици запошљавања, док је однос између запослених и послодаваца или боље речено запослених и клијената посредан уз обавезно увођење трећег актера односно дигиталне платформе (Ковачевић 2023, 55–56). Карактеристике дигиталног тржишта рада отежавају његову правну регулацију, те је у регулисање овог тржишта неопходно укључити националне и наднационалне актере. Веома важну улогу играју документи на нивоу Европске уније, пракса Суда правде Европске уније, али и национална законодавства и праксе националних судова. У контексту законодавства Европске уније се може поменути пракса заједничке регулације која је означава онај механизам којим „законодавни акт Европске уније провера постизање циљева које је

законодавац дефинисао странкама признатим у тој области (као што су привредни субјекти, социјални партнери, невладине организације или удружења)” (Interinstitutional agreement on better law-making 2003, 4). Другим речима заједничка регулација подразумева укљученост свих заинтересованих актера у процес регулисања права и обавеза чиме се повећава транспарентност, али и сврсисходност у одлучивању. Акти заједничке регулације најчешће представљају споразуме између националних влада и дигиталних платформи који се креирају кроз компромис којим се олакшавају иновације и експериментисање уз очување проблема јавних политика (Finck 2017, 19).

ЕУ је донела низ докумената којим се указује на тежак положај дигиталних радника. Европска комисија је у децембру 2021. године предложила Европском парламенту усвајање Предлога директиве о побољшању услова рада на платформи (*Proposal for a Directive on improving working conditions in platform work*). Европски парламент је почетком фебруара 2023. године усвојио Извештај о предложеној директиви који се заснива на три кључне мере: (1) право радника на одговарајући уговор о раду који би им омогућио приступ економским и социјалним правима из радног односа; (2) заштита слободе на тржишту стварно samozапослених лица и (3) поштена конкуренција између компанија. Овоме треба придодати и окончавање система лажног samozapoшљавања које користе дигиталне платформе како би смањиле трошкове на уштрб плата и услова рада (European Trade Union Confederation [ETUC] 2023). У извештају се између осталог помиње поштовање права радника у складу са конвенцијама Међународне организације рада (МОР) и Европском социјалном повељом, право на социјални дијалог и колективно преговарање, али и право на чланство у синдикату и колективно организовање (EP A9-0301/2022).

У реформи радног законодавства у условима дигитализације потребно је пратити примере из судске праксе Суда правде Европске уније где су значајна два случаја: (1) Кривични поступак против *Uber* компаније у Француској где је суд заузео став да државе чланице могу забранити и казнити нелегалне активности у области превоза као *Uber* на основу кривичног права без обавештавања комисије (СЈЕУ С-320/16), и (2) спор између Удружења таксиста и *Uber* компаније у Шпанији где је суд одлучио да Убер припада области превоза јер спаја појединце са непрофесионалним возачима, те се као такав не може сматрати услугом информационог друштва (СЈЕУ С-434/15). Поред

ова два случаја битно је поменути праксу националних судова попут пресуде Врховног суда Шпаније против курирске службе *Glovo* из 2020. године, пресуде Округног суда у Амстердаму против курирске службе *Deliveroo* из 2019. године, пресуде Касационог суда у Италији из 2020. године и Пресуде Федералног радног суда Немачке из 2020. године. Пресуде су мање више расправљале о (не)постојању радног односа на дигиталним платформама. У пресуди округног суда у Амстердаму се истиче да је форма уговора која се нуди радницима није релевантна јер је наметнута од једне стране. Суд у Италији се фокусира на плаћање по учинку, а не по радном сату, оценивши притом да је једна форма уређења рада злоупотребљена како би се послодавцима рад учинио јефтинијим и инсистира на увођењу редовне зараде куририма уз обавезу плаћања пореза и доприноса. Суд у Немачкој је начинио корак даље те инсистира да се у будућем законодавству терет доказивања постојања пословног односа пребаци у руке послодавца (Рељановић и Мисаиловић 2021, 422–423). Значајно је поменути и Ел Комри закон (*El Khomri law*) из 2016. године у Француској којим је по први пут гарантовано право на дисконектовање односно поштовање баланса између приватног и пословног живота (Loi no. 2016-1088 2016, Art. 55). Ово право је детаљно дефинисано у Позицији Европске конфедерације синдиката о праву на дисконектовање као опште право које подразумева да радници могу да искључе дигиталне уређаје изван радног времена без икаквих последица (EC of ETUC 2021, 5–8). Такође, Закон о агилном раду у Италији из 2017. године пружа какву-такву заштиту права на дисконектовање кроз дефинисања периода одмора радника, али и низа техничких и организационих претпоставки које подразумевају могућност радника да се искључи са дигиталне опреме (*Lavogo agile* 2017, Art. 19). Истраживања су показала да су поред ове две државе, право на дисконектовање своја законодавства до марта 2021. године уврстиле Белгија, Шпанија, Словачка, Грчка и Португал (Chesalina 2023, 195).

ДОСТОЈАНСТВЕН РАД НА ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА

Истраживање је показало да је рад на дигиталним платформама повремен и несигуран и да потпада под нестандартне облике рада. Међутим, основно питање које постављамо у овом делу јесте да ли се рад на дигиталним платформама може сматрати достојанственим.

Дефиницију достојанственог рада даје МОП 1999. године. Ова дефиниција се заснива на четири значајна стратешка циља и то: (1) промоција радних права; (2) радни однос; (3) социјална заштита и (4) социјални дијалог. Поред ових циљева, достојанствен рад подразумева онај облик рада где се штите права радника, остварује адекватан приход, обезбеђује економски и друштвени развој, подстиче запошљавање, социјална заштита и социјални дијалог без да се угрозе радничка права и социјални стандарди (International Labour Organization [ILO] 1999). Мерење достојанственог рада је изузетно комплексан и сложен процес. Пионирски подухват у овом пољу је учињен још 2003. године када је комбинацијом димензије радног односа, социјалне заштите, основних права и социјалног дијалога успостављен сложен индекс достојанственог рада који између осталог укључује индикатор родних неједнакости, индикатор радног односа, индикатор социјалног дијалога и индикатор социјалне заштите (Ghai 2003). МОП истиче десет супстантивних елемената достојанственог рада и то: (1) шанса за запослење; (2) адекватна зарада и продуктиван рад; (3) достојанствено радно време; (4) комбиновање радног, породичног и личног живота; (5) рад који би требало укинути; (6) стабилност и сигурност рада; (7) једнаке шансе и третман при запошљавању; (8) безбедно радно окружење; (9) социјална сигурност и (10) социјални дијалог и заступљеност послодавца и радника (International Labour Organization [ILO] 2013, 12). На основу ових елемената могуће је креирати низ индикатора којим се мери достојанствен рад. Они су подељени на две групе статистичке који представљају квантитативне податке који су изведени из званичних националних извора података и правне индикаторе који су квалитативне природе и који су засновани на законским текстовима и другим сродним правним документима (ILO 2013, 12).

На основу овог сложеног низа супстантивних елемената и индикатора можемо дати прелиминарну оцену достојанственог рада на дигиталним платформама. Уговори који се склапају између клијената и дигиталних радника не представљају праве уговоре о раду него споразуме о прихватању услова рада са платформи. Стога, на дигиталним платформама долази до стварања привидног радног односа који се назива лажно samozапосљавање које постоји када поједини предузетник обавља послове само за једног клијента и када се јавља изражен однос субординације. Лажно samozапосљавање представља прикривање стварног радног односа између запосленог и

послодавца када сав терет социјалне заштите пада на предузетника¹ (Рељановић 2020, 770). У условима пословања платформи утврђен је критеријум зараде за обављен посао. У случају платформе *Upwork* зарада је оптерећена накнадом коју узима платформа која се креће у распону од 5% до 20%, с' тим што стопа накнаде опада са растом прихода (Upwork legal 2023). Овакав тип накнаде се може подвести под регресивно опорезивање када порески обвезници са ниским дохотком плаћају несразмерни удео пореског оптерећења, док порески обвезници са средњим и високим приходима имају релативно мали порески терет (Tax foundation 2023). Уколико критеријум зараде повежемо са чињеницом да радници на дигиталним платформама долазе из слабо развијених или неразвијених земаља, можемо закључити да су њихове зараде заправо локалне иако обављају исте послове као и радници из развијених земаља (Ковачевић 2023, 117). На основу наведених критеријума рад на дигиталним платформама се не може сматрати достојанственим. Веома важан супстантиван елемент достојанственог рада је сигурност запослења. Овај елемент обухвата четири статистичка и један правни индикатор. Статистички индикатори обухватају стопу прекарне запослености, трајање запослења, стопу радника који раде у самоодрживој производњи добара и услуга и реалне зараде повремених радника. Подаци који се захтевају статистичким индикаторима се црпе из анкете о радној снази и других истраживања о домаћинствима (ILO 2013, 127). Правни индикатор који се користи у овом случају је прекид запослења. Овај индикатор обухвата дефинисање отпуштања, услова за отпуштање и процедура у националним законодавствима, ратификоване конвенције МОР и права попут отпремнина (ILO 2013, 140). Рад на дигиталним платформама услед истражене флексибилизације је у потпуности супротан са овим супстантивним елементом, те овај рад не можемо посматрати као достојанствен са становишта овог елемента. Додатна отежавајућа околност јесте и непостојање стварног уговора о раду између запосленог и послодавца него постојање *ad hoc* споразума који не представља прави радни однос. У том случају теоријске претпоставке и елементи сигурности запослења не могу бити примењени (Рељановић и Мисаиловић 2022, 447).

¹ Постоје најмање два разлога због којих долази до лажног самозапошљавања, од којих је први претежно финансијске природе јер су у случају оваквог пословног односа нижи трошкови за послодавца. Други могући разлог је пребацивање одговорности са послодавца на лажног самозапосленог (Рељановић и Мисаиловић 2021, 418).

За постизање достојанственог рада у ери дигитализације морамо говорити о развијању флексиурности која подразумева везу између „веће флексибилности и њој одговарајуће социјалне заштите” (Шулц Бушоф и Проч 2008, 119). Још један значајни елемент на који би требало обратити посебну пажњу је баланс између приватног и пословног живота. У вези са овим балансом је и поменуто право на дисконектовање које постепено постаје интегрални део правних система и синдикалних стратегија, чиме се рад на дигиталним платформама постепено помера ка достојанственом раду барем на основу овог критеријума. Незаобилазни аспект је право на колективно удруживање које добија на значају са развојем нових организација које окупљају дигиталне раднике или нових синдикалних организација. Ове организације предузимају низ колективних акција попут штрајкова, дисконектовања и демонстрација које предњаче у Европи. Присутни су и извесни елементи институционализације или правне акције, али су оне још на почетном нивоу (Bessa et al. 2022, 24; Ковачевић 2023, 96). Једна од светски најпознатијих организација која заступа права дигиталних радника је Туркопстикон која постоји на платформи Амазон (*Amazon Mechanical Turk*). Туркопстикон омогућује дигиталним радницима да креирају и користе рецензије других запослених приликом одабира послодаваца на платформи (Irani and Silberman 2013, 616). Широм света су се развиле различите иницијативе које су доступне на интерактивној мапи на Опсерваторије за дигиталне платформе (видети Digital platform Observatory 2023), те стога можемо закључити да и у овом пољу постоје извесни помаци ка достојанственом раду.

РАД НА ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Дигитализација рада и дигитално тржиште рада у Републици Србији су релативно нови феномени који су недовољно истражени. Постоји неколицина истраживача и организација које се баве овом сложеном тематиком, а свакако пионири у овом подухвату су истраживачи из Центра за истраживање јавних политика. Значајно је поменути да се водеће синдикалне централе укључују у разматрање питања дигитализације, док су са друге стране дигитални радници формирали посебно струковно удружење које је отпочело серију протеста против система опорезивања фриленсера што представља

веома значајан подухват у циљу даље регулације дигиталног рада у нашој земљи. У мерење понуде и потражње за дигиталним радницима су укључена два индикатора и то: (1) индекс онлајн рада који је развио Оксфордски интернет институт и (2) гигметар који је развио Центар за истраживање јавних политика. Индекс онлајн рада истиче постојање шест различитих група занимања и то: професионалне услуге, административне услуге и унос података, креативне услуге и мултимедија, продаја и маркетинг, развој софтвера и писање и превођење (Kässi and Lehtonvitra 2018, 244). Ову класификацију занимања користи и гигметар. Подаци са индекса онлајн рада показују да се наша земља сврстава у групу од 15 земаља са највећом понудом радника на дигиталним платформама са уделом од 1,4% у укупном броју дигиталних радника. Такође, овај индекс показује да је најзаступљеније занимање у нашој земљи развој софтвера (Stephany et al 2021). Са друге стране, према истраживању гигметра најзаступљеније занимање у нашој земљи су креативне услуге и мултимедија (Анђелковић и др. 2022а). Најтежи задатак је прецизно избројати укупан број фриленсера у некој земљи. Овај сложени задатак је преузео Центар за истраживање јавних политика, који је у опсежној анализи која укључује пет метода обрада података и комбиновање различитих сетова података, дошао до закључка да процењени број фриленсера у Србији износи 68.434 (Чоловић и др. 2021, 21). С обзиром да су ово подаци из 2021. године, њих треба да узмемо са резервом. Пратећи кретања на индексу онлајн рада и кретања гигметра који показују константан пораст броја фриленсера у нашој земљи², можемо закључити да број фриленсера у Србији износи 90.000 што представља 3,12%³ активне радне снаге (Ковачевић 2023, 100).

Овако занимљиви подаци о великом броју запослених у нестандартним облицима запошљавања пре свега говоре о великим проблемима са којима се суочава наша економија. Стога, неопходно је представити положај дигиталних радника у нашој земљи. Различита истраживања су показала да су дигитални радници у Србији претежно млади и високообразовани⁴ који раде послове за које су на

² Подаци гигметра из октобра 2022. године показују да се у периоду од 2021. године популација дигиталних радника увећала за 30,4%, што је приближно расту од 1/3 (Анђелковић и др. 2022а).

³ Анкета о радној снази за последњи квартал 2022. године показује да је у Србији укупно запослено 2.888.700 становника (Републички завод за статистику [РЗС] 2023).

⁴ Истраживање је показало да 77,1% дигиталних радника у Србији има високо образовање, а 76% је старости до 40 година. Удео високообразованих је нешто виши код дигиталних

традиционалном тржишту рада дупло мање плаћени (Анђелковић и др. 2018, 7). Отуда и примамљивост нестандартних облика запошљавања у Србији. Нестандардност ових облика запошљавања се заснива на непостојању јасне праве регулације. Отуда и домет прикривене запослености допире до 60,80%. Прикривена запосленост је нешто израженија код дигиталних радница и износи 66,27%, док је најизраженији у популацији дигиталних радника старијих од 41 године и износи чак 80% (Ковачевић 2023, 110). Удео прикривене запослености на дигиталном тржишту рада је донекле бољи него 2018. године када је износио 69% (Анђелковић и др. 2018, 8). Истраживање које је представљено на прошлогодишњем сабору политиколога прати понуду и потражњу за дигиталним радницама у Републици Србији на светски познатим платформама као што су *Upwork*, *People per hour*, *Freelancer.com*, *99 Design*, али и локалним платформама за превоз и доставу хране. Дистрибуција испитаника је показала да је највећи број српских дигиталних радника ангажован на платформи *Upwork* и локалним дигиталним платформама (категирија друго у истраживању) (Ковачевић 2023, 108). То се поклапа са проценама Центра за истраживање јавних политика који говоре о 45% дигиталних радника у Србији који су ангажовани на платформи *Upwork* (Чоловић и др. 2021, 21). Како су српски дигитални радници у значајној мери ангажовани на локалним дигиталним платформама, у наставку рада ћемо представити положај дигиталних радника у Србији на локалним дигиталним платформама.

ИМА ЛИ ДОСТОЈАНСТВЕНОГ РАДА НА ЛОКАЛНИМ ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА У СРБИЈИ?

Раније смо истакли да је јако сложено одредити индекс достојанственог рада с обзиром да се он састоји из великог броја различитих индикатора. Као помоћно средство за одређивање остварености принципа достојанственог рада на локалним дигиталним платформама користимо принципе поштеног рада који се налазе у извештајима *Fairwork* компаније. Ти принципи су: (1) фер зарада; (2) фер услови; (3) фер уговори; (4) фер управа и (5) фер заступање. Дигиталне платформе могу добити основни и додатни бод за сваки од ових пет принципа што у укупном скору представља

радника и износи 77,27%, док су најобразованији мушкарци старости између 28 и 40 година са уделом од 86,36% (Ковачевић 2023, 108–110).

десет. Принцип фер зараде подразумева задовољење минималне зараде као основног критеријума и минималне потрошачке корпе која представља додатни критеријум. Са друге стране, фер услови подразумевају ублажавање ризика који се односе на процес рада и предузимање проактивних мера за заштиту и безбедност на раду. Фер управа подразумева постојање одговарајућих поступака за одлуке које утичу на раднике, али и правичност у управљању, док фер заступање подразумева слободу (синдикалног) удруживања радника и демократско управљање (Anđelković et al. 2022б, 38; Ковачевић 2023, 105).

Платформе које делују у Републици Србији се могу подвести под рад на захтев путем апликација што представља другу најзаступљенију форму дигиталног рада. Она се дефинише као „облик рада где се извршавају традиционалне радне активности попут превоза, чишћења и других послова који се одвија путем апликација којима руководе фирме које постављају минимум стандарда у квалитету услуга и одабира и управљања радном снагом” (De Stefano 2016, 3). Социодемографске карактеристике радника на локалним дигиталним платформама се разликују од социодемографских карактеристика дигиталних радника на светски познатим платформама. Истраживања су показала да су радници на локалним дигиталним платформама у већини случајева мушкарци, просечне старости од 30 до 40 година са различитим степеном образовања где углавном доминира средње образовање (Анђелковић и др. 2020, 7). Не може се са прецизношћу утврдити тачан број радника који су ангажовани посредством ових платформи. Подаци из истраживања центра говоре о 3.500 радника на водећим платформама у земљи (Анђелковић и др. 2020, 9). Овај податак је потребно узети са резервом јер се постепено јављају нове платформе чиме се број радника увећава. С обзиром да се ово тржиште константно мења, чини нам се да су подаци из 2020. године прилично стари. Такође, ове платформе нису послодавци чиме се оградају од обавеза које произилазе из радног односа, док су радници или samozапослени или ангажовани преко посредничке агенције, или су пак незапослени. Иако самостално могу да одреде своје радно време, за стицање задовољавајуће зараде је неопходно да раде 12 сати дневно, шест дана у недељи (Анђелковић и др. 2020, 17) што знатно прелази четрдесеточасовну радну недељу. Овим радницима је ограничен приступ социјалној заштити, док су по питању безбедности и здравља на раду често препуштени сами себи. У неким случајевима

су приморани да раде бесплатно уколико оштете возило својом кривицом (Анђелковић и др. 2020, 23). Једина предност овог рада у Србији јесте натпросечна зарада која опет варира у зависности од платформе, али и радног ангажовања радника.

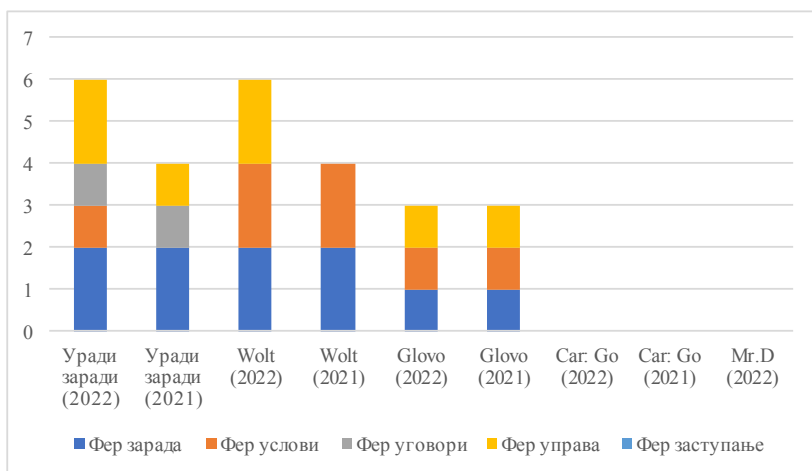
У локалне дигиталне платформе које послују у Републици Србији се између осталих могу убројити: Уради-заради, *Glovo*, *Wolt*, *Car:Go* и *Mr.D*. Платформа Уради-заради је искључиво српска дигитална платформа која повезује људе којима је потребна помоћ у кући (редовно одржавање домаћинства, чишћење, пеглање и набавка намирница) са поузданим људима који су спремни да правовремено и ваљано одговоре на ове задатке. Услуга је доступна у Београду, Крагујевцу и Новом Саду са циљем даљег ширења како локацијски тако и у обиму пружања услуга. Платформа Уради-заради пружа услуге информационог друштва и регистрована за делатност веб портала (видети Агенција за привредне регистре [АПР] 2023). Она не запошљава раднике, нити пружа било какве друге услуге. Платформа такође не одговара за пореске и друге обавезе које евентуално могу настати обављањем задатака. На платформи се региструју клијенти задатка који објављују задатке и сарадници задатка, тј. они које желе да обављају дате задатке. Ове две одреднице, према условима коришћења платформе не значе постојање односа између запосленог и послодавца (Уради-заради 2023).

Платформе *Wolt* и *Glovo* су светски познате платформе које послују у Републици Србији. Ове платформе су регистроване за пружање консултантских услуга у области информационих технологија (*Glovo*), односно рекламних агенција (*Wolt*) (видети АПР 2023). На овим платформама је могуће пронаћи ресторане из којих се може поручити храна на адресу коју достављају курири. У оба случаја курири нису директно запослени код ових платформи. У случају *Wolt* курири су ангажовани код партнерске компаније са којима договарају извршавање свих обавеза везаних за запослење (*Wolt* 2023). Ради пружања курирских услуга на платформи *Glovo*, поред општих услова, курири морају да потпишу уговор о приступања платформи и да се придржавају прописа о samozapošljavanju који важе у нашој земљи (*Glovo* 2023). Платформа *Mr.D* је домаћа платформа коју је покренула компанија *Pin Technology d.o.o* која је регистрована за пружање консултантских услуга у области информационих технологија (видети АПР 2023). Она послује на сличан начин као претходне две, с тим да доставу наручених

производа обављају пружаоци услуга који могу наплаћивати доставу за коју су дужни да издају електронски фискални рачун (Mr.D 2023). На основу изреченог се може закључити да ова платформа не запошљава радника, али захтева да њихови достављачи имају статус правног лица и предузетника. Последња локална платформа која је укључена у ову анализу је *Car:Go* која представља српску варијанту *Uber* платформе. Компанија која управља овом платформом је регистрована за пружање консултантских услуга у области информационих технологија (видети АПР 2023), а не у области превоза коју *de facto* обавља. Регистрацијом на платформи се аутоматски приступа удружењу грађана *Car: Go* у чијем се статуту као област остваривања циљева, али не као делатност, помиње „развој паметног превоза у паметним градовима” (Статут *Car: Go* 2020, чл. 3. ст. 1). Возачи који су ангажовани на овој платформи такође нису запослени на платформи, него код партнерских компанија, те су препуштени сами себи (Ковачевић 2023, 129).

Након представљања појединачних платформи, можемо приступити анализи принципа поштеност рада. Оствареност принципа поштеност рада је дата у табели⁵.

Табела 1 : Преглед оцена платформи према принципима *Fairwork*

⁵ Ова табела је резултат истраживања која су представљена у извештајима *Fairwork*-а за Србији за 2021. и 2022. годину (видети Анђелковић и др. 2022б; Anđelković et al. 2022в).

Платформе *Car:Go* и *Mr.D* нису освојиле ни један поен у погледу ових пет принципа. *Glovo* је у нешто бољој позицији, али у 2022. години није примећен помак. Платформе Уради-заради и *Wolt* су једине напредовале. Платформа *Wolt* показује бољу оствареног обухваћених принципа јер је у 2022. години освојила и основни и додатни поен код принципа фер зараде, фер услова и фер управе, док Уради-заради показује већи обухват принципа 4/5, али нижи скор у погледу остварености додатног поена код принципа фер услова и фер уговора. На основу ових скорова можемо дати и прелиминарну процену достојанственог рада на локалним дигиталним платформама у нашој земљи. Достојанствени рад добија прелазну оцену код платформа Уради-заради и *Wolt*, док је најближи прелазној оцени код платформе *Glovo* јер је ова платформа остварила изванредан напредак ка праведнијим условима рада (Andelković et al. 2022в, 32). Платформе *Car:Go* и *Mr.D* не показују ни један елемент достојанственог рада, те је у наредном периоду потребно обратити посебну пажњу на ове две платформе.

Уколико изађемо из оквира принципа поштеност рада и покушамо да извршимо анализу уз употребу супстантивних елемената достојанственог рада, можемо закључити да ни једна од платформи не заслужују да добије прелазну оцену. Разлог за овај закључак је утемељен у чињеници да ни једна од ових платформи не може да пружи довољно доказа да поштује услове рада или радне уговоре, јер ни једна суштински не запошљава дигиталне раднике. Све посматране платформе пребацују терет својих обавеза из радног односа на запослене који су или лажно samozапослени или ангажовани од стране посредничких партнерских компанија или су пак формално незапослени. Ово у битноме отежава положај радника на локалним платформама који због тога покрећу штрајкове. Ове штрајкове су организовали радници на платформама *Glovo* и *Car:Go*. Оба штрајка су била делимично успешна због постојања значајне флукуације запослених, сврставања појединих радника на страну руководства апликација или због сузбијања активности радника од стране руководства кроз праћење њихових преписки и активности на вајбер групама (Анђелковић и др. 2020, 26). Почетком априла 2023. године неколико десетина достављача који су ангажовани у компанији *Wolt* су отпочели штрајк због безбедносне, али и егзистенцијалне угрожености. Они захтевају од менаџмента компаније враћање основице за сваку испоруку са 180 на 200 динара, рачунање пређене километраже по путу, а не ваздушном линијом, боље услове рада,

нову опрему и побољшање апликације. Они истичу да су достављачи на рубу егзистенције радећи у веома тешким условима по 10 или 12 сати дневно. Достављачи најављују нове и масовније протесте уколико им се не испуне захтеви (N1 2023). Релативно ниска зарада, излагање константном ризику посебно у саобраћају (ако посматрамо платформе за доставу хране), не постојање уговора о раду са платформом, константно кршење радничких права говори у прилог чињеници да се рад на локалним дигиталним платформама не може сматрати достојанственим.

Индекс достојанственог рада је захтевао веома сложену анализу, те на основу анализе коју смо спровели у овом раду можемо закључити да рад на локалним дигиталним платформама не задовољава критеријуме достојанственог рада. Стога, за успостављање достојанственог рада на локалним дигиталним платформама је потребно на првом месту извршити промене радног законодавства како би терет обезбеђивања економских и социјалних права пао на терет послодавца, односно дигиталне платформе. То значи да платформа више не може бити посредник у обезбеђивању радних задатака, него послодавац са свим правима и обавезама који проистичу из тог статуса. У реформи радног законодавства не треба се кретати ка већој флексибилности што предлаже Национална алијанса за локални економски развој [НАЛЕД] (2022, 5), него треба инсистирати на ригидности радног законодавства које би у почетку механизмом заједничке регулације дефинисало права и обавезе дигиталних радника, дало јасну дефиницију послодавца, али и приморало платформе да снесу терет новчаних давања за своје радника (Ковачевић 2023, 137). Овим реформама би се прекинуло са праксом лажног самозапошљавања. Међутим, иако су веома значајне, реформе радног законодавства нису довољни услов за постизање достојанственог рада. Дигиталним радницима би требало омогућити право на колективно удруживање, које се пак може остварити кроз три различита сценарија: први, сценарио ширења, који подразумева да се традиционални синдикати прошире на нове сегменте тржишта рада кроз вертикалну или хоризонталну интеграцију; други, сценарио заједнице, који се односи на стварање парасиндикалних организација (нпр. Удружење радника на интернету у Србији) ради заштите специфичних интереса ове популације и трећи или корпоративистички сценарио, који подразумева директно учешће дигиталних радника у управљању без било каквих облика колективне акције (Beuker and Pichault 2022, 46). Иако је веома позитивно што су дигитални радници формирали

сопствено Удружење, сматрамо да они немају довољно стручних и техничких капацитета како би заступали сопствене интересе. Стога, прави заступници дигиталних радника у ери дигитализације у нашој земљи треба да буду синдикати који треба да пронађу средњу вредност како би са једне стране заштитили права дигиталних радника, а да не наруше постојећа права традиционалних радника, што се назива лепезастом стратегијом деловања (Ковачевић 2023, 156). Чини нам се да лепезаста стратегија деловања представља поуздано средство које ће на првом месту довести до реформе радног законодавства којим ће се начинити искорак ка достојанственом раду на дигиталним платформама. Овде не треба стати јер достојанствен рад захтева и фер заступање које је у ери дигитализације једино могуће остварити у реформисаном социјалном дијалогу и институцијама за вођење социјалног дијалога.

ЗАКЉУЧАК

Достојанствен рад је тешко ухватљива категорија која захтева јако сложено анализу различитих индикатора. Овај подухват постаје додатно компликован уколико у анализу укључимо нестандартне облике запошљавања који се ни по једном од својих обележја не могу подвести под категорију достојанственог рада. Отуда и одричан одговор на постављено истраживачко питање. Ипак, у нашој земљи постоје одређени помаци у овом пољу и ситуација је нешто боља него претходних година. Ради успостављања достојанственог рада на локалним дигиталним платформама потребан је широки друштвени дијалог у који су укључени сви заинтересовани актери. Стога, неопходно је напустити досадашњу праксу саморегулације од стране платформи и прећи на модел заједничке регулације која подразумева успостављање широког консензуса ради побољшања права дигиталних радника. Кључну улогу у овом процесу играју синдикати који уз помоћ инструмената социјалног дијалога могу да инсистирају на заједничкој регулацији. Приликом избора метода деловања, синдикати морају да поштују економске, политичке и друштвене односе између различитих актера. Ове методе морају имати за циљ постизање друштвеног договора око успостављања основних постулата достојанственог рада на локалним дигиталним платформама.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Агенција за привредне регистре [АПР]. 2023. „Обједињена претрага.” *Агенција за привредне регистре*. Последњи приступ 26. април 2023. <https://rb.gy/7eou6>.
- Анђелковић, Бранка, Јелена Шапић, и Милица Скочајић. 2018. *Гиг економија у Србији: ко су дигитални радници и раднице из Србије и зашто раде на глобалним платформама?* Београд: Центар за истраживање јавних политика.
- Анђелковић, Бранка, Тања Јакоби, Маја Ковач, и Слободан Голушин. 2020. *Паклени возачи: Има ли достојанственог рада на дигиталним платформама за доставу и превоз путника у Србији*. Београд: Центар за истраживање јавних политика.
- Анђелковић Бранка, Тања Јакоби, Владан Ивановић, Зоран Калинић, и Љубивоје Радоњић. 2022а. *Гигметар Србија*. Београд: Центар за истраживање јавних политика.
- Анђелковић, Бранка, Тања Јакоби, Маја Ковач, Слободан Голушин, Funda Ustek-Spilda, Shelly Steward и Mark Graham. 2022б. *Fairwork Србија рангирање 2021: Стандарди рада у гиг економији*. Fairwork и Центар за истраживање јавних политика.
- Арадаренко, Михаил. 2017. *Тржиште рада у Србији: трендови, институције и политике*. Београд: Центар за издавачку делатност, Економски факултет у Београду.
- Ковачевић, Александар. 2021. „Пандемија корона вируса – шанса за успешну дигитализацију или додатно унижавање права радника.” У *Политичке последице пандемије*, ур. Иван Станојевић, 23–37. Београд: Удружење за политичке науке Србије и Универзитет у Београду, Факултет политичких наука.
- Ковачевић, Александар. 2023. „Улога синдиката у процесу дигитализације рада у Србији.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука (у процедури одбране).
- Национална алијанса за локални економски развој [НАЛЕД]. 2022. *Сива економија у Србији 2022*. Београд: Национална алијанса за локални економски развој.

- Рељановић, Марио. 2020. „Информационе технологије и изазови у реформи радног права.” *Зборник радова Правног факултета Универзитета у Новом Саду* 54 (2): 763–780.
- Рељановић, Марио и Јована Мисаиловић. 2021. „Радноправни положај дигиталних радника – искуства европских земаља.” *Страни правни живот* 63 (3): 407–432. doi: 10.5937/spz65-33727.
- Рељановић, Марио и Јована Мисаиловић. 2022. „Сигурност запослења као индикатор достојанственог рада – нормативна решења држава у региону.” *Страни правни живот* 66 (3): 441–460. doi: 10.56461/SPZ_22306KJ.
- Републички завод за статистику [РЗС]. 2023. „Анкета о радној снази IV квартал 2022. године.” *Републички завод за статистику*. Последњи приступ 2. април 2023. <https://www.stat.gov.rs/oblasti/trziste-rada/anketa-o-radnoj-snazi/>.
- Услови коришћења платформе Mr.D [Mr.D]. 2023. *Mr.D*. Последњи приступ 24. Април 2023. <https://rb.gy/ba6hp>.
- Услови коришћења платформе Уради-заради [Уради-заради]. 2023. *Уради-заради*. Последњи приступ 22. април 2023. <https://rb.gy/mehtx>.
- Чоловић, Петар, Бранка Анђелковић и Тања Јакоби. 2021. *Колико има дигиталних радника у Србији? Прва национална процена популације радника на глобалним онлајн платформама*. Београд: Центар за истраживање јавних политика.
- Шулц Бушоф, Карин и Паула Проч. 2008. „Социјална сигурност (а)типично запослених – поређење на европском нивоу.” У *Тржиште рада и политика запослености*, ур. Дренка Вуковић и Михаил Арадаренко, 119–140. Београд: ФПН и Чигоја.
- Andelković Branka, Tanja Jakobi, Maja Kovač, Slobodan Golušin, Funda Ustek Spilda, Adam Badger, and Mark Graham. 2022в. *Labour standards in the platform economy. Fairwork Serbia Ratings 2022*. Fairwork and Public Policy centre.
- Asociación Profesional Elite Taxi v Uber Systems Spain, SL*, Case C-434/15, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 20 December 2017, ECLI:EU:C:2017:981.
- Bessa, Ioulia, Simon Joyce, Denis Neumann, Mark Stuart, Vera Trappmann, and Charles Umney. 2022. *A global analysis of*

- worker protest in digital labour platforms*. Geneva: International Labour Organization.
- Beuker, Laura, and François Pichault. 2022. “How to Represent the Unrepresented? Renewing the Collective Action Repertoires of Autonomous Workers in Three Countries.” In *The Representation of Workers in the Digital Era: Organizing a Heterogeneous Workforce*, eds. Raquel Rego and Hermes Augusto Costa, 37–62. Cham: Springer International Publishing.
- Chesalina, Olga. 2023. “Exploring the Right to Disconnect in European Labour Law and in the Legislation of the Member States: Just a Matter of Working Time of Employees?” In *Digital Labour Markets in Central and Eastern European Countries: COVID-19 and the Future of Work*, eds. Beata Woźniak-Jęchorek, Kamilla and Marchewka-Bartkowiak, 193–209. London: Routledge.
- Criminal proceedings against Uber France SAS*, Case C-320/16, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 10 April 2018, ECLI:EU:C:2018:221.
- De Stefano, Valerio. 2016. *The rise of the “just-in-time workforce”: on-demand work, crowdwork and labour protection in the “gig-economy”*. Geneva: International Labour Organization.
- European Trade Union Confederation [ETUC]. 2023. “MEPs support full rights for platform workers.” *European Trade Union Confederation*. Last accessed April 20, 2023. <http://rb.gy/ascu6p>.
- European Parliament [EP], Report A9-0301/2022 on the proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work, February 2, 2023. *European Parliament*. Last accessed April 20, 2023 <https://rb.gy/77vb4>.
- Executive Committee of European Trade Union Confederation [EC of ETUC 2021], ETUC position on Right to Disconnect, March 22–23 2021.
- Finck, Michèle. 2017. *Digital Regulation: Designing a Supranational Legal Framework for the Platform Economy*. *LSE Law, Society and Economy Working Papers 15/2017*. London: London school of Economics and Political Sciences, Law Department.
- Ghai, Dharam. 2003. “Decent work: Concept and indicators.” *International Labour Review*, 142 (2): 113–145. doi: 10.1111/j.1564-913X.2003.tb00256.x.

- Glovo. 2023. „Честа питања.” *Glovo*. Последњи приступ 24. април 2023. <https://rb.gy/f7kqf>.
- Interinstitutional agreement on better law-making, OJ C 321, 31.12.2003, 1–5.
- International Labour Organization [ILO]. 1999. *Report of the Director-General: Decent work. International Labour Conference, 87th Session*. Geneva: International Labour Office.
- International Labour Organization [ILO]. 2013. *Decent work indicators*. Geneva: International Labour Office.
- Irani, Lilly C and M. Six Silberman. 2013. “Turkopticon: Interrupting worker invisibility in amazon mechanical turk”. In *Proceedings of the SIGCHI conference on human factors in computing systems*, ed. Wendy E. Mackay, 611–620. New York: Association for Computing Machinery.
- Kässi, Otto, and Vili Lehdonvirta. 2018. “Online labour index: Measuring the online gig economy for policy and research.” *Technological forecasting and social change*, 137: 241–248, doi: 10.1016/j.techfore.2018.07.056.
- Loi no. 2016-1088 du 8 août 2016 relative au travail, à la modernisation du dialogue social et à la sécurisation des parcours professionnels [Loi no. 2016-1088, 2016], “JORF” n° 0184 du 9 août 2016.
- Misure per la tutela del lavoro autonomo non imprenditoriale e misure volte a favorire l’articolazione flessibile nei tempi e nei luoghi del lavoro subordinato [Lavoro agile], “Gazzeta Ufficiale della Repubblica Italiana”, Legge n. 81. 22 maggio 2017.
- NI. 2023. „Protest dostavljača zaposlenih u kompaniji u centru Beograda.” 5. april 2023.
- Ruzic, Fjodor. 2005. „Electronic Signature: The Core Legislation Category in Digital Economy.” In *Digital Economy: Impacts, Influences and Challenges*, eds. Harbhajan Kehal and Varinder Singh, 98–135. London: Idea Group Publishing.
- Schmidt, Florian A. 2017. *Digital Labour Markets in the Platform Economy. Mapping the Political Challenges of Crowd Work and Gig Work*. Bonn: Friedrich Ebert Foundation.
- Schömann, Klaus, Ralf Rogowski, and Thomas Kruppe. 1998. *Labour market efficiency in the European Union: Employment*. London and New York: Routledge.

- Sharma, Sushil K. 2005. "Socio-Economic Impacts and Influences of E-Commerce in a Digital Economy." In *Digital Economy: Impacts, Influences and Challenges*, eds. Harbhajan Kehal and Varinder Singh, 1–20. London: Idea Group Publishing.
- Sinicki, Adam. 2019. *Thriving in the Gig Economy: Freelancing Online for Tech Professionals and Entrepreneurs*. UK: Apress.
- Stephany, Fabian, Otto Kässi, Uma Rani, and Vili Lehdonvirta. 2021. "Online Labour Index 2020: New ways to measure the world's remote freelancing market." *Big Data & Society* 8 (2): 1–7. doi: 10.1177/205395172111043240.
- Tapscott, Don. 2015. *The Digital Economy – Rethinking Promise And Peril In The Age Of Networked Intelligence*. New York: McGraw-Hill Education.
- Tax foundation. 2023. "Regressive Tax." *Tax foundation*. Last accessed April 22, 2023 <https://rb.gy/o8si62>.
- Upwork legal [UL]. "Fee and ACH Authorization Agreement" *Upwork legal*. <https://rb.gy/uxycvy>.
- Wolt. 2023. „Najčešća pitanja i odgovori za korisnike i dostavljače.” *Wolt*. Последњи приступ 24. април 2023. <https://rb.gy/603vw>.

Aleksandar Kovačević*

Faculty of Political Sciences, Belgrade

DECENT WORK AT LOCAL DIGITAL PLATFORMS IN SERBIA

Resume

In this study, we examine the concept of decent work on local digital platforms in Serbia. So, this article focuses on the research topic of whether labour done on local digital platforms may be classified as “decent work.” Labour digitization and the digital economy are novel phenomena that need in-depth examination. We begin with the concept of the digital economy as a basis for the development and expansion of digital labour. This new economy is characterised by knowledge and the use of various smart tools, as well as the crossing of national borders, and so on. Nowadays, we may talk about the gig economy, which is defined by short-term employment on online platforms or labour via mobile applications. These developments resulted in the establishment and growth of a worldwide digital labour market marked by non-standard forms of employment, insecure labour agreements, and the involvement of third-party intermediaries between employees and clients. There are considerable efforts to alter employment legislation throughout Europe. Co-regulation, which involves several players in the decision-making process, is one possible option. The Directive on Improving Working Conditions in Platform Work, which is now in the process of adoption, is perhaps the most important document at the EU level. It is worth mentioning the practices of the European Union’s Court of Justice, national courts in Spain, the Netherlands, Italy, and Germany, as well as national regulations in both Italy and France that establish the right to disconnect. We must also acknowledge the work of international and national trade union federations, such as the European Trade Union

* aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs.

Confederation. So, the most pressing issue in this study is finding decent work in the digital labour market. A decent work index comprises many indicators. With statistical and legal indicators, the International Labour Organisation discusses 10 core aspects of decent work. According to an early study, there is no decent work on digital platforms due to bogus self-employment, which occurs when certain entrepreneurs work for only one company. The reasons for this phenomenon are reduced expenses and employers' lack of accountability. This is also an aspect of digital labour in Serbia. To assess the gig economy in Serbia, we use the online labour index and the gigmeter. According to the online labour index, Serbia is among the top 15 nations in the world in terms of the number of digital employees, accounting for 1.4% of the global total. Software development is the most frequent occupation. According to the gigmeter, the most frequent employment is creative and multimedia. The most crucial duty is to figure out how many digital employees there are in Serbia. According to the most conservative estimate, Serbia has almost 90,000 digital employees. Almost two-thirds of digital employees in Serbia are in hidden employment. Now we can talk about doing decent work on digital platforms in Serbia. To assess decent work, we apply the Fair Work Principles. Fair pay, fair conditions, fair contracts, fair management, and fair representation re among these principles. Every platform can be scored with a basic and an extra point, for a total of 10 points. The study incorporates five platforms: Uradi-zaradi, Glovo, Wolt, Car: Go, and Mr.D. According to the Fairwork rating, Uradi-zaradi and Wolt met the most requirements but received just a passing grade. The Public Policy Centre performed extensive research on decent work to find that it does not exist on digital platforms. The most essential motivation for digital labour is a high wage, which comes at the price of a long working week. This study determined that neither platform satisfies the passing standard and makes some recommendations for improving working conditions on local platforms. First, the practice of bogus self-employment must be stopped. Second, labour

legislation must be revised. Third, the right to collective bargaining must be extended to digital workers. This can be done by a strong trade union movement that can find a way to safeguard digital employees without jeopardising traditional workers' rights.

Keyword: labour digitalization, digital economy, local digital platforms, decent work

* Овај рад је примљен 27. априла 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 339.9.012''20''

DOI: 10.5937/pr77-44730

Прегледни рад

*Маријана Максимовић**

Институт друштвених наука, Београд

ИЗАЗОВИ ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НА ПОЧЕТКУ XXI ВЕКА: ПОЈАМ, ПОДЕЛА И ЗНАЧАЈ

Сажетак

На почетку XXI века, сведоци смо великих промена, изазваних кризама, сукобима у свету, епидемијама које мењају начин живота и рада. У том контексту, дошло је до промене у економској дипломатији, која се такође суочила са изазовима који су утицали на њу тако да су њена улога и њен значај повећани. Како се геоекономија издвојила из геостратегије, тако је економска дипломатија добила већи значај. Данас су међународна економска политика и економска дипломатија постали подједнако важни као и класична питања мира, безбедности и општег просперитета. Економска дипломатија се одвија на свим нивоима, на којима се одвија и класична дипломатија али се бави искључиво економским темама, које се односе на конкурентност, профитабилност, снабдевање сировинама и енергентима. Ауторка у раду полази од претпоставке, да је у међународним економским односима дошло до великих промена последњих деценија, и да су оне битно утицале на значај и унапређење економске дипломатије. У раду су коришћени метод дескрипције и анализе, а научни допринос огледа се у простору ојачавања економског националног идентитета, једне земље у међународним економским односима. Надаље, добијени закључци могу послужити Србији за боље позиционирање у

* originalmarijana@gmail.com

условима међународне конкретности, али и унапређења националних економских интереса. Циљ овога рада је да се истакну новонастали изазови у економској дипломатији током последњих тридесет година. Економска дипломатија је постала значајно средство у међународним пословним односима, промовишући национална предузећа, производе, услуге, али и многе друге облике економске сарадње у XXI веку.

Кључне речи: економска дипломатија, изазови, појам, врсте, значај, мрежни контекст, XXI век

УВОД

Са падом Берлинског зида, који је означавао завршетак хладног рата, значај економске дипломатије је порастао, јер је она заправо манифестација нове улоге и значаја геоекономије, која се издвојила из геополитике. Дуго је геополитика била доминантна у биполарном свету, а сада када се обликује мултиполарни свет, геоекономија са економском дипломатијом представља нов начин борбе земаља за позиционирање на међународном тржишту, борбе за конкурентност својих предузећа и производа, бриге о потребним ресурсима и борбе за препознатљивост свог пословног националног идентитета. Геоекономска моћ једне земље огледа се у способности стицања и употреби знања, преко потребној консолидацији средње класе, организацији и употреби информација, способности пласмана сопствених производа на међународном тржишту, као и фискалним капацитетима једне државе да финансира своју инфраструктуру и војску (Neves 2017, 91).

Након Другог светског рата, дипломатијом су доминирали службеници влада из дипломатских кругова, а у дотадашњем биполарном свету преовладала је геополитика. Примери за то су Немачка и Кина које су успеле да трансформишу своје економске моћи у политичку моћ и војне способности. Са брисањем ривалства Исток – Запад, и глобализацијом у XXI веку, велики, готово доминантан значај у међународним односима и спољној политици има међународна економска политика, која поставља питања финансијске одрживости једне земље, политике извоза, затим ресурсне одрживости, комерцијалног пласмана производа

сопствених производа, као и питања увоза страних производа.¹ Затим, ту је међународна политичка економија (IPE), која се фокусира на структурне факторе тј, релативну снагу државе или утицај структуре унутар националне економије, а не на процес. Проблеми попут безбедносних, финансијских криза и рецесија, као и климатске промене захтевају веће учешће економске дипломатије, а тамо где су односи снага уравнотежени, процеси преговарања и доношења одлука могу одредити исходе (The New Economic Diplomacy 2017).

По завршетку хладног рата, значај економске дипломатије је порастао и она је постала манифестација нове улоге и значаја геоекономије. Реформа је започела у десетој деценији XX века у конкурентнијим државама као што су САД, Кина, Индија, Бразил, Велика Британија, Шведска и Немачка. Нагласак на економској дипломатији подразумева бољу равнотежу и координацију економске и политичке димензије спољног деловања. То никако не значи меркантилистичку спољну политику, а превазилази традиционални концепт комерцијалне дипломатије која има у фокусу промоцију извоза у служби политичке дипломатије. Економска дипломатија пружа подршку пословном и финансијском сектору дате земље уз употребу економских ресурса, награда или санкција, како би се остварио одређен спољнополитички циљ. Сам појам економске дипломатије је ретко дефинисан, а понекад се као синоним користи „економска државност” или „комерцијална дипломатија”. Ипак, поједини аутори указују на разлику између та два појма, те наводе да се економска државност дефинише „у смислу средстава, обично су алтернативни концепти дефинисани у смислу стварних или предвиђених ефеката политике или у смислу процеса којим је сачињена политика” (Okano-Heijmans 2011, 24–27). Тако је економска дипломатија у процесима и праксама, док је економска државност на првом месту у структурама.

Концепт економске дипломатије у овом данашњем облику, датира из девете деценије XX века. Кључно теоретско питање данас је, да ли се економска дипломатија везује за државне и јавне интересе, или се односи на шири спектар актера и интереса једног друштва. Међутим, „ако је дипломатија везана за државне актере и државне интересе, онда се економска дипломатија углавном ограничава на употребу традиционалних дипломатских алата за

¹ Евидентан је утицај економске дипломатије у развоју регулисаних тржишта, мада још није дефинисана улога економских дипломата у „глобалном економском управљању”.

постизање економских циљева државе. Схваћена у овом државно-центричном реалистичком оквиру, економска дипломатија се пре свега види као међувладина, коју спроводе службеници страних служби и као средство за унапређивање економских интереса државе у страним земљама и светској економији. Аргументи у корист дипломатије су конститутивни однос између дипломатије и државног суверенитета, као и конститутивни однос између дипломатских система и анархичног система суверених држава. Генерално, дипломатија (укључујући економску) је средство којим државе воде своју спољну политику (Lee and Hocking 2010).² Управо у последњој деценији XX века сагледана је јасна концентрација економске моћи олигопола и великих компанија које имају велику тржишну снагу и њоме нарушавају фер конкуренцију. То је изазвало једну другу реакцију, а то је све веће мешање политичких фактора у економска питања, те је јасно да у глобалним условима више није довољно бити само ефикасан и конкурентан. Потребна је и институционална повезаност и учешће у коалицијама. Конкурентност и иновативност су неопходне за успех на међународном тржишту, а економска дипломатија се јавила као одговор на ову новонасталу ситуацију (Neves 2017, 91). Економска дипломатија може се поделити на три дела, и то: *први део* се односи на студије о ефектима специфичних економских активности дипломатије у међународној трговини (економетријски модел, билатерални трговински модел тржишни удео и еластичност, као и студије о амбасадама промотерима извоза); *други део* се односи на употребу макроекономских и микроекономских података за анализу концептуалних питања; *трећи део* се односи на економску дипломатију у сложеним политичким срединама (Окапо-Нејманс 2011, 26–27). Она има своје нивое, или поља деловања, а та поља су локално, домаће, национално, билатерално, регионално, глобално, и она обухватају широк спектар питања јавне политике (Heine 2006, 11). Постоје дипломатске институције које делују на свим нивоима, то су: амбасаде, као перманентне мисије и специјалне мисије; затим конзулати и конзуларна дипломатија. Ту су и својеврсне дипломатске „институције”, као што су дипломатски имунитет, дипломатско преговарање, дипломатска медијација, дипломатски језик, дипломатски самит, али и однос дипломатије и међународног права. Тако економска дипломатија обухвата

² Према Барстону, дефиниција класичне дипломатије гласи „дипломатија је управљање односима између држава и између држава и других учесника” (Barston 2019, 1).

употребу дипломатских вештина са економским алатима за унапређује економских, политичких и стратешких циљева земље. Овај сегмент дипломатије је изузетно важан део међународне политике свих земаља, па и САД.³ Она подразумева инвестиције, а укључује и подршку путем међународне помоћи и финансирање земаља партнера које су суочене са природним катастрофама или ратним сукобима. Затим, укључује помоћ и подршку за спровођење међународних норми, на пример норми којима се олакшава и ваздушни транспорт или пак телекомуникације, али и норми које се односе на кривична дела. Надаље економска дипломатија укључује изградњу међународних коалиција, како би се помогло земљама приликом опоравка од разних криза, мада су најчешће у питању финансијске кризе. То такође значи подршку владама да примене мере за ојачавање економије, како би се створила нова радна места, чак и ако реформе имају политичке трошкове, а оне то готово увек имају.

Преглед литературе указује да су се економском дипломатијом бавио Бериц (Berridge 2015) дајући појмовна одређења и објашњавајући историјски развој исте. Затим је, Кишах Рана (Rana 2007; 2008; 2014), индијски каријерни дипломата који је дуго био на челу дипломатске академије, указивао на значај и улогу економске дипломатије у XXI веку. Надаље ту је Окано-Хејманс (Okano-Heijmans 2011) који се бави дефинисањем економске дипломатије и њеним саставним деловима. Постоји тврдња, да када је међународна економска позиција јака (нпр. САД), тада спољна политика допуњује националну безбедносну политику. Када је спољна економска политика слаба, она се користи за националне интересе. У мултиполарном систему, економска дипломатија је корисно средство како би се остварили национални интереси мирним путем.

У данашњим комплексним међународним односима, економска дипломатија се суочава са неколико изазова, али свакако су најважнија два, а то су мрежна дипломатија и учешће недржавних актера у њеним активностима. Први изазов, мрежна дипломатија, подразумева много шири скуп контаката у земљи и иностранству

³ Економска дипломатија доведена до „уметности” подразумева осим комерцијалне, и инвестициону страну, укључује употребу економских санкција за „лоше актере у свету” почев од корумпираних званичника, финансијера тероризма па све до кријумчара дроге. Њен домен обухвата и преговоре о нискокарбонској економији, уговарање права интелектуалног власништва, е-трговини и транснационалним финансијама.

који су везани око критичног „централног проблема” који је важан за мисију, а кључно је идентификовање главних догађаја. За преношење информација се користи „анализа и утицај”, као начин како би дипломате направиле предност код домаћина, што одржава повећану међусобну проицљивост и међузависност у данашњем свету. Овде, је важно шта земља и њена дипломатска мисија значе у земљи домаћина и њене владе. Други изазов економске дипломатије у борби за конкурентност земље кроз потписивање трговинских уговора, међународног и билатералног протока робе је, већи број учесника у преговорима, а то су владе, приватне фирме, мултинационалне компаније, невладине организације, синдикати, представници локалних заједница. У мрежној дипломатији, ефикасан комуникатор – дипломата треба да влада темом која је предмет разговора, и да има способност да је пренесе лако на разумљив језик, а у томе му помажу медији, како би одржавао једном успостављену мрежу. То исто важи и за шефове мисија који треба одређени проблем да убедљиво изложе парламентарцима, пословним лидерима, политичким странкама, синдикатима, што директно утиче на успех иницијативе која је дата. Сви они воде неке од најтежих борби, а то су борба за ресурсе, приоритете и посете на високом нивоу. Овако посматрана дипломатија није ограничена на међудржавне односе у међународном систему већ више на економске, политичке, социјалне и културне односе са великим бројем актера и односима међу мрежама које могу бити формалне и неформалне. Следствено томе и хијерархија је смањена, транспарентност је висока, а преписка се може одвијати и писано и усмено, јер су информације данас много доступније услед развоја електронских средстава и друштвених мрежа (Heine 2006, 5). Економском дипломатијом се у економском смислу могу објаснити међународни процеси као што су (економски) империјализам, (економски) глобализам и (економски) развој. Тако се долази до бољег разумевања процеса и праксе економске дипломатије. Дакле, дипломатија је својеврсни агент у међународним односима, али она је та која мора да уклопи званичнике који не припадају министарству спољних послова, тј „нове” дипломатске актере. Веома често дипломате „невидљиво” служе светској економији и њихови извештаји садрже теме као што су светска економија, њена историја и улога у међународним односима. Њихова кључна, а невидљива улога је у преговорима са међународним институцијама, или приликом неких комерцијално-трговинских трансакција.

Дипломатски представници су значајни актери у густој мрежи актера у светској економији, они укључују агенције, важно је да имају увид у политичке процесе који су укључени у стварање, регулисање, развој и раст тржишта. Важно је и да економске дипломате прате токове управљање економском међузависношћу на међународном нивоу. Из тих разлога су дипломате важни учесници преговора о успостављању тржишних правила и прописа, ширења норми и култура у међународној економији, промоцији и спровођењу економских политика и заступања јавних и приватних економских интереса (Lee and Hocking 2010). Међутим, након појаве глобалне рецесије 2008. године, и изазивања економске несигурности, успоравања производње, појава тероризма, миграција услед ратних сукоба, климатских промена, појавиле су се и „подмукле” опасности као што су прилив страног културног утицаја што је представљао удар на аутентично културно наслеђе једне земље. Затим, ту су безбедносне претње које су се јавиле као последица међузависности држава, те су сви ови проблеми постали главна питања међународне и економске дипломатије (Rana 2007).

ДЕФИНИСАЊЕ ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Постоји више дефиниција економске дипломатије, те се према њима она може дефинисати у ужем и ширем смислу. Према дефиницији, економска дипломатија је „коришћење владиних средстава за промовисање раста економије земље повећањем трговине, промовисањем инвестиција, сарадње на билатералним и мултилатералним трговинским споразумима” (Economic diplomacy 2023). Она подразумева и коришћење привреде за промовисање спољнополитичких циљева, од чега су као позитивна страна најпознатија страна помоћ, а од негативних увођење економских санкција. Друга дефиниција, истог извора, дефинише економску дипломатију у ужем смислу, те каже да је она бављење међународним економским питањима, у циљу повећања просперитета, а најчешће се односи на промоцију извоза и унутрашња улагања.⁴ Иста

⁴ Трговина и размена добара подстичу преговарање, те није изненађујуће што је модерна дипломатија (она која се води преко резидентних мисија) произашла из европских конзулата основаних на Медитерану како би се што лакше одвијала међународна трговина (у касном средњем веку). Конзул је био нека врста заштитника трговаца и њихових интереса у односу са локалним властима, те је тако дошло до потребе

дефиниција, у ширем смислу каже да је економска дипломатија она економска активност која промовише економске интересе земље. Према следећој дефиницији, економска дипломатија, се бави питањима међународне, али и националне економске политике, као што су очување финансијске стабилности, стимулисањем економског раста, питањима незапослености младих, грађанских немира, као и праћењем успоравања негативних ефеката климатских промена. Један њен део, а то је комерцијална дипломатија, задужена је за промовисање извоза и директних страних инвестиција и приступа сировинама (Berridge 2015). На пример, служба спољних послова САД, одговорна је за креирање међународне политике и спровођење економске дипломатије и економске државности. Коришћење дипломатских вештина, усмерених на економска питања и са економским алатима, доприноси унапређењу стратешких и безбедносних интереса земље. Ова служба, сарађује са агенцијама за спољне послове, министарством финансија, трговине и америчким трговинским представницима, а бори се и против акција финансирања тероризма. Донете исправне одлуке и учињене акције у складу са постављеним циљевима развоја земље могу деловати подстицајно на развој пословне активности, као што погрешна поступања могу водити великим трошковима. Овакав приступ показао се успешним у Европи, Мексику, Авганистану и Аргентини (Wayne 2019; 2019a).

Покушај дефинисања економске дипломатије је заправо покушај прецизног одређења места и улоге економске политике, привредних предузећа, међународних организација, економске помоћи донатора или примаоца, и њиховог утицаја на конкурентност једне земље. Дакле, економска дипломатија је вишеструка активност, и много је шира од комерцијалне дипломатије (управљање међународном трговином), јер укључује рад званичних агенција и тела за промоцију међународног пословања и профитно оријентисане активности на страним тржиштима, оних који користе услуге економске дипломатије. Разликује се и од финансијске дипломатије која подразумева управљање инвестицијама, а оне су део шире економске дипломатије која укључује и друге сегменте и економска питања. Стога оправдано је поставити питање шта су то циљеви

ангажовања сталног представника у страниј земљи од стране државе која тргује са земљом домаћина. На тај начин почиње развој модерне амбасе, а дипломатија је почела са заштитом трговинских интереса (Economic diplomacy 2023). Како се обим трговине повећавао у XVIII веку, конзуларна представништва су потпала под државну контролу (Berridge 2015, 211)

економске дипломатије? Заправо, она се састоји од следећа четири циља: 1) промоција трговине као први кључни циљ, који треба да подстакне да се побољша трговинска зарада; 2) други циљ економске дипломатије је умрежавање, као и мобилизација широких актера у промоцији трговине и инвестиција и активности у прибављању технологије, што је довело до јавно приватних партнерстава (укључивање поред државних и недржавних фактора). У овом ланцу компаније, индустријска удружења, привредне коморе, истраживачки центри и школе, невладине организације су валидни и легитимни партнери у овом послу; 3) трећи циљ је промоција земље, у смислу повезивања са предузећима, економским активностима, олакшање трговинске размене (извор запошљавања и девизне зараде) и унапређења туризма. Све земље у свету улажу у брендирање и ребрендирање државе, а амбасаде истичу бренд државе у контактима са другим дипломатама, 4) могућност укључивања земља у развоју у преговоре. Осим наведеног, веома је важна промоција инвестиција, промоција технолошког развоја, промоција менаџмента, промоција регулаторног окружења као и промоција изградње партнерстава, важно је укључити рад владе, пословних тела и јавних агенција у детаљно управљање међународним условима (Rana and Chatterjee 2011). Учесници у дипломатији последњих година су представници различитих групација и организација које шире свој утицај, како би оствариле неке локалне, националне и међународне интересе и кроз то остварили своје постављене циљеве (Yiu and Saner 2003).

Врло блиско питање дефинисању економске дипломатије су, и нивои на којима се она одвија, те се она одвија као што је речено на више нивоа. Владе користе интеракцију између тих нивоа те, различите земље могу преферирати различите нивое за исти предмет деловања. На пример, ЕУ фаворизује мултилатерални режим улагања, САД преферира плурилатерализам кроз ОЕЦД, а затим преферира билатералне приступе. Међутим, споразуми који су постигнути на једном нивоу имаће импликације и на другим дипломатским нивоима. У економској дипломатији, на свим нивоима, владе земаља покушавају да помире три врсте тензија и то: *прво*, напетост између међународне политике и међународне економије, јер једна другој стално задиру у деловање. Пример за то је био Маршалов план којим су политички циљеви били да се спрече ратови у Западној Европи, подржи њена економска обнова и спречи надирање комунизма, што је довело до економског напретка тих

земаља; *друго*, напетост између домаћих и међународних притисака, до којих долази услед константних промена, али то не би смело да буде на штету ефикасности и одговорности, нити сме да дође до повређивања суверенитета. Поштује се принцип добровољне сарадње; и *треће*, напетост између влада и других учесника који имају одређену снагу и тежину. То значи да продор међународног фактора у домаћу економију предводи приватни сектор као што су трговци, инвеститори, произвођачи, а да економску активност стимулише влада уклањањем трговинских баријера, дерегулацијом или приватизацијом. Међутим, и владе се суочавају са тржишним притисцима, нарочито у време када су финансијске кризе учестале, а нестабилност представља велики ризик (Barston 2019).

ПОДЕЛА ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Због комплексности и повећања економских активности, дошло до поделе економске дипломатије на: комерцијалну, трговинску и финансијску дипломатију. Скорије, ова подела допуњена је лобирањем и конзуларним радом.

Као што је речено, комерцијална дипломатија подразумева управљање спољно-трговинским пословањем једне земље, и у интензивном је успону последње три деценије, због повећања конкурентских притисака на пословање. Постављен је институционални оквир, у којем је дефинисано ко су постојеће институције, а које су нове, које су владе укључиле због повећавања комерцијалне дипломатске активности у министарствима спољних послова и другим агенцијама. Овде је било неопходно повезивање са приватним актерима из пословне бранше. Укључивање предузећа каналише се преко владиних одељења као што су локалне и националне привредне коморе, пословне алијансе и слична пословна удружења. Комерцијална дипломатија под притиском конкуренције, проналази нова тржишта за домаћу робу и услуге, затим она укључује извозну и инвестициону подршку и заговарање домаћег пословања, и промоцију туризма. Дипломатске мреже пружају комерцијалне обавештајне податке, прате туристички маркетинг, изналазе пословне везе и партнере, и пружају пословну помоћ. Концептуално, комерцијална дипломатија указује, послује у концепту сложене организационе мреже, која укључује министарства трговине и финансија (често са агенцијама / одељењима за промоцију

трговине), поред министарства спољних послова (Lee and Hocking 2010). Комерцијална дипломатија представља подршку дипломатских мисија пословном и финансијском сектору матичне државе како би остварили економски успех и остварили циљеве земље за национални развој. Она укључује и промоцију унутрашњих и спољних инвестиција и трговину (Yiu and Saner 2003, 12–13). Следећа је финансијска дипломатија која се бави кључним питањима међународне економије која се односе на финансирање и улогу банака у међународном пословању. Финансијска дипломатија покушава да подржи стабилност и просперитет поштујући законе међународног трговинског режима, јер она нема своја чврста правила. Овде су главни учесници министарства финансија, централне банке, пословне групе, банкарски сектор, Међународни монетарни фонд, као и Светски економски форум. Већина тема финансијске дипломатије су теме неуспеха да се спрече финансијске кризе од десете деценије XX века на овамо (азијска криза), криза из 2008. године, позната као светска економска криза. Најновије кризе, криза изазвана пандемијом Ковид-19 (2020–2022), као и криза изазвана сукобом између Русије и Украјине (која и даље траје), која је изазвала инфлаторну кризу, кризу снабдевања енергентима, као и страх од функционисања канала дистрибуције, изазивају финансијску кризу, што је посебно у фокусу мултинационалних компанија, међународне трговине и међународног пословања у целини. Трећа врста је трговинска дипломатија која је у порасту последње три деценије јер је дошло до пораста регионалних трговинских организација, као и проширење дневног реда трговинских преговора, тако да укључују нова питања попут интернет трговине, појаву нових тема, актера и економских форума. Дакле, у трговинској дипломатији важни су и државни и недржавни учесници у мултилатералним, билатералним или пак регионалним трговинским преговорима и односима. Неопходно је нагласити да економијом у свету управља неколико економских институција са правилима и процедурама. Од 2000. године повећава се број билатералних и регионалних споразума, а поред Европске уније, ту су и Северноамерички споразум о слободној трговини, Јужноафричка развојна заједница, Јужно-Азијско удружење за регионалну сарадњу, Удружење држава југоисточне Азије – АСЕАН (*ASEAN*), као и регионалне организације попут Карипске заједнице (*CARICOM*), Источноафричке заједнице, Квада (*QUAD*) стратешког савеза или алијансе, често називане азијски НАТО (који чине САД,

Индија, Јапан и Аустралија). Ако се томе додају и Г20, Г7, јасно је зашто све наведено проширује агенду и потребу за трговинском дипломатијом. Дакле, ово је довело до усложњавања процеса трговинских преговора, те је све теже разликовати јавне (државне) и приватне (пословне) интересе. У домен трговинске дипломатије, укључени су и други актери попут невладиних организација и Међународног центра за трговину и одрживи развој, јер су они постали учесници који су директно укључени у преговоре, често као чланови мањих делегација и државних делегација земаља у развоју (јер могу пружити преко потребну стручност и ресурсе) (Lee and Hocking 2010).

Међутим, са економским и политичким кретањима, осим ове пословне поделе, последње две деценије XX века, појавиле су се две нове теме у које улазе у контекст или чине поделу економске дипломатије, а то су лобирање и конзуларни рад и миграција. Неопходно је рећи да је у XXI веку лобирање постало незаобилазан фактор у међународним економским односима, спољној политици и интернационалној економији. Мора се рећи и да је начина на којима се спроводи лобирање онолико, колико је и институционалних система на које се примењује. Лобирање је онај механизам (или контра-снага) који убрзава пут до политичког баланса у одређеном контексту, те се може закључити да је лобирање веома сложена и захтевна активност. Свако лобирање је везано за конкретан институционални систем у ком се дешава, те се разликује лобирање у Вашингтону, лобирање у Паризу, Бриселу, Риму или пак Берлину. У сваком случају лобирање је високо софистицирана активност која у себи садржи мешавину великог броја вештина које су неопходне како би се лобирање могло спроводити. Најважнији су правни систем (и оквир), политички систем, секторска експертиза, али можда најважније од свега су лични интегритет сваког лобисте и мрежа контаката са којом располаже. „Кредибилитет у том смислу значи предлагање објективно добрих политичких решења када су лобисти основа за добру репутацију са њиховом мрежом контаката. Мрежа контаката се гради годинама стварањем контаката који сежу од најнижих до највиших, те радом на повезивању корпоративног, цивилног и јавног сектора кроз унапређење дијалога и хармонизацију различитих интереса. И на крају, добар лобиста је увек тај који добро комуницира” (Gueguen 2013, 8). Лобирање данас прати пораст броја појединаца и институција, компанија које се професионално баве лобирањем, јер је лобирање

постало саставни део демократског одлучивања. Лобисти могу са различитим носиоцима власти комуницирати у вези са неким својим интересом или клијентовим интересом кога заступају, да би тај интерес промовисали или заштитили. Тако су лобисти спона између доносиоца одлука и носиоца пословних интереса, којима помажу да квалитетније представе свој интерес, а да доносиоци одлука буду информисани о свим релевантним питањима за доношење одлуке. Осим професионалног лобирања, није реткост да други професионални тимови спроведе лобирање на више нивоа паралелно, како би вршили одређен утицај, мада се то више може назвати јавним заговарањем него професионалним и активним лобирањем (Wright 2013). „Лобирање је добило на значају у XXI веку, те је прихваћен став да лобисти обављају значајну и корисну функцију. Увек се морају уважавати специфичне околности у којима се лобира, а мора се на време препознати проблем и наћи права особа којој ће понудити иновативно решење. Увек треба имати спреман план Б за случај да не успе са максималним предлогом... Кроз лобирање се може битно ојачати имиџ и тржишна позиција компаније, али и штитити интереси унутар разних асоцијација... Није довољно да само активни политичари и дипломате лобирају за интересе земље, већ је потребно да то раде и лобисти” (Cizelj 2015, 15).

Следећи подела је она која се односи на конзуларни рад, са питањима миграција. Конзуларни рад и миграције постали су актуелни због великог протока људи преко граница земаља у којима су рођени. Тако су миграције паралелно са повећаном претњом од тероризма почетком 2000. године повећале обим и значај конзуларног рада и конзуларних виза. Тиме су редефинисале концепт „конзуларности” захтевајући присуство полиције у кључним мисијама. На пример, на нивоу Европске уније дошло је до промене у управљања конзуларном функцијом, те је укључен висок ниво међународне сарадње између конзуларних служби у целој Европи и ЕУ. Тиме је дошло до рада конзуларне визне службе и спајања домаће и међународне дипломатије као начина развоја јавне дипломатије. Издавање виза представља својеврсну контролу токова радних миграната, контролу токова епидемија (САРС) и других болести, терориста и других сумњивих лица. На тај начин се јача безбедносни интерес земље дипломатским средствима (Lee and Hocking 2010).⁵

⁵ Када се говори о дипломатским односима, они се могу одвијати између држава, могу постојати као дипломатија велике моћи, као дипломатија средње моћи, дипломатија

ЗНАЧАЈ ЕКОНОМСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ ДАНАС

Још увек не постоји једна јединствена теорија економске дипломатије која даје одговоре на то како државе воде економску политику. У економској дипломатији, утврђивање економских фактора, помаже приликом доношења одлука и преговарања. Главни су: а) системски фактори који потичу из међународног система, а то су релативна економска моћ, међународне организације, режими и тржишта. Затим следе, б) два домаћа фактора, а то су интереси и преговарања различитих друштвених група и институција, и помирење сукобљених страна. Најпосле су, в) убеђења и иницијативе преговарача (Okano-Heijmans 2011, 5–7). Због тога се, на билатералном или регионалном нивоу, укључују „мудри људи” који дају препоруке, израђују главна докумената или предузимају нове акције за владе између држава, за међувладин дијалог. Такве активности стварају могућности за отварање процеса међународних односа и признавања влада, како би се остварила вишеструка корист. На пример, својевремено су Немачка и Индија створиле својеврсну иновацију, јер су заједнички покренуле и створиле билатералну групу „еминентних особа” (*eminent person* – ЕР) 1992. године, са циљем да се привуку незваничне личности као што су саветници, који су стручни и еминентни, са професионалним задатком генерисања нових идеја и продубљивања односа две и више земаља (Rana 2008, 33). Немачка и Индија основале су сличне ЕР групе са другим земљама, а ову групу продуктивном чини: *прво*, уградња различитости и дубина у чланству у ЕР на свакој страни. То укључује политичке, економске, медијске теме из културе, образовања, науке, технологије, али и размене људи. Успех зависи од одабраних појединаца и њиховог интересовања, како би водили успешне дискусије; *друго*, групе ЕР покрећу нове идеје, јер оне нису агенције за надзор. Најчешћа питања су економска, затим безбедносна, али и читава лепеза билатералних питања; *треће*, ЕР група треба

малих држава, дипломатија Европске Уније, дипломатија САД, руска пост-совјетска дипломатија, кинеска дипломатија, дипломатија Источне Азије, дипломатија Латинске Америке, дипломатија Средњег Истока, афричка дипломатија, дипломатија Северне Африке и дипломатија развијених држава. Концепт „средње моћи” појавио се у литератури о Европи када је постојала равнотежа моћи XIX века, алудирајући на земље између великих сила и малих нација. Данас означава земље попут Канаде, Аустралије, Аргентине, Бразила, Мексика и Чилеа, чиме је стављено до знања да је дошло до промене.

да се усредсреди на препоруке, па онда приступи одређеној акцији. Копредседавајући је особа за контакт у том односу, а ове групе су природни савезници амбасадама, приликом промоције као чланови групе ЕР који припадају партнерској земљи су обично на располагању изасланику и његовом тиму амбасаде за све разноврсне активности које је предузела проактивна амбасада, како би проширила и диверзификовала везе у политичким и економским сегментима меке дипломатије. Слично томе, чланови групе ЕР из матичне државе су поуздани пријатељи са истом сврхом. Осим њих, пословне групе се повезују у билатералне дискусије и често се називају „заједнички пословни савети” како би се решавала питања која се односе на њихову пословну праксу, међународну економску политику и глобална финансијска питања. На пример, индијска индустрија је успоставила билатерални „стратешки дијалог” са кључним партнерима Француске, Израела, Јапана, Малезије, Сингапура и САД. Дијалог је покривао аспекте билатералних односа – одбрану, безбедност, тероризам, политику, економију, трговину / инвестиције, технологију (укључујући нуклеарну и свемир), енергију / животну средину, здравство, образовање, регионална питања. Предузећа су активни учесници у билатералним односима, посебно између земаља које врше размену и која негују међународно заједништво. Тако „ (...) већина дипломатских служби комбинује економски рад са другим задацима, мада постоје они који такође имају специјализоване стране комерцијалне службе (попут САД) или се баве комерцијалном дипломатијом, комбинацијом стручњака који су делегирани у веће амбасаде из министарстава трговине и редовно особље за спољне услуге који то обављају (...)” (Rana 2007, 69). На мултилатералном нивоу, потврда плуралне природе дипломатског процеса одвија се на састанцима Светског економског форума у Давосу, где се састају шефови влада и мноштво министара, као и академица, руководиоца невладиних организација и других јавних личности, и преговарају у корист својих земаља. Овим, горе наведеним групацијама, са ЕР и пословним лидерима, добија се плурализам, учешће различитих актера, организација цивилног друштва, невладиних организација и представника међународне и домаће пословне и индустријске елите. Ствара се широка повезаност која је одржива и легитимна. „Паметна” дипломатија је инклузивна, користи широк спектар веза у националне сврхе. За Министарство спољних послова (МСП) учешће утицајних личности у билатералним односима ствара потенцијалну

оперативну предност. С обзиром на то, практично дипломатија је све више и више везана за изградњу мрежа и освајање утицаја, а чланови ЕР групе су изабрани партнери у ове сврхе. На пример, немачки академици и научници пружили су драгоцен увид у систем те земље и постали катализатори за корисне нове иницијативе на исти начин на који су пословни лидери и медијске личности биле од велике користи у промотивним активностима, у различитим областима немачке државе. Интересантно је запажање, да ван Европе у неколицини других земаља, прилично је мало министарстава спољних послова користило формулу ЕР групе. Међутим, АСЕАН и Афричка унија (АУ) и друге регионалне групе, користиле су еминентне личности у својим областима за проучавање сложених питања и давање препорука, али такве групе ретко су коришћене у билатералне сврхе (Rana 2008, 33–37).

Нова економска дипломатија има приступ који подразумева интелигентну и флексибилну комбинацију између *дипломатије 1* (званични формални канали), *дипломатије 2* (незванични, неструктурирани, неформални канали уз учешће недржавних актера, НВО, академика) и *дипломатије 3* (неформалне иницијативе на нивоу заједнице – то јест између људи). Трећа димензија подразумева више нивоа, јер се акција истовремено одвија на међународном, макрорегионалном, националном и поднационалном нивоу, укључујући и нову динамику парадипломатије, која подразумева координацију и рад међусобних веза међу различитим нивоима. Важно је нагласити да економска дипломатија није хомогена, јер је као процес подложна сталној еволуцији и подређује се разноврсним обрасцима (Neves 2017, 92). Своју економску позицију у међународним односима желе да побољшају и владе западних земаља које су дуго имале доминантан утицај у глобалној политици и економији, али и земље које су се касније укључиле, као и транзиционе државе, како би ојачале свој утицај у међународној сфери. Из тих разлога је неопходно разликовати економску политику која се дефинише и спроводи из економских разлога и економску политику која је инструмент спољне политике, или политике уопште. У свему томе, основно питање је да ли она говори о економским циљевима, економским алатима или економским мотивима.

Као пример позитивног искуства у економској дипломатији може се навести Јапан, земља која је поставила стратешки циљ да путем економске дипломатије ојача међународну економску

сарадњу, и то засновану на владавини права. Из тих разлога је свој економски део спољне политике засновао на споразумима о партнерству, те доноси правила за јачање слободне трговине, настоји да прошири пословања јапанских компанија у иностранству и промовише инвестиције. У том контексту, значајан је споразум TPP11 – споразум који се односи на нова правила трговне и улагања у азијско-пацифички регион и стварање велике економске зоне у том крају света. Економска дипломатија обраћа пажњу на е-трговину, *online* приступ инвестицијама, прати развој иновација, промовише инклузивни раст, као и промене у области људских ресурса. Јапан кроз дипломатску мисију интензивно сарађује са земљама у иностранству како би промовисао сопствени привредни развој и како би био пословна подршка јапанским предузећима, али и успостављао нове пословне односе са привредним субјектима у земљи домаћина. Преговори су се одвијали на четири нивоа, и то транспацифички Споразум о партнерству (TPP), Јапан – ЕУ Споразум о економском партнерству (ЕРА), Регионално свеобухватно економско Партнерство (RCEP) и економски дијалог Јапан – САД. Ове четири димензије су решаване на основу стратегије ширења мреже слободне трговине широм света дајући подстицај и другим преговорима. Овим су Јапан и САД успоставиле јапанско-амерички економски дијалог, као начелни договор за TPP и ЕРА. Дакле, у Јапану, данас економска дипломатија игра кључну улогу у контексту међународних економских односа. Промоција економских партнерстава чини један од стубова стратегије раста, зато што се на тај начин покушавају решити питања као што су обликовање међусобног повезивања држава, с тежњом да се смање негативни ризици, а повећају заједничке вредности и размишљања. На пример, по питању Азијско-пацифичке економске сарадње (АПЕС), учествује 21 држава из тог региона, актуелна тема је продубљивање регионалне економске интеграције, јачање конкурентности малих и средњих предузећа, иновације у дигиталном добу и промовисање иновативног и инклузивног раста. Јапан развија систем подршке предузећима земље домаћина, успоставља канцеларију за подршку јапанским предузећима постављањем службеника за пословну подршку на релевантне дипломатске мисије у иностранству (Diplomatic Bluebook 2018, 300–303).

ЗАКЉУЧАК

Истраживајући основне појмове економске дипломатије у међународној дипломатији, може се рећи да је постављена хипотеза потврђена, те да је дошло до промене у међународној економским односима, које су довеле до промена и унапређења економске дипломатије. Такође установљено је да се она одвија у мрежном контексту, да је дошло до повећања броја учесника, али није дошло до промене нивоа на којима се врши дипломатска мисија (Heine 2006). Канцеларијским истраживањем се дошло до закључка да је дошло до промене при одређивању поделе економске дипломатије, и да је ранија подела на трговинску, комерцијалну и финансијску дипломатију, допуњена са још два елемента. Први је лобирање (Gueguen 2013; Wright 2013), а други је рад конзулата (Okano-Heijmans 2011; Yiu and Saner 2003). Следећи закључак указује на евидентност великих промена у међународној дипломатији, нарочито у раду конзуларних одељења чија је улога значајно повећана са миграторним кретањима у целом свету. Конзуларна одељења су одговорна за издавања (или не издавања) виза, те се сматра да тиме врше контролу над кретањем људи, па и епидемија чији су људи преносиоци (Okano-Heijmans 2011). Међутим, паралелно, догађају се и друге промене, на пример, неке земље спајају своја министарства спољне трговине и спољних послова у једно, док су у другим земљама министарства су остала одвојена. Владе су повећале сарадњу са међународним економским институцијама као што су Светска банка, Међународни монетарни фонд и регионалне асоцијације земаља (ASEAN, BRICS). Ту су и подршка извозу, промоцији земље у иностранству, заступању њених интереса путем лобирања, као за привлачење директних страних инвестиција и изградњи партнерстава. Остварују се и иновације попут стварања билатералних група „еминентних особа” од 1992. године са професионалним задатком генерисања нових идеја и продубљивања односа две и више земаља. Међутим, нису то једине промене, усложнио се број дипломатских оријентација, па тако земље не припадају као у блоковској подели једном или другом блоку, већ сада једна земља припада истовремено већем броју регионалних или пак међународних асоцијација. Економска дипломатија бави се процесима тржишних интеграција, преговорима везаним за заштиту животне средине, преговорима о правима интелектуалне својине, споразумима који се односе на е-трговину, али и економским

околностима. Више није довољно бити конкурентан и иновативан, потребно је умрежавање институција, као и помоћ дипломатско-пословне мреже. Пример за то може бити промоција имица земље, а централна тема постала је „добра сарадња”. „Када се догоди добра сарадња, она зависи од појединачца, а не од институционалних аранжмана” (Rana 2007, 203–209).

Економска дипломатија је данас кључна ставка у дипломатској стратегији једне земље и даје „правац за деловање” МСП јер настоји да олакша међународну трговину. Тада је и улога МСП повећана јер ради у корист директних интереса једне земље, оно координира и контролише укупан спољни међудржавни дијалог, под надзором шефа владе. Уједно, тиме је рад МСП постао транспарентан. Општи закључак је да у сложенем мултиполарном свету, XXI век, заправо век економске дипломатије.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Barston, R. P. 2019. *Modern Diplomacy*. 5th Edition, Routledge. doi: 10.4324/9781351270090.
- Bayne, Nicholas, and Stephen Woolcock, eds. 2017. *The New Economic Diplomacy. Decision-making and negotiation in international economic relations*. Fourth Edition. London: Routledge.
- Berridge, R. Geoff. 2015. *Economic and Commercial Diplomacy*. London: Palgrave Macmillan.
- Cizelj, Boris. 2015. „Intervju.” *Bilten Slovenski poslovni klub*. Poslednji pristup 19. decembar 2020. <http://www.old.spk.rs/wp-content/uploads/2015/10/SPK-Bilten-3-2015.pdf>.
- Economic diplomacy. n.d. “Definition of economic diplomacy.” *Economic diplomacy*. Last accessed 18 May 18. <https://www.diplomacy.edu/topics/economic-diplomacy/>
- Gueguen, Daniel. 2013. „Izazovi modernog lobiranja.” U *Vodič kroz lobiranje*, ur. D. Krsmanović. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Heine, Jorge. 2006. “On the Manner of Practising the New Diplomacy.” *The Centre for International Governance Innovation*. Last accessed 7 August 2020. https://www.files.ethz.ch/isn/25748/Paper11_Jorge_Heine_web.pdf.

- Lee, Donna, and Brian Hocking. 2010. "Economic Diplomacy." *Oxford Research Encyclopedias*, 2: 1216–1227. doi: 10.1093/acrefore/9780190846626.013.384.
- Neves, M. Santos. 2017. "Economic diplomacy, geo-economics and the external strategy of Portugal." *E-journal of International Relations* 8 (1): 88–118.
- Okano-Heijmans, Maaïke. 2011. "Conceptualizing Economic Diplomacy: The Crossroads of International Relations, Economics. IPE and Diplomatic Studies Economic." *The Hague Journal of Diplomacy* 6 (1–2): 7 – 36.
- Rana, S. Kishan. 2007. *Bilateral Diplomacy*. Belgrade: DiploFoundation.
- Rana, S. Kishan. 2008. "Building Relations Through Multi-Format Dialogue: Trends in Bilateral Diplomacy." *The Journal of Diplomacy and Foreign Relations* 10 (1): 33–44.
- Rana, S. Kishan, and Bipul Chatterjee. 2011. "Economic Diplomacy: India's Experience, Role of Embassies." *CUTS International*. Last accessed 10 August 2020. https://www.cuts-international.org/pdf/Chapter1_Kishan-S-Rana_and_Bipul-Chatterjee.pdf.
- Wayne, Tony. 2019. "The U.S. Foreign Service is at the forefront of crafting policy and carrying out economic diplomacy to advance the strategic and security interests of the United States." *The Foreign Service Journal*. Last accessed 8 September 2020. <https://www.afsa.org/what-economic-diplomacy-and-how-does-it-work>.
- Wayne, Tony. 2019a. "What Is Economic Diplomacy and How Does It Work?" *The Foreign Service Journal*. Last accessed 19 May 2023. <https://afsa.org/what-economic-diplomacy-and-how-does-it-work>.
- Wright, H. Andrews. 2013. „Važnost razumevanja lobiranja (zagovaranja javnih politika) i njegove uloge u modernim društvima.” U *Vodič kroz lobiranje*, ur. D. Krsmanović. Beograd: Fondacija Konrad Adenauer.
- Yiu, Lichia, and Raymond Saner. 2003. "International Economic Diplomacy: Mutations in Post-Modern Times." *Discussion paper in Diplomacy* 84: 2–31. Last accessed 5 September 2020. https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/20030100_cli_paper_dip_issue84.pdf.

Marijana Maksimović

Institute of Social Sciences, Belgrade

CHALLENGES OF ECONOMIC DIPLOMACY AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY: CONCEPT, DIVISION AND SIGNIFICANCE

Resume

At the beginning of the XXI century, we are witnessing great changes, caused by crises, conflicts in the world, and epidemics that change our way of life and work. In recent years, digitalization has progressed so much that it has affected the organization of work and contributed to the way many companies operate differently. Rightfully so, people begin to wonder if they can continue to manage their lives or if they will be forced to surrender to the waves of circumstances created “outside”. In this context, there was a change in economic diplomacy, which also faced challenges that affected it so its role and its importance increased. As geoeconomics separated from geostrategy, economic diplomacy gained more importance. Today, international economic policy and economic diplomacy have become as important as the classical issues of peace, security, and general prosperity. Economic diplomacy takes place at all levels, at which classical diplomacy also takes place, but it deals exclusively with economic topics, related to competitiveness, profitability, supply of raw materials, and energy. The author starts from the assumption that there have been major changes in international economic relations in the last decade and that they have significantly influenced the importance and improvement of economic diplomacy. The method of description and analysis was used in the work, and the scientific contribution is reflected in the area of strengthening the economic national identity of a country in international economic relations. Furthermore, the obtained conclusions can serve Serbia for better positioning in terms of international concreteness, but also for the advancement

of national economic interests. The aim of this paper is to highlight the emerging challenges in economic diplomacy during the last thirty years. Economic diplomacy became an important tool in international business relations, promoting national companies, products, and services, but also many other forms of economic cooperation in the XXI century.

Keywords: economic diplomacy, challenges, concept, types, significance, network context, XXI century

* Овај рад је примљен 29. маја 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УДК 355.014(510)
355.014(73)
DOI: 10.5937/pr77-44464
Прегледни рад

Ђурђица Станковић*

Институт друштвених наука, Београд

ЈУЖНО КИНЕСКО МОРЕ КАО ЗАМРЗНУТИ КОНФЛИКТ У ИНДО-ПАЦИФИКУ**

Сажетак

Територијални спорови у Индо-Пацифику представљају изазове за међудржавне односе, како држава региона, тако и САД. Иако нису део индо-пацифичког региона, импозантна је улога САД које често утичу на динамику спорова и односе међу државама. Предмет истраживања рада је анализа територијалних и поморских спорова у Јужном кинеском мору. Циљ истраживања је анализа геостратешког, трговинског и економског потенцијала Јужног кинеског мора, али и истицање опасности од замрзнутог конфликта који постоји у Индо-Пацифику. Основно истраживачко питање на које овај рад покушава да понуди одговор гласи: Због чега је значајно Јужно кинеско море и да ли сукоби у њему прете да свет уведу у нову неизвесну кризу? Закључује се да је проблем територијалних спорова у Јужном кинеском мору не само регионални већ *par excellence* међународни проблем који представља изазов и опасност по светски поредак и глобалну безбедност. Теоријски оквир који је коришћен у истраживању се заснива на анализи маритимне геополитике и односе моћи држава кроз призму Маханове геополитичке теорије поморске моћи.

* djstankovic@idn.org.rs

** Рад је настао поводом јавног предавања под називом „Значај Јужног кинеског мора и стратешко позиционирање Кине”, одржаног 19. априла 2023. године у Институту друштвених наука Београд и у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2023. годину који подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

У раду се користи контекстуални приступ, историјско-компаративна метода и метода анализе садржаја докумената.

Кључне речи: Јужно кинеско море, Индо-Пацифик, право мора, САД, НР Кина

УВОД

Регион Индо-Пацифика постаје све важнији за проучавање, како из домена безбедности, економије, политикологије, тако и из геополитичке перспективе. Реч је о једном од најнасељенијих региона света, који обухвата популацију од преко 4 милијарде људи и неке од најзначајнијих, најбрже растућих светских економија. Због специфичности своје географске позиције и геополитичког значаја, као и огромног броја становништва, сукоби у региону Индо-Пацифика нису само питања која имају регионални, већ међународни карактер. Најбитнији сукоби који потресају овај регион јесу територијалне и поморске природе.

Циљ рада јесте да поред истицања значаја Јужног кинеског мора укаже на непосредну опасност од територијалних и поморских спорова који у њему постоје. Значај ових сукоба је велики, јер споменуто Јужно кинеско море има огроман економски и трговински потенцијал, изразито је богато природним ресурсима и има велики геополитички и геостратешки значај. Ауторка настоји да укаже да би ескалацијом сукоба у посматраним морским подручјима био уздрман целокупан међународни поредак и да би интернационализацијом сукоба овај регион могао постати поприште нове светске кризе.

Имајући у виду наведено, рад је организован на следећи начин. У уводном делу рада ауторка нуди преглед литературе који се баве истом облашћу истраживања, као и детаљнијег приказа теоријског оквира истраживања, а потом се анализира геостратешки и економски значај Јужног кинеског мора. Већ на почетку рада ауторка покушава да представи значај Јужног кинеског мора и зашто све приобалне државе леме копља како би добиле што више морског подручја и стратешки се позиционирале у Јужном кинеском мору. Из првог дела рада, произилази други део, који је посвећен историјату сукоба у Јужном кинеском мору, као и територијалним захтевима приобалних држава, који се међусобно преклапају и тиме Јужно кинеско море

добија још већи конфликтни потенцијал. У трећем делу рада се разматрају међународноправни механизми за решавање спорних морских подручја, али се указује и на неуспешност међународног права да у складу са Конвенцијом Уједињених нација о праву мора из 1982. године, разграничи све спорне територије. У четвртном делу рада је анализирана улога регионалних организација у контексту спора у Јужном кинеском мору, кроз деловање Удружења држава Југоисточне Азије (АСЕАН). Ауторка у овом делу рада покушава да прикаже примат националних интереса над регионалним интересима, што доводи до разједињености ставова држава чланица и спутава АСЕАН да заузме јединствен став по питању спорног Јужног кинеског мора. Пети део рада представља дискусију о будућности Индо-Пацифика у контексту анализираних спорних морских територија и поморске границе и евентуалне назнаке за превазилажењем нетрпелјивости суседа у региону, кроз пример Споразума о Тонкишком заливу, као једини пример успешности деловања међународног права у посматраном морском подручју. Незаобилазно, у овом делу рада се посматра и улога Сједињених Америчких Држава (САД). Иако нису део индо-пацифичког региона, САД често утичу на динамику спорова и односе међу државама и у будућности ће играти велику улогу у (не)решавању спора у Јужном кинеском мору. На крају рада се налазе закључна разматрања.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ И ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Питање територијалних и поморских спорова у Јужном кинеском мору представља изузетно актуелно и комплексно међународно и безбедносно питање. Велики број истраживања, радова и анализа на ову тему убедљиво говори о значају и комплексности овог питања. Преглед литературе обухвата анализу постојеће литературе иностраних и домаћих аутора из домена међународних односа, геополитичких студија, међународног јавног права, као и науке о безбедности. Последњих неколико година дошло је до значајног пораста истраживања на тему Јужног кинеског мора. Томе додатно доприноси оживљавање Махановог учења о превласти поморске моћи и осавремењивање кроз радове кинеских аутора давно утемељених геополитичких хипотеза. Циљ рада је да сагледа геополитички, економски и трговински значај Јужног кинеског мора

кроз призму Маханове теорије маритимне геополитике и односе моћи држава. Маритимна геополитика се користи у раду да укаже на значај морских путева и географије у обликовању међудржавних односа и спорова у Јужном кинеском мору, док односи моћи држава приказују динамику међудржавних односа, укључујући различите нивое моћи, интереса и стратегије држава.

Оживљавање геополитичке доктрине превласти поморске моћи је последњих година у експанзији у НР Кини, што резултира учесталијим превођењем дела Алфреда Тејера Махана (*Alfred Thayer Mahan*) и осталих аутора који заступају премоћ поморских сила. Анализа ван дер Вустена (*Van der Wusten 2015*) је показала експанзивни пораст интереса за геополитику, која анализира учесталост помињања појма геополитика у научним часописима на различитим језицима. Упоредном анализом појаве термина од 1900. до 2008. године, након 90-их година 20. века, забележен је пораст од 45% у научним издањима на кинеском језику (2015, 285).

Као теоријски основ и оквир целокупног истраживања, ауторка користи основне теоретске постулате Алфреда Т. Махана. Маханово разумевање поморске моћи заснива се на две међусобно повезане хипотезе које објашњавају значај и начин изградње моћи држава путем контроле над морским подручјима. Прва хипотеза примењује се на комбинацију поморске трговине, приступа страним тржиштима и прекоморским поседима, као факторима који доприносе националном богатству и значају. Просперитетан народ зависи од поморске трговине, која омогућава размену ресурса и стварање богатства. С обзиром да су природни ресурси ограничени, заштита слободне трговине и протока ресурса је од виталног значаја. Државе желе сигурност при транспорту робе по трговачким рутама, сигурне луке и контролу над превозом помоћу својих бродова (*Mahan 2011, 12*). Друга хипотеза, која је подржана првом, говори у прилог томе да је владање морима основни предуслов за изградњу и остваривање поморске моћи. Ова хипотеза се односи на постизање војнопоморске супериорности у одређеној акваторији. Одржавање контроле над морским путевима и способност да се оствари војнопоморска надмоћ омогућава држави да заштити своје интересе, како на мору, тако и на копну. Предочене две хипотезе заједно образују Маханову концепцију поморске моћи, где се богатство, приступи страним тржиштима и контрола над морским просторима сматрају основним стубовима националне снаге.

Холмес и Јошихара (*Holmes and Yoshihara*), као професори на Департману за стратегију и политику на Америчком поморском ратном колеџу (*US Naval War College*), који је похађао и Алфред Тејер Махан, написали су једну од најзначајнијих књига о значају поморске моћи у 21. веку. Основна идеја књиге „Кинеска поморска стратегија у двадесет и првом веку: заокрет ка Махану” је да су се кинески аналитичари окренули радовима америчког теоретичара поморске моћи Алфреда Тејера Махана. Централна хипотеза књиге је да Маханова теорија и његове идеје дају неопходан оквир за разумевање кинеске поморске стратегије (*Holmes and Yoshihara 2008*). Међутим, аутори не сматрају да је геополитика један монолитан извор мисли, већ да представља један од многих притисака који терају Кину на море (9) У периоду 1980–2000. године, кинеска економија је расла по просечној годишњој стопи од 9,7% мерено према бруто домаћем производу (2), стога је кинеско окретање ка морима логична последица услед рапидног повећања поморске трговине дуж кинеске обале. Такође, неопходност да обезбеди енергетске ресурсе, односно нафту и гас, кључним транзитним морским путевима, постаје кључан фактор за спољнополитичко деловање НР Кине (4).

Адмирал Лу Хуацин (*Liu Huaqing*) се појављује у улози кинеског Алфред Т. Махана (*Holmes i Yoshihara 2008*). Хуацин заступа главну Маханову идеју да је напредак нације у директној вези са контролом мора, односно јачања поморске моћи коју је сматрао предусловом за активан спољнополитички ангажман. Идејни је творац развитка кинеске поморске стратегије и развитка и модернизације ратне морнарице (*The Blue Water Navy*). Основна идеја Алфреда Т. Махана јесте да контрола поморских коридора у којима се одвија међународна трговина јесте и да ће наставити да буде кључ светске моћи (Зарић 2009, 134). Паралелно са наглим скоком помињања термина геополитика, долази до заокрета од улагања у копнену војску – у ратну морнарицу и до скока војног буџета (улагање у техничке претпоставке развоја поморске премоћи). Јасно је закључити да кинеска спољна политика у Јужном кинеском мору приказује повратак класичне маритимне геополитике кроз стратешко позиционирање кинеске војске у Јужном кинеском мору, због тога што Јужно кинеско море представља централну тачку за развој глобалне поморске премоћи НР Кине. Иако је поморски положај НР Кине дефинисан стратешким одбрамбеним циљевима,

Пекинг их на овај начин остварује кроз високо офанзивне операције и тактике (Holmes and Yoshihara 2008) у Јужном кинеском мору.

Неизоставно је у овом делу дати и кратак преглед радова који су објављени у Кембрицовом зборнику радова „Јужно кинеско море: тешко искушење за регионалну сарадњу или конфликт – полагања права на суверенитет?“, чији су уредници Џенер и Туј (*Jenner and Thuy*), који анализирају значај Јужног кинеског мора за међународни поредак. Зборник радова, који је подељен у четири тематске целине нуди анализу: 1) глобалне димензије и значаја Јужног кинеског мора за међународни систем; 2) субнационалног, националног и регионалног значаја Јужног кинеског мора за међународни систем; 3) (не)примену међународног права у контексту спорова у Јужном кинеском мору и 4) питања сукоба, односно сарадње држава у Јужном кинеском мору. Џофри Тил (*Geoffrey Till*) анализирајући глобални значај Јужног кинеског мора, издваја четири димензије глобалног утицаја и заинтересованости међународне заједнице за Јужно кинеско море: економски значај региона, растући утицај НР Кине и њени интереси у Јужном кинеском мору, развој стратешких односа, односно кооперативне мреже и партнерства у овом региону и развитак великих стратегија (Till 2016, 13–30). Стратешки значај спорова у Јужном кинеском мору Џофри Тил истиче у контексту утицаја спорова на слободну пловидбу морем. Централно истраживачко питање које у раду разматра Родолфо Северино (*Rodolfo Severino*) јесте да ли приобалне државе могу у истицању својих територијалних захтева и претензија да буду вођене виталним националним интересима који одступају од поштовања међународног права мора (Severino 2016, 31–41). Јасно је закључити да је главни фокус истраживачког рада Родолфа Северина посвећен територијалним и поморским претензијама НР Кине у Јужном кинеском мору, двосмисленој правној природи кинеских Девет цртица (*Nine-dash*) и инсистирању НР Кине да спор реши искључиво билатералним преговорима са осталим приобалним државама. Ренато Круз де Кастро (*Renato Cruz de Castro*) анализира спор у Јужном кинеском мору кроз аналитичку призму кинеско-америчког ривалства, истражујући промене у америчкој спољној политици заокрета ка Азији (*Pivot to Asia*) (Cruz de Castro 2016, 42–58). Сходно са тим, наводи се да су САД усвојиле нову поморску стратегију и промовисале као један од својих националних интереса заштиту слободне пловидбе у Индо-Пацифику, тачније у Јужном кинеском мору. Анализу перспектива конфликтног региона,

Карлајл Тејер (*Carlyle Thayer*) започиње истраживачким питањем да ли ће свеобухватна кинеска модернизација морнарице и америчко стратешко ребалансирање ка Азији довести до сукоба у Јужном кинеском мору (Thayer 2016, 223–240). Тејер је мишљења да ће рапидан економски раст и успех НР Кине пружати потпору за повећану потрошњу за војну одбрану и развој ратне морнарице, са циљем заштите економских и трговинских интереса и остваривања претензија ка Јужном кинеском мору.

ГЕОСТРАТЕШКИ И ЕКОНОМСКИ ЗНАЧАЈ ЈУЖНОГ КИНЕСКОГ МОРА

Према Конвенцији Уједињених нација о праву мора из 1982. године, Јужно кинеско море дефинисано као полузатворено море,¹ је једно од најважнијих мора на свету, не само зато што је богато природним ресурсима и значајним биодиверзитетом, већ и представља значајан поморски пут за глобалну трговину и комуникације. Јужно кинеско море обухвата површину од 3,5 милиона квадратних километара (China Institute of Marine Affairs 2011). Државе које имају излаз на море су (приобалне државе): НР Кина, Тајван, Вијетнам, Малезија, Брунеј, Индонезија, Филипини и Сингапур. Географски посматрано, Јужно кинеско море је смештено од Сингапура и Малајског мореуза, до Тајванског мореуза, западне обале Филипина, северне обале Индонезије и источног дела Вијетнама. У мору се налази преко 250, углавном ненасељених острва, гребена, острваца, спрудова и стена груписаних у четири одвојене целине које се у енглеском говорном подручју зову Парасел/Сиша (*Paracel/Xisha Islands*), Спретли/Нанша (*Spratly/Nansha Islands*), Прата/Дунгша (*Pratas/Dongsha Island*), Маклесфилд/Цунгша (*Macclesfield Bank/Zongsha Islands*) (Dimitrijević 2016, 151).

Кроз Јужно кинеско море воде важни поморски путеви који повезују Североисточну Азију са Индијским океаном. Значајно је нагласити да се око трећина светске трговине одвија преко Јужног кинеског мора, што износи око пет трилиона долара годишње (Kipgen

¹ „Полузатворено море је сваки залив, басен или море окружено двама или више државама и повезано са другим морем или океаном уским излазом, или се састоји у потпуности, или првенствено од територијалних мора и искључивих економских зона две или више обалних држава” (Конвенција Уједињених нација о праву мора 1982, чл. 122).

2020, 2) и да је у питању други најпрометнији поморски коридор, после Средоземног мора. Метафорички, често се каже да је Јужно кинеско море „раскрсница на Далеком истоку”, јер је различитим мореузима повезано са другим морима.

Транспорт нафте кроз Малајски мореуз² из Индијског океана, на путу ка Источној Азији кроз Јужно кинеско море, шест пута је већи у односу на количину нафте која пролази кроз Суецки канал и 17 пута већи од количине нафте која пролази кроз Панамски канал (Karlan 2011). Скоро две трећине енергетских залиха Јужне Кореје, Јапана и Тајвана, као и 80% кинеског увоза сирове нафте долази преко Јужно кинеског мора (Karlan 2011). Посебан значај у том смислу има Малајски пролаз јер је уско повезан са енергетском безбедношћу НР Кине и Јапана, будући да нафта пролази кроз тај мореуз и Јужно кинеско море, и због тог значаја се тај пролаз назива и „линијом живота” (Stojanović i Bardžić 2017, 11). Услед зависности НР Кине од увоза енергената, постоји страх и претња по енергетску безбедност државе (Митровић 2021). Нафта и гас су покретачи развоја и успона кинеске економије, намећу потребу да НР Кина постане важан актер на тржишту енергената. Не изненађује чињеница да је НР Кина 2013. године постала највећи увозник нафте на свету, али и пети светски произвођач (2021). Како би се осигурао несметан увоз, односно извоз енергентима, НР Кини је од стратешког значаја да елиминише сваку потенцијалну претњу у Јужном кинеском мору са циљем увећања сопствене енергетске безбедности. У случају ескалације сукоба у Јужном кинеском мору, била би угрожена безбедност пловидбе, глобалне трговине, као и стратешко питање енергетске безбедности приобалних држава.

Поред геостратешке локације и великог трговинског потенцијала, Јужно кинеско море поседује богате резерве нафте, природног гаса и морског биодиверзитета (Kirgen 2020, 2). Процењује се да Јужно кинеско море има више од 15% светских резерви нафте и гаса (Стојановић и Шарановић 2021, 132). Према проценама Светске банке те резерве износе преко 900 трилиона кубних стопа гаса и преко 700 милијарде барела нафте. Економска вредност Јужног кинеског мора учинила га је главним узроком сукоба међу приобалним државама (Nguyen 2015, 24). Нису чудне ни аспирације приобалних држава да уберу што више економске користи из свог

² Малајски мореуз спаја Јужно кинеско море са Индијским океаном и представља један од најзначајнијих светских поморских путева.

географски повољног положаја. Међутим, економске користи нису једини разлог примамљивости Јужног кинеског мора. Геостратешки значај Јужног кинеског мора, као капије за приступ светском океану, везе за пловидбу, стратешки пут за снабдевање већине економије у региону, као и безбедносна ограда, појачавају аспирације приобалних држава (Nguyen 2015, 26).

Поред значајног трговинског потенцијала, за НР Кину је Јужно кинеско море вредно геостратешко и безбедносно двориште (у одбрамбеном смислу), нападачка одсечна даска, као и стратешко питање енергетске безбедности. За кинеско стратешко позиционирање према Јужном кинеском мору од великог значаја је кинеска економија, која је порасла захваљујући индустрији, фокусираној на извоз, и која је велики конзумент енергентима, што је довело до стања зависности од повећаног увоза енергентима, а тиме је учинило и рањивом (Митровић и Траиловић 2014, 133). Отуда произилази и посебна заинтересованост НР Кине да одлучније промовише и заштити своје интересе у Јужном кинеском мору. Међутим, и друге приобалне државе имају интерес да се стратешки позиционирају у Јужном кинеском мору и да контролишу поморске путеве. Проблем настаје када дође до преклапања захтева појединачних приобалних држава – тада говоримо о територијалном спору.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ЗАХТЕВИ ПРИОБАЛНИХ ДРЖАВА У ЈУЖНОМ КИНЕСКОМ МОРУ

Историјски посматрано, већина приобалних држава само је спорадично истицала своје захтеве за сувереношћу над Јужним кинеским морем. Изузетак је НР Кина. У двадесетом веку, питање делимитације морског подручја Јужног кинеског мора постаје актуелно питање међународне заједнице, када се све приобалне државе укључују у споменути спор.

Почетком 20. века, НР Кина је у својим поморским картама и атласима приказала највећи део Јужног кинеског мора као део своје територије (Dimitrijević 2016, 153). Након завршетка Другог светског рата, НР Кина је издала поморски атлас, у коме су исцртане границе кинеске територије у Јужном кинеском мору – тзв. Линија једанаест цртица. Све четири групе острва и острвских формација (Парасел/Сиша, Спретли/Нанша, Прата/Дунгша и Маклесфилд/Цунгша) су на овај начин потпали под кинески суверенитет. Пар

година касније, са отопљавањем односа између НР Кине и Вијетнама, НР Кина је исцртала нову границу – тзв. Линију девет цртица (*Nine line dash*), и дан данас важећу, у корист добросуседских односа са Вијетнамом. Једнострано прокламована граница Девет цртица се колоквијално назива и „крављим језиком” због свог изгледа. Кинеска линија Девет цртица има утемељење у кодификованом међународном праву, као и обичајном праву по коме произилазе права на основу открића, окупације и „историјских права” над територијом (Zhiguo and Bing Bing 2013, 98–123). Отуда произилазе кинеске тврдње да је подручје Јужног кинеског мора „инхерентни део кинеске територије”, наглашавајући да је НР Кина пре свих осталих приобалних држава стекла историјска права на споменутих острвима. Међутим, „кинески територијални захтеви на основу открића, окупације или застаре, односно на основу стечених „историјских права” се не могу уклопити у примену кодификованих правила из Конвенције УН о праву мора” (Dimitrijević 2016, 157). Наведени закључак не имплицира да се НР Кина одрекла њихове примене, већ да нуди другачије разумевање обичајних правила класичног међународног права, који њено историјско право потврђују према остваривању њених суверених права рибарења, експлоатације и истраживања, као и пловидбе у Јужном кинеском мору.

„Линија у облику слова У”, како се другачије назива, је јединствен правни феномен у међународном праву, без експлицитног објашњења о правној природи ове линије (Zou and Ye 2021, 123). Управо је ова линија Девет цртица, као једнострано прокламована граница, најчешћи предмет оспоравања приобалних држава. Како би поткрепила ове тврдње, НР Кина је 1958. године, донела Декларацију о територијалном мору којом је једнострано потврдила суверенитет над поменутих групама острва у Јужном кинеском мору (Dimitrijević 2016, 154). На овај начин, НР Кина је ставила под свој територијални суверенитет већи део Јужног кинеског мора, који се преклапа са конкурентским територијалним захтевима и искључивим економским зонама осталих приобалних држава.

Недуго након добијања независности (1946), Филипини почињу да исказују аспирације за својим парчетом територије у Јужном кинеском мору. Први захтев Филипина тицао се острва Спретли/Нанша, конкретно острва Калајан (*Kalayaan Islands*), које се налази у западном делу острвске формације Спретли/Нанша. Значај острва Спретли/Нанша је велики, јер је шездесетих година

прошлог века, откривено присуство великих ресурса природног гаса и нафте. У архипелагу Спретли/Нанша, који заузима регион југозападног простора Јужног кинеског мора, налазе се преко сто омањих гребена и острва. Са почетком двадесет и првог века, аспирације за присвајањем суверенитета над острвима Спретли/Нанша бивају проширене на Вијетнам, као и на Малезију и Брунеј. Тако долази до преклапања територијалних захтева над острвима Спретли/Нанша између Филипина, Вијетнама, Малезије, Брунеј, као и НР Кине. Док НР Кина и Вијетнам полажу право на цело острво Спретли/Нанша Филипини, Брунеј и Малезија имају ограничене претензије и полажу право на део острва. Због стратешке локације, природног богатства, али и сукобљених интереса на острву Спретли/Нанша, НР Кина је на овом острву изградила неколико вештачких острва, која представљају локације значајних инсталација, као нпр. ракетни системи земља-ваздух, авионске писте и противбродске ракете (Стојановић и Шарановић 2021, 134). Данас су то комплекси где НР Кина стационира бројне стратешке бомбардере и друге борбене системе који треба да обезбеде апсолутну контролу приступа свим кључним деловима спорних острва Јужног кинеског мора (134).

Острво Прата/Донгша се налази под потпуном контролом НР Кине од 2012. године и представља централни архипелаг у Јужном кинеском мору. Острво Парасел/Сиша данас углавном ефективно контролише НР Кина, док се вијетнамске аспирације проширују и на острва Парасел/Сиша, као и Маклесфилд/Цунгша. Малезија претендује на острва Маклесфилд/Цунгша.

Поред наведених територијалних захтева у Јужном кинеском мору, а који се односе на острва и острвске формације, приобалне државе се споре и за одређене морске области око тих острва, као што су територијална мора, искључиве економске зоне и епиконтинентални појасеви (Dimitrijević 2016, 156). Два главна опонента НР Кине у Јужном кинеском мору јесу Филипини и Вијетнам, будући да имају највеће преклапање права на поморску зону са НР Кином и заузимају највећи део острва Спретли/Нанша (Tonnesson 2016, 169).

Међународноправни механизми за решавање спора

Иако су све приобалне државе потписнице Конвенције Уједињених нација о праву мора из 1982. године, конвенција је била и остала мртво слово на папиру у случају спора у Јужном кинеском мору, са јединим успешним изузетком делимитације морског подручја у Тонишком заливу. Проблем је што спорови око суверенитета над острвима нису регулисани поморским правом, јер острва представљају део копнене територије, а не мора (Tonnesson 2021, 38). Територијални суверенитет над копном се стиче или уговором или ефективном окупацијом, а суверена права на мору се утврђују географски, израчунавањем удаљености од копна, у овом случају острва. Претходно правно питање које је потребно решити приликом делимитације у Јужном кинеском мору јесте утврђивање суверенитета приобалних држава над острвима. Кључан принцип поморског права је да копно доминира морем, односно на основу суверенитета над копном (у овом случају острва) се одређује територијално море и искључива економска зона државе. Уколико дође до преклапања искључивих економских зона више држава, користи се средња линија како би се равноправно поделило подручје преклапања. Јужно кинеско море, као полузатворено море, суочено је се преклапањем искључивих економских зона више приобалних држава, са још комплекснијом ситуацијом јер се у том подручју налазе многа спорна острва. Могућност да спор у потпуности буде решен преговорима и мирним путем, посредством Међународног суда за поморско право (*International Tribunal for the Law of Sea*) је мање вероватна због неспремности неких страна да се нагоде кроз мултилатералне механизме и да одустану од својих максималистичких захтева. Отежавајућу околност чини инсистирање НР Кине да се проблем разграничења у Јужном кинеском мору реши кроз билатералне преговоре заинтересованих страна, без интернационализације сукоба (Severino 2016, 34–35). Међутим, многа спорна острва су предмет потраживања више приобалних држава (нпр. острва Спретли/Нанша), тако да билатералан начин решавања спорова не би довео до делотворног решења. Свеобухватно решење мора представљати комбинацију билатералних и мултилатералних преговора.

Други отежавајући проблем представља чињеница да ниједна од приобалних држава није одредила која морска подручја сматра

острвима, а која стенама. Према члану 121. Конвенције Уједињених нација о праву мора из 1982. године: „острво је природно формирана површина копна, окружена водом, која је изнад воде у време плиме”; у наставку се наводи да тако дефинисано острво може да генерише сопствено територијално море, искључиву економску зону, епиконтинентални појас, као и свака друга територија. Насупрот томе, у истом члану се дефинише следеће: „стене које не могу да издрже људско становање или сопствени економски живот не могу имати искључиву економску зону, као ни епиконтинентални појас.” На овај начин, приобалне државе су задржале стратешку двосмисленост да дискреционо одређују која морска подручја сматрају острвима, односно стенама, у зависности од тога колико користи имају од такве интерпретације.

Спор је добио још више на значају и видљивости 2013. године, када су Филипини покренули међународну арбитражу, због незаконитих кинеских територијалних претензија, оспоравајући кинеску Линију девет цртица, по којој већински део Јужног кинеског мора потпада под кинески суверенитет (Whomersley 2021, 426–427). То је довело до оштрих негодовања кинеске стране и одбијања да суделују у поступку, инсистирајући да се спор реши билатералним путем, без посредовања међународних механизма. Народна Република Кина је такође покушала да оспори и надлежност арбитражног суда (426). Стални арбитражни суд у Хагу је 2016. године пресудио у корист Филипина, закључујући да не постоје историјски докази који би потврдили да је НР Кина једина кроз историју вршила суверена права над водама и ресурсима целог мора и сугеришући да се спор реши у складу са међународним правом.³ Међутим, уместо да утиче на решавање спора, арбитража Филипина против НР Кине је покренула „Пандорину кутију” законитих права на спорним територијама Јужног кинеског мора. Након донете

³ Арбитражни суд је испитујући доказе у вези са кинеским тврдњама да поседују историјско право на сувереним коришћењем морског пространства Јужног Кинеског мора утврдио да постоје докази да су кинески рибари и морепловци користили острва у овом подручју. Међутим, суд је утврдио да су воде Јужног кинеског мора биле ван територијалног мора НР Кине и да су сходно томе третиране као део отвореног мора. С тим у вези, Арбитражни суд је закључио да остваривање права риболова и пловидбе представља остваривање слобода које произилазе из међународног правног статуса отвореног мора, а не из историјских права НР Кине, будући да НР Кина није доставила доказе да је једина имала историјски искључиву контролу (ефективну окупацију) над водама Јужног кинеског мора, односно да је спречавала друге државе да користе његове ресурсе.

арбитражне пресуде, Пекинг је једнострано одбацио пресуду суда којом је утврђено да НР Кина нема историјско право на Јужно кинеско море, чиме је демонстрирана одлучност супротстављања међународним нормама које НР Кина сматра противним својим националним интересима (Kuntić 2018, 75).

Истог дана када је донета арбитражна пресуда, НР Кина је усвојила изјаву (и на томе инсистира и данас) да поседује територијални суверенитет и поморска права и интересе у Јужном кинеском мору (Zhui and Li 2021, 172), који укључују: 1) НР Кина има суверенитет над Јужним кинеским морем (*Nanhai Zhudao*) који чине острва Прата/Донгша (*Dongsha Qundao*), Парасел/Сиша (*the Xisha Qundao*), острва Маклесфилд/Цунгша (*Zhongsha Qundao*) и острво Спретли/Нанша (*Nansha Qundao*); 2) НР Кина има унутрашње воде, територијално море и суседну зону на основу суверенитета над Јужним кинеским морем; 3) НР Кина има искључиву економску зону и епиконтинентални појас на основу суверенитета над Јужним кинеским морем; 4) Све напред наведено, НР Кина потврђује на основу историјских права које поседује над Јужним кинеским морем (Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China 2016).

Иако донета пресуда представља победу међународног права, није утицала на промену асертивне кинеске политике, чак штавише, поспешила је још агресивнији кинески ангажман у Јужном кинеском мору. Парадоксално је да НР Кина сматра да таква њена политика не представља повреду међународног права и да су њени ставови у складу са релевантним међународним правом и праксом. Кинески став је да Конвенција Уједињених нација о праву мора не утиче на ограничење територије и суверенитета мора, па се сходно томе не може користити да би се решио проблем који је везан за суверенитет и територију, у овом случају Јужног кинеског мора; конвенција не може бити основ законитости за решавање спорова у Јужном кинеском мору (Stojanović i Bardžić 2017, 22). Све то говори у прилог тези да НР Кина креира нова правила међународне игре у Индо-Пацифику и да развија нове праксе одступања од поштовања међународног права.

УЛОГА РЕГИОНАЛНИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У КОНТЕКСТУ СПОРА У ЈУЖНОМ КИНЕСКОМ МОРУ

Асоцијација нација Југоисточне Азије – АСЕАН

У контексту спора у Јужном кинеском мору, незаобилазно је анализирати и представити улогу регионалних организација које обухватају споменуте државе. Спорови држава чланица које чине неку регионалну организацију јесу спорови и саме организације. Да ли ће регионалне организације имати јединствен став по питању спорних области или ће бити унутар организације разједињене по различитим националним основама, у наставку рада ће бити приказано на примеру АСЕАН.

Унутар АСЕАН, увек су постојале вишеструке поделе поводом спора у Јужном кинеском мору. Главна подела у АСЕАН постоји између две групе држава. Прва група држава чине државе које имају територијалне претензије и јаке економске или безбедносне интересе у Јужном кинеском мору и обухвата четири државе чланице АСЕАН – Брунеј, Малезија, Филипини и Вијетнам (Ва and Storey 2016, 89–90). Поред четири држава чланица АСЕАН, и Индонезија и Сингапур чине шесторку приобалних држава Јужног кинеског мора, које поред НР Кине, имају прилаз Јужном кинеском мору. Даље посматрано, наведених шест држава се могу поделити у три пара: Филипини и Вијетнам – који спор са НР Кином у Јужном кинеском мору виде као главну националну безбедност и сигурност; Брунеј и Малезија – које су мање заинтересоване или забринуте поводом спора у Јужном кинеском мору, првенствено због своје ограничене природе потраживања и; Индонезија и Сингапур – које су глобално посматрано забринуте због политичке и економске нестабилности Јужног кинеског мора и експанзивне политике НР Кине (89).

Другу групу држава чине државе чланице АСЕАН које немају територијалних захтева у Јужном кинеском мору и чине је Камбоџа, Лаос, Мјанмар и Тајланд. У питању су копнене државе које сматрају да не би требало имати великог удела у спору у Јужном кинеском мору, будући да немају излаз на море. Такође, друга група држава има јаке политичке и економске везе са НР Кином, које не жели да квари и даје примат краткорочним економским вредностима наспрам дугорочним безбедносним интересима. Поред тога, државе чланице АСЕАН и НР Кина су успоставиле највећу зону слободне

трговине међу земљама у развоју, чији годишњи промет износи преко 360 милијарди америчких долара (подаци за 2011. годину), што је преко 40 пута више у односу на обим трговине пре 20 година (Hùng Sơn and Jenner 2016, 143). Чињеница да им је НР Кина највећи и најзначајнији трговински партнер, највећи давалац финансијске развојне помоћи и кредита, ставља државе чланице АСЕАН у незавидну пат позицију. Са друге стране, НР Кина интензивира употребу економских инструмената и подстицаја како би решила спор око Јужног кинеског мора у своју корист. Оваква политика НР Кине се назива „офанзива шарма” (видети Kurlantzick 2006).

Превага националних интереса над заједничким гласом организације, односно регионалних интереса, утицало је да АСЕАН нема званичну јединствену позицију поводом спора у Јужном кинеском мору. АСЕАН не подржава, међутим, нити оспорава територијалне претензије приобалних држава (Hùng Sơn and Jenner 2016, 140). Међутим, због импликације спора на регионалну безбедност, инсистира на мирном решавању сукоба, без претње и употребе силе, у складу са међународним правом.

Разједињеност унутар АСЕАН поводом позиционирања држава чланица у контексту спорног Јужног кинеског мора довела је 2012. године до неусвајања завршног документа (*communiqué*) на састанку министра спољних послова, први пут након оснивања АСЕАН (Ba and Storey 2016, 83). Овакав неуспех АСЕАН, НР Кина је оценила као своју победу, оценивши АСЕАН као неприкладним местом за дискусију поводом разграничења у Јужном кинеском мору (83). Међутим, овако ослабљена улога АСЕАН, само је утицала да се САД енергичније ангажују на простору Јужног кинеског мора, и глобално посматрано, целог Пацифика.

У Источној Азији, оштри политички и историјски спорови и даље стоје на путу регионалној сарадњи, а регионалне организације нису успеле да промовишу регионални идентитет који би могао да превазиђе спорне националне страсти (Дуке 2016, 273). Помака је, међутим, било иако говоримо о малим корацима (*baby steps*) 2002. Године, када је усвојена Декларација о понашању страна у Јужном кинеском мору између НР Кине и државе чланице АСЕАН (Beckman and Dang 2021, 343–344). Иако правно необавезујућа декларација, утицала је на бројне заједничке ангажмане држава чланица АСЕАН и НР Кине (заједнички истраживачки пројекти, пројекти о превенцији и ублажавању морских катастрофа, поморска научна истраживања

итд). Међутим, значајно је нагласити да у свим наведеним областима приобалне државе имају интерес да сарађују, али када дође до преклапајућих, а међусобно супротстављених националних захтева, све државе постављају гард и одбијају даљу регионалну сарадњу. У овом контексту, односи моћи држава играју пресудну улогу, будући да ће моћније државе имати већи утицај на ток и решавање спорова, док ће мање моћне државе често тежити међународној подршци како би заштитиле своје националне интересе.

БУДУЋНОСТ СУКОБА У ЈУЖНОМ КИНЕСКОМ МОРУ И УЛОГА САД

У новијем периоду, оно што карактерише спор у Јужном кинеском мору јесте да говоримо о „вербалном рату”, великом броју поднесака, вербалних нота и оспоравања права других на спорне територије. У томе предњачи НР Кина. Поред тога, НР Кина се усмерила према политици изградње вештачких острва на стратешким тачкама и развоју морнарице, првенствено подморнице с нуклеарним пројектиlima (Zorko 2016, 26). Кинеска политика изградње вештачких острва, а затим и милитаризација истих доводи до проширења кинеског територијалног суверенитета. Проширењем кинеског територијалног суверенитета (вештачка острва) и контролом ваздушног простора, део територије који је некада припадао свима (слободно море) и где су државе имале неометан, слободан прелет авиона и пролаз бродова, на овај начин престаје бити јавно доступан свима. Сходно принципу да копно доминира морем, прокламовањем територијалног суверенитета над вештачким острвима, НР Кина одређује и проширује своје територијално море и искључиву економску зону. Једностраном кинеском акцијом долази до проширења територијалног суверенитета, који кинеска војска користи за развој борбених система са циљем потпуне контроле Јужног кинеског мора. На тај начин НР Кина унапређује способност пројектовања регионалне моћи, играњем по властитим правилима, недвосмислено мењајући статус Јужног кинеског мора.

Трансформацијом различитих гребена у острва које је направио човек, НР Кина је узроковала огромно загађење мора и животне средине. Изградњом вештачких острва у Јужном кинеском мору, НР Кина жели да оствари стратешку дубину, која јој недостаје, као и

отворен приступ Пацифику. Стога, оваква политика не представља само питање разграничења или локалног спора у Јужном кинеском мору, већ представља питање шире регионалне безбедности и стабилности. Разграничење у Јужном кинеском мору глобално је питање премоћи у азијско-пацифичкој регији, али и шире (Zorko 2016, 27). Шире посматрано, ово питање може нарушити глобални међународни поредак, уколико приобалне државе, уз помоћ својих савезника, одлуче да ово питање реше насилним путем. Приобалне државе, са изузетком НР Кине, немају стварне механизме за овакво делање, без помоћи савезника, у овом случају САД. Такође, потенцијали приобалних држава су различити. Вијетнам се истиче као „главна и последња нада” за обуздавање кинеске експанзије ка Јужном кинеском мору, који има најбољу мешавину војне снаге, економског динамизма, величине становништва, као и историјског антагонизма према НР Кини (Kaplan 2015, 53).

Милитаризација Јужног кинеског мора и развој индустрије наоружања и морнарице у НР Кини све више представљају поморски безбедносни изазов и дилему за државе у региону, као и САД, које посебно забрињава асертивна⁴ спољна политика НР Кине. Јасно је да званична политика НР Кине о мирољубивом развоју не смањује значајне изворе скептицизма држава у региону, с обзиром на њене спољнополитичке аспирације (MacDonald 2016).

Иако није директно умешана страна у спору, приметан је и велики војни ангажман САД на простору азијског Пацифика,⁵ управо са тежњом обуздавања кинеског растућег регионалног утицаја. Простор азијског Пацифика јесте регион који је обележен најинтензивнијим сукобима интереса између НР Кине и САД (Стојановић и Шарановић 2021, 122). Убрзо након преузимања дужности 2009. године, Обамина администрација је објавила „да су САД опет свеprisутне у Азији” и да имају стратешки национални интерес да обезбеде безбедност пловидбе и слободног прелетања

⁴ Дефинисање кинеске спољне политике кроз асертивни наратив пати од озбиљних теоријских и методолошких недостатака, који често доводе у питање легитимитет таквог описа, јер постоје врло мало извора који дефинишу појам асертиван, једноставно га користе заменивим са појмовима као што су ревизионистички, абразивни или опструкционистички, што збуњује њихове различите дефиниције и примене у међународним односима. Фактор који ауторка узима за сигнализацију асертивног заокрета кинеске спољне политике јесте усвајање Си Ђинпингове геополитике тзв. „Кинески сан”.

⁵ САД су војно присутне у Вијетнаму и на Филипинима.

на подручју Јужног кинеског мора (Thayer 2016, 232). У последњим деценијама, односи САД и НР Кине се налазе на једној од најнижих тачака у својој историји. Напетост потиче из низа разлога који превазилазе територијалне спорове у Јужном кинеском мору, а укључују спорове око суверенитета острва Тајван, питања људских права и демократије, као и сајбер-шпијунаже. Ово превазилази обим постављеног истраживачког питања, те их на овом месту нећемо детаљно анализирати, а директно се могу подвести под изазовима које САД осећају услед рапидног економског, политичког и војног раста НР Кине.⁶ Кинески креатори политике, овакву улогу САД виде као претњу и покушај спречавања „мирног успона” НР Кине, стога су одлучни да елиминишу, или барем смање утицај САД на морима Пацифика (Severino 2016, 38). НР Кина себе види као жртву (раније колонијалних сила, а сада њених наследника) малих приобалних држава које краду њене морске ресурсе и подржавају САД (Valencia 2016, 65). Оваква виктимизација утиче на вођење асертивније кинеске спољне политике и чврсте бескомпромисне позиције, што отежава управљање сукобима и чини њихово решавање немогућим. Са друге стране, оваквом политиком НР Кина, „гура” приобалне државе у загрљај САД, које једине имају потенцијал да балансирају кинеску војну, политичку и економску моћ.

Иако се према усвојеном кинеско-америчком поморско-војном консултативном споразуму (*Sino-US Military Maritime Consultative Agreement*) одржавају редовни годишњи састанци високих војних званичника САД и НР Кине, није било напретка у спорним областима. Често НР Кина у знак протеста против политике САД у Источној Азији (нпр. америчка продаја оружја Тајвану) одлучи да изостане са заказаних састанака. НР Кина је након посете америчке председнице Представничког дома Ненси Пелоси (*Nancy Pelosi*) Тајвану, августа 2022. године, одлучила да прекине

⁶ Уколико упоредимо економски раст НР Кине и САД можемо приметити основне чињенице које подржавају страхове које САД имају услед економског раста НР Кине. У 2010. години САД су имале БДП око 15 трилиона америчких долара, док је НР Кина имала око 6 трилиона долара. Десетак година касније, 2022. године, НР Кина бележи раст БДП и то у износу од 17,96 трилиона долара, док БДП у САД износи 25,46 трилиона (World Bank, 2023). Ако НР Кина настави са истим или сличним економским растом у будућности, може се предвидети да ће та држава убрзо престићи САД у терминима економске величине. Овакав растући размак између две највеће светске економије приказује значајне последице за геополитичке односе, економску конкуренцију и глобалну моћ.

овакав вид комуникације. Како закључује Џејмс Крабтри (*James Crabtree*), НР Кина користи овакав механизам као дипломатски сигнал, претећи да ће прекинути одређене канале комуникације током периода неслагања, као што је то учинила након посете Ненси Пелоси (*Crabtree 2022*). Међутим, коришћење састанака и дијалога за изражавање дипломатског незадовољства у извесној мери подрива сврху канала за комуникацију у кризним ситуацијама, који су најпотребнији током периода напетости (2022).

Мала је вероватноћа говорити да ће се САД повући из овог региона, у коме имају улогу доминантног актера и „покровитеља стабилности”. Савезништво САД са приобалним државама и продубљивање њихове заједничке сарадње је стратегија којом САД желе да изолују НР Кину и да развију тзв. антикинески фронт којим би се онемогућило да Јужно кинеско море постане део кинеске империје. Стратешки циљ САД је спречавање НР Кине да продре на Пацифик, како би Пацифик и даље био ексклузивно амерички. Са друге стране, НР Кина се данас сматра способном и довољно моћном да може изазвати пост-хладноратовски регионални поредак којим доминирају САД и свргнути Америку с трона источноазијског хегемона (*Kuntić 2018, 77*). Борба око делимитације Јужног кинеског мора и инволвираност САД у сукоб би могла довести до озбиљне кризе која би довела до тектонских поремећаја глобалног баланса снаге и угрозила светски мир.

Дугорочно посматрано, најефикасније решење је да приобалне државе Јужног кинеског мора уравнотеже НР Кину, уместо да се ослањају на могућности пројекције силе САД (*Kaplan 2015, 174*). Приобалне државе су експлицитно навеле да желе да избегну сценарио да буду приморане да бирају између две стране. У прилог тврдњи да НР Кина, као и остатак приобалних држава, одваја економска питања од политичких, сведочи и чињеница да је НР Кина постала водећи трговински партнер читаве Југоисточне Азије. Боља регионална економска сарадња, уз раст економије и трговине, може одложити, иако не и решити спорења држава око питања превласти у Јужном кинеском мору.

Пример како се из сукоба и рата, можемо кретати ка мирном решавању спорова видимо на примеру Тонкишког залива (*The Gulf of Tonkin*) у Јужном кинеском мору. Географски посматрано, залив се налази на северном делу Јужног кинеског мора, смештен између северног дела Вијетнама и Јужне Кине. Током осамдесетих година

прошлог века, око овог залива су се ломила копља, да би током дугог временског периода преговарања и бројних састанака, ово питање било успешно решено и простор Тонкишког залива био праведно и подједнако подељен.⁷ Након потписаног Споразума о копненој граници 1999. године, НР Кина и Вијетнам су усвојили два споразума 2000. године, којима су регулисали поморске границе и рибарство и којим је успостављена Заједничка рибарска зона (Tonnesson 2016, 154). Заједничка рибарска зона је ограничена на период од дванаест година, са аутоматским продужетком од три године, уколико ни једна страна не одлучи да раскине споразум. Срећом по обе стране, у Тонкишком заливу није било конкурентских захтева држава на острва у њему. Споразум о Тонкишком заливу је био први и једини споразум о поморској граници у Јужном кинеском мору, који је потписала и званично ратификовала НР Кина. У споразуму, као начину мирног решавања спорова, поштовано је међународно право мора и дат је посебан осврт на задовољавању рибарских интереса и даљем развоју природних ресурса. Овакав модел може послужити као пример за све будуће делимитације у Јужном кинеском мору, али да би овакав модел био уопште и могућ, неопходна је воља кинеске стране да преговара и чини уступке. Ти уступци представљају само одустајање од званичних тврдњи за поседовањем историјских права над спорним територијама и као једино мерило разграничења управо поштовање међународног права мора. Споразум о Тонкишком заливу јесте једини пример поштовања међународног права и решавања спорова о делимитацији у Јужном кинеском мору. Међутим, важно је нагласити да овај споразум није директно повезан са морским подручјем Јужног кинеског мора која су предмет спорења осталих приобалних држава.

Коначно решење спора у Јужном кинеском мору ће захтевати преговоре и коначну одлуку о територијалном суверенитету острва, затим на основу тога разграничење поморских зона између сваке од државе и договор око заједничке интерпретације спорних морских формација (да ли се ради о острвима или стенама). Право коришћења мора је извор многих вишедеценијских спорова и сукоба у Индо-Пацифику (Стојановић и Шарановић 2021, 128). Ти сукоби у

⁷ Сходно међународном праву мора, будући да је имао више острва и дужу обалу од НР Кине, Вијетнам је добио 53,23% укупне водене површине, док је НР Кина добила 46,77%. Као фактор разграничења узета је удаљеност од обала Вијетнама и кинеског острва.

Индо-Пацифику нису ограничени само на простор Јужног кинеског мора, већ обухватају и Источно кинеско море, као и Јапанско море. Будући да је НР Кина окружена суседима који су углавном велике копнене силе (или се налазе под њиховом контролом), она нема могућност да своју сферу утицаја прошири копном, тако да је њено окретање морима (Јужно кинеско море, Источно кинеско море, Јапанско море) логична последица кинеске спољне политике.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Спорови око делимитације у Јужном кинеском мору имају много већи симболички значај од онога што се може назвати регионалним територијалним споровима, у питању су спорови са глобалним последицама. У ери глобализације, међународна безбедност не може бити подељена на регионе и државе које географски припадају том региону. Остваривање регионалне (не)безбедности има импликације на међународну безбедност, стога сви регионални спорови имају потенцијал и значај међународних. Најдеструктивнији спорови су територијални сукоби који представљају безбедносно питање не само региона, већ далеко превазилазе регионалне оквире. Изразита забринутост и несигурност свих држава региона се огледа и кроз константну појачану милитаризацију наоружаних снага и забележен тренд раста војног буџета НР Кине. Јужно кинеско море НР Кина посматра као арену за пројекцију своје нарастајуће војне, политичке и економске моћи и за своје геостратешко позиционирање као глобалног актера у Индо-Пацифику.

Борба око разграничења у посматраним морским подручјима Јужног кинеског мора, јесте борба за контролом над значајним поморским путевима и борба за природне ресурсе. У раду је приказано да Јужно кинеско море поседује велики геостратешки и економски значај који све приобалне државе желе максимално да искористе. Проблем је што се територијалне и поморске претензије приобалних држава међусобно преклапају и чине ово подручје латентним местом за сукобе, који имају потенцијал за конфронтацију глобалних размера. Безбедност региона Индо-Пацифика и спор око Јужног кинеског мора ће и убудуће окарактерисати нерешиви спорови око суверенитета над морским подручјем, недефинисане поморске границе, растући национализам односно превага националних интереса приобалних држава насупротив регионалним интересима

мира и безбедности, слабост регионалних организација у решавању проблема, као и незаобилазно присуство САД у региону. Утицај тих спорова на безбедност не само региона, већ и целог света, интензивира учешће САД, услед чега ће се неминовно заострити америчко-кинески односи. Та чињеница посебно добија на значају, уколико је извесно оценити да ће суштински америчко-кинески односи бити односи сукоба и надметања (Стојановић и Шарановић 2021, 139), а који ће примарно одредити и карактер односа у региону. Односи САД и НР Кине чине окосницу савременог геополитичког система овог региона, а Јужно кинеско море је било и остаће простор где се сукобљавају најзначајнији геополитички и геостратешки интереси САД и НР Кине.

Капланов метафорички приказ Јужног кинеског мора као узаврелог котла, пуног напетих односа међу приобалним државама, који крчкају и које би врло лако могле прерасти у сукоб, најбоље осликава ситуацију у региону. Да ли спор око Јужног кинеског мора може увести свет у нову неизвесну светску кризу, извесно је да да, питање је само да ли ће приобалне државе ризиковати и упустити се у отворени сукоб са НР Кином. Да ли је двадесет и први век време неомахановског света, односно главног питања *ко контролише море и главне морске путеве, контролисаће и копно*, биће потврђено на примеру Јужног кинеског мора. Једнострано прокламовани суверенитет острва и морског подручја Јужног кинеског мора од стране НР Кине може довести до ескалације сукоба, који би интернационализацијом (уласком САД у сукоб) уздрмао међународни поредак. Несумњиво је да будућност света припада Индо-Пацифику, који генерише значајан конфликтни потенцијал за избијање нове неизвесне светске кризе, док је будућност Јужног кинеског мора упитна.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Зарић, Иван. 2009. „Моћ мора у геополитици и геостратегији САД – утицај идеја Алфреда Мехена.” *Национални интерес* 6 (3): 131–149. <https://DOI.org/10.22182/ni.632009.7>.
- Митровић, Драгана, и Драган Траиловић. 2014. „Геополитика кинеске енергетске стратегије у Централној Азији.” *Српска политичка мисао* 44 (2): 133–155. DOI: 10.22182/spm.4422014.7.

- Стојановић, Станислав, и Јованка Шарановић. 2021. „Азијски Пацифик и америчко-кинеско надметање.” *Српска политичка мисао* 71 (1): 111–143. DOI: 10.22182/spm.7112021.6.
- Ва, Alice, and Ian Storey. 2016. “Continuity and Change in the South China Sea.” In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 71–96. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Beckman, Robert, and Vu Hai Dang. 2021. “ASEAN and the South China Sea.” In *Routledge Handbook of the South China Sea*, ed. Keyuan Zou, 336–356. New York: Routledge.
- China Institute of Marine Affairs. 2011. *China’s Ocean Development Report*. Beijing: State Oceanic Administration.
- Crabtree, James. 2022. “The Biden-Xi meeting and the prospect of resuming military-to-military ties.” *The International Institute for Strategic Studies*. 7 December 2022. <https://www.iiss.org/en/online-analysis/online-analysis/2022/12/the-biden-xi-meeting-and-the-prospect-of-resuming-military-to-military-ties/>.
- Cruz De Castro, Renato. 2016. “The Obama Administration’s strategic rebalancing in Asia: from a diplomatic to a strategic constraintment of an emergent China?” In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 42–58. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Dimitrijević, Duško. 2016. „Sporovi u Južno kineskom moru i međunarodno pravo.” *Pravni život časopis za pravnu teoriju i praksu* 4 (12): 151–166.
- Dyke, Van Jon. 2016. “Regional cooperation in the South China Sea.” In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 266–274. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Holmes, R. James, and Toshi Yoshihara. 2008. *Chinese Naval Strategy in the Twenty First Century: The Turn to Mahan*. London: Routledge. DOI: 10.4324/9780203946633.
- Hùng, Son Nguyen, and C. J. Jenner. 2016. “Domestic politics: the overlooked undercurrent in the South China Sea.” In *The South*

- China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 133–148. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Kaplan, D. Robert. 2011. “The South China Sea is a Future of Conflict.” *Foreign Policy*. 15 August 2011. <https://foreignpolicy.com/2011/08/15/the-south-china-sea-is-the-future-of-conflict/>.
- Kaplan, D. Robert. 2015. *Asia’s Cauldron: The South China Sea and the End of a Stable Pacific*. New York: Penquin Random House.
- Kipgen, Nehginpao. 2020. *The politics of South China Sea disputes*. New York: Routledge.
- Konvencija Ujedinjenih nacija o pravu mora, „Službeni list Evropske unije”, br. 4 (002), 88–219.
- Kuntić, Dario. 2018. „Uspon Kine i sigurnost azijsko-pacifičke regije.” *Forum za sigurnosne studije* 2 (2): 69–94.
- Kurlantzick, Joshua. 2006. “China’s Charm Offensive in Southeast Asia.” *Current History*. https://carnegieendowment.org/files/Kurlantzick_SoutheastAsia_China.pdf.
- MacDonald, Adam. 2016. “Access, Assurance and Acceptance.” In *Facing China as a New Global Superpower*, eds. Huhua Cao and Jeremy Paltiel, 171–195. Singapore: Springer. https://DOI.org/10.1007/978-981-287-823-6_10.
- Mahan, Alfred Thayer. 2011. *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://DOI.org/10.1017/CBO9780511783289>.
- Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China. 2016. “Statement of the Government of the People’s Republic of China’s Territorial Sovereignty and Maritime Rights and Interests in the South China Sea.” *Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China*. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/2649_665393/201607/t20160712_679472.html.
- Mitrović, Dragana. 2021. *Pritajeni tigar, neskriveni zmaj – Kina – razvoj, uspon i globalni uticaj*. Beograd: Institut za azijske studije.
- Nguyen, Thi Lan Anh. 2015. “Origins of the South China Sea Dispute.” In *Territorial Disputes in the South China Sea*, eds. Jing Huang and Andrew Billo, 15–35. Hampshire: Palgrave Macmillan.

- Severino, G. Rodolfo. 2016. "Global issues and national interests in the South China Sea." In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 31–41. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Stojanović, Stanislav, i Žikica Bardžić. 2017. „Azijski Pacifik – globalni konfliktni potencijal.” *Defendologija* 4 (39–40): 9–27.
- Thayer, A. Carlyle. 2016. "China's naval modernization and US strategic rebalancing: implications for stability in the South China Sea." In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 223–240. United Kingdom: Cambridge University Press.
- The World Bank [WB]. 2023. "Data for China and United States." *The World Bank*. <https://data.worldbank.org/country/united-states?view=chart>.
- Till, Geoffrey. 2016. "The global significance of the South China Sea." In *The South China Sea: A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 13–30. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Tonnesson, Stein. 2016. "The Tonkin Gulf Agreements: a model of conflict resolution?" In *The South China Sea A Crucible of Regional Cooperation or Conflict – Making Sovereignty Claims?*, eds. C. J. Jenner and Tran Truong Thuy, 151–170. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Tonnesson, Stein. 2021. "The South China Sea: Historical developments." In *Routledge Handbook of the South China Sea*, ed. Zou Keyuan, 31–45. New York: Routledge.
- Zhiguo, Gao, and Jia Bing Bing. 2013. "The Nine-Dash Line in the South China Sea: History, Status, and Implications." *American Journal of International Law* 107 (1): 98–23.
- Zhui, Feng, and Lingquan Li. 2021. "China's South China Sea Policies." In *Routledge Handbook of the South China Sea*, ed. Keyuan Zou, 167–183. New York: Routledge.
- Zorko, Marta. 2016. „‘Velika igra’ na Pacifiku: povratak maritimne geopolitike i odnosi moći u Južno kineskom moru.” *Političke analize* 7 (28): 23–28.

- Zou, Keyuan, and Qiang Ye. 2021. "The U-shaped line and its legal implications." In *Routledge Handbook of the South China Sea*, ed. Keyuan Zou, 123–145. New York: Routledge.
- Van der Wusten, Herman. 2015. "Imagined communities and practiced geopolitics." *Hungarian Geographical Bulletin* 64 (4): 281–291. DOI: 10.15201/hungeobull.64.4.2.
- Whomersley, Christopher. 2021. "The South China Sea and Arbitration and its Implications." In *Routledge Handbook of the South China Sea*, ed. Keyuan Zou, 426–453. New York: Routledge.

Đurđica Stanković*

Institute of Social Sciences, Belgrade

THE SOUTH CHINA SEA AS A FROZEN CONFLICT IN THE INDO-PACIFIC⁹

Resume

Territorial disputes in the Indo-Pacific pose challenges to interstate relations, both the region's countries and the United States. Although they are not part of the Indo-Pacific region, the role of the US is imposing, often influencing the dynamics of disputes and relations between states. The subject of this paper is the analysis of territorial and maritime disputes in the South China Sea. The research aims to analyze the geostrategic, trade, and economic potential of the South China Sea, but also to highlight the danger of the frozen conflict that exists in the Indo-Pacific. The main research question to which this paper attempts to offer an answer is: Why is the South China Sea important, and whether conflicts at sea threaten to lead the world into a new uncertain crisis? The author concludes that the problem of territorial disputes in the South China Sea is not only a regional but *par excellence* an international problem that poses a serious challenge and threat to world order and global security. The theoretical framework used in the research is based on the analysis of maritime geopolitics and power relations of states through the prism of Mahan's geopolitical theory of naval power. The paper uses a contextual approach, a historical-comparative method, and a method of document content analysis.

Keywords: The South China Sea, Indo-Pacific, Law of the Sea, USA, PRC

* djstankovic@idn.org.rs

* Овај рад је примљен 11. маја 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

251

Зоран Радоњић

ЈУГОСЛАВИЈА, ПОСЛЕДЊИ ДАНИ 1989–1992.
КЊИГА ТРЕЋА – РАЗАРАЊЕ ДРЖАВЕ,
СТВАРАЊЕ ДРЖАВА

УДК 355.426(497.1)''1989/1992''

DOI: 10.5937/pr77-44239

Приказ

Зоран Б. Радовић

*Народна скупштина
Републике Србије, Београд*

**ЈУГОСЛАВИЈА,
ПОСЛЕДЊИ ДАНИ
1989–1992. КЊИГА
ТРЕЋА – РАЗАРАЊЕ
ДРЖАВЕ, СТВАРАЊЕ
ДРЖАВА**

Николић, Коста. 2022. *Југославија, последњи дани 1989–1992. Књига трећа – Разарање државе, стварање држава*. Београд: Службени гласник, 518 стр.

Својом трећом монографијом *Југославија, последњи дани 1989–1992. Књига трећа – Разарање државе, стварање држава*, историчар Коста Николић успешно је довршио свој рад на научном истраживању процеса распада бивше СФРЈ. Као и претходна два, и овај завршни том обимне студије карактерише систематична обрада и објава (на моменте можда чак и преобимним цитирањем) аутентичних историјских извора, како би се створила што је могуће реалнија слика једног тешког и мучног времена, а закључци и интерпретација догађаја дају се сразмерно ређе и претежно у неутралном тону.

Временски почетак овог дела студије делимично нас враћа у период друге половине 1991. године, којим се аутор већ бавио у другом делу своје студије (*Југославија, последњи дани 1989–1992. Књига друга – Земља ратова, људи мржње*). Претходном опису и анализи одвијања ратних сукоба на простору Словеније и Хрватске, сада је придодата и још значајнија спољнополитичка компонента грађанског рата и распада

савезне државе. Већ на самом почетку, аутор примећује кључну важност уједињења две Немачке на даље токове југословенске кризе: „Дипломатска офанзива Немачке уследила је одмах после слома пуча у Совјетском савезу (21. августа), што је указивало на скори крај ‘црвене империје’. То је истовремено условило и промену у француском приступу југословенској кризи. Службени Париз је од тада много више био заинтересован за јединство Европе у сфери безбедности, него за јединство Југославије” (Николић 2022, 12).

Практичне последице могле су да се примете врло брзо. На министарском састанку у Бриселу 27. августа усвојена је Декларација о Југославији. „То је био први документ о Југославији који је усвојен без претходне сагласности њених надлежних институција. Први пут се ултимативно тражило усвајање одређених мера [...] покретање мировне конференције о Југославији у Хагу [...] одлучено је да се формира Арбитражна комисија од пет чланова која је требала да одговори на правна питања настала из кризе власти у Југославији [...] У случају неприхватања, Европска заједница је страни која одбије запретила додатним мерама, укључујући и међународну

акцију. То је у пракси била најáva санкција” (14–15). Мировна конференција у Хагу отворена је 7. септембра, а за председника је одређен британски лорд Питер Карингтон. Он је након месец дана сачинио предлог елемената споразума за глобално решење југословенске кризе, чије су полазне основе биле далеко ближе политичким ставовима и идејама лидера сецесионистичких република: „Предлог се заснивао на суверености и независности република, дотадашњих федералних јединица, њиховом међусобном признању као држава (тачка 1.1а Општих услова), могућностима слободне асоцијације (тачка 1.1.б) и механизмима за заштиту људских права националних и етничких група (тачка 1.1.ц). Републике би формирале савет министара за економску сарадњу на политичком плану и плану безбедности” (54–55). Лидери пет република прихватили су овај план, док га је Слободан Милошевић најпре начелно подржао, али га је након две недеље на пленарној седници конференције 18. октобра ипак одбио, као и неколико наредних измењених верзија које су понуђене. Иако је закључио да није могуће дати целовит одговор како и због чега је дошло до тога (41), кроз презентовање широких извода стенографских

бележака са у оно време затворених седница државних органа, Николић прејудицира да је кључан разлог био притисак преосталних савезних функционера, представника Срба изван Србије, војног врха, већине странака, цркве и јавног мњења.

Последице таквог српског става биле су далекосежне. Почетком новембра, Европска заједница је на основу извештаја лорда Карингтона усвојила прве казнене мере према Србији, а крње Председништво СФРЈ под тим утиском одлучило је да позове мировне снаге УН како би заштитило Србе у Крајини (111). Под све снажнијим међународним притиском, Милошевић 23. новембра прихвата споразум под покровитељством Сајруса Венса, који предвиђа да хрватске снаге одмах прекину блокаду касарни ЈНА и да се потом комплетне снаге ЈНА повуку из Хрватске (120). Нови ударци уследили су током децембра, када је најпре Немачка самоиницијативно додатно проширила санкције ЕЗ према Србији и Црној Гори (127), да би затим Арбитражна комисија утврдила да се „СФРЈ налази у процесу растакања и ишчежавања” (135). Позивајући се на ово правно становиште, Веће министара ЕЗ је половином децембра саопштило да је начелно спремно да призна нове државе

„које су се услед историјских промена на одређеном подручју конституисале на демократској основи, прихватиле међународне обавезе и у потпуности се обавезале за успостављање мира” (151). Не чекајући на детаљније усаглашавање ставова по овом питању, владе Немачке, Шведске и Исланда су 19. децембра признале независност Словеније и Хрватске, да би то почетком јануара 1992. године учиниле и владе преосталих држава ЕЗ, а у наредних неколико дана преко 50 држава у свету (174). Крах српског становишта био је употпуњен и новим мишљењем Арбитражне комисије о неповредивости некадашњих унутрашњих међурепубличких граница, „осим у случају да се заинтересоване стране супротно договоре” (171). У таквој ситуацији, српској страни није преостало ништа друго него да принуди представнике новопроглашене Републике Српске Крајине да дају свој пристанак на одредбе Венсовог плана и потпуно повлачење армијских снага са простора Хрватске, што је после великих притисака почетком фебруара и прихваћено од стране Скупштине РСК, након обећања чланова Председништва СФРЈ и врха ЈНА „да ће Крајина остати у саставу Југославије и да ће бити одбрањена интервенцијом

снага ЈНА уколико хрватске снаге изврше напад” (191).

Други део књиге бави се догађајима на простору Босне и Херцеговине у времену растакања државе. „Како се компликовала политичка ситуација у Југославији, тако су се заостравали односи и у Босни и Херцеговини” (242). Као пример аутор даје податке да су истог дана (10. јуна) у Сарајеву одржана два скупа СДС и СДА на којима су усвојене дијаметрално супротне политичке платформе – Југославија као модерна, демократска заједничка држава грађана и народа наспрам стварања независне и унитарне Босне и Херцеговине као матичне државе свих Муслимана (245–247). Непомирљиви ставови националних странака долазе до изражаја на седницама републичког председништва и скупштине половином октобра, када посланици СДА и ХДЗ прегласавањем српских представника доносе закључке којима повлаче представнике БиХ из савезних органа (269–273). Српска страна одговорила је формирањем Скупштине српског народа у БиХ (276) и одржавањем референдума за опстанак у Југославији (279). Почетком 1992. године проглашена је и Република српског народа у БиХ (302). На последњој седници републичке скупштине 25. јануара долази до

новог прегласавања, овог пута по питању расписивања републичког референдума о независности, као услова за међународно признавање од стране земаља ЕЗ (308–312). Референдум је одржан 29. фебруара и 1. марта и на њему се већина бирача муслиманске и хрватске националности изјаснила за независност ове републике; али је то у исто време довело до првих барикада и оружаних чарки између у међувремену формираних наоружаних страначких паравојних милиција. Последњи покушај да се дође до компромиса три стране представљао је тзв. Кутиљеров план, који је предвиђао трансформацију БиХ на три конститутивне јединице засноване на етничком принципу (345). Споразум који су тројица националних лидера прихватила 18. марта, Алија Изетбеговић је накнадно одбио после недељу дана, што је почетком априла заједно са међународним признањем БиХ као независне државе кулминирало тоталном ескалацијом крвавог грађанског рата.

У трећем делу књиге обрађено је стварање нове заједничке државе Србије и Црне Горе. Након што су отпала надања да би у нову федерацију могла ући и Македонија, и пошто је у Црној Гори одржан референдум о наставку живота у заједничкој држави Југославији, током марта

и априла 1992. посебна комисија је припремала правне и политичке основе новог савезног удруживања. „Средином априла нацрт Устава је завршен и прослеђен републичким парламентима на усвајање. ‘Остаци’ Савезног већа Скупштине СФРЈ (кога су чинили делегати из Србије и Црне Горе) прогласили су 27. априла 1992. у Београду *Устав Савезне Републике Југославије* и тиме озваничили почетак нове државе” (417).

Паралелно са напорима на реструктурирању федерације, Николић детаљно прати и потпуни слом њене спољне политике, где иницијативу за усвајање мера против Србије/Југославије уместо Немачке све више преузимају САД. „Око Србије се стезао обруч изолације, али о томе њено руководство није превише бринуло” (447). Напоследку, спољнополитички притисци достигли су врхунац 30. маја 1992. доношењем Резолуције 757 Савета безбедности Уједињених нација, којом је СР Југославија избачена из међународне заједнице увођењем

свеопшних санкција на свим нивоима. „Србија је тако ушла у мрачни период своје историје” (456). Завршавајући своје дело, аутор је у краћем Епилогу дао своје закључке о историјским процесима нестанка бивше СФРЈ као заједничке државе јужнословенских народа (489–491).

Довршетком своје студије, Коста Николић је поставио високе стандарде обраде комплексних историјских тема, а стручна јавност добила је драгоцену дело као основу и инспирацију за нова постигнућа у овој области, јер је и сам аутор на више места у свом делу констатовао да бројна питања и даље очекују да буду расветљена на прави начин. Пошто је на крају монографије најављен и даљи наставак писања о процесу распада Југославије тако што ће обухватити и период ратова на просторима авнојевске Хрватске и БиХ, с пуним правом се може очекивати да ће и ова ауторова дела бити подједнако квалитетна као и претходна.

* Овај рад је примљен 28. априла 2023. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2023. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику у ћириличком писму или на енглеском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови за издања часописа прилажу се путем *Asistent* система Центра за евалуацију у образовању и науци путем креирања персоналног налога аутора, прилагања датотеке и уноса тражених метаподатака о раду. Платформа часописа доступна је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/polrev/index>

Аутори су у обавези да приликом достављања радова приложе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/authors_directions/.

Сви радови приложени за објављивање пролазе кроз тест на плагијаризам.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.
Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*.
Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*.
New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Милисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Милисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“, „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23–46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1. (Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovana enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.” Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.” Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. "The diffusion of representation."
PhD diss. University of Iowa.
(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.”
Политика, 8. децембар: 9.
(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.”
July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена

„Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гађиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедe која се користе и у библиографској парентези.

Гађиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гађиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гађиновић 2018а, 25), (Гађиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Политичка ревија*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „...”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „...”

3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.
(видети Кнежевић 2014, 153)
(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Политичка ревија* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/sptm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.
(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“ „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила“ и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, br. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, i 33/15 i 14/19.

(ZN 2019, čl. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.
(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:EC HR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или

(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати кратак опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, г93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, "List of written judgements by Laskin," n.d. (DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. "Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada." *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*. Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење* (ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Тањуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>. (Тањуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: А4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;
- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).
- **Угластом заградом** [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.
- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).
- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА **

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података:

1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет кључних речи. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслове навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикона/слике центрирано написати:
Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикона/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење
институционалне имејл-адресе
аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити**
слику предње корице;

Испод слике предње корице
навести податке о књизи
према следећем правилу:

Име и презиме. Година
издања. *Наслов*. Место
издања: издавач, број страна.
Текст приказа обрадити
у складу са општим
смерницама о обради текста.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1,
бр. 1 (2002) - . - Београд Светозара Марковића 36) :
Институт за политичке студије, 2002 -
(Београд : Донат граф). - 23 см.
Четири пута годишње. - Наставак публикације:
Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;
COBISS.SR-ID 105060364